

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

valóság

A TARTALOMBÓL

Bangó Jenő: Nemtudás a tudástársadalomban

Szmodis Jenő: Wagner hatása a nietzschei hatalomfilozófia kialakulására – Wagner, a keresztény és Nietzsche, a komponista

Veliky János: A politika nyelve – politikai nyelvek az 1840-es években

Czaga Viktória: M. kir. katonai internáló (lengyel) tábor, Pesthidegkút

Erős Vilmos: A magyar történetírás 1945 után

Kerékgyártó T. István:
A társadalmi esélyteremtés konstrukciója

Hajnáczy Tamás: A tibolddaróci barlanglakások felszámolása avagy nem cigányok a CS-lakás programban

Lányi Gusztáv: Magyar politikusok és egyetemek plágium-ügyei 2012-ben

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
3

10

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2013. október; LVI. évfolyam 10. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
iPress Center Hungary Kft.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Lukács Annamária

Nemtudás a tudástársadalomban

Meg kell különböztetni a mindennapi életvilág által generált tárgyi tudás tudását a tudományos tudástól. Tanulmányunkban ezek szerint megkülönböztetést teszünk a mindennapi (alkalmazott) nemtudás és a tudományos (specifikus) nemtudás között, más szóval a mindennapi és a szakértői nemtudás között. A mindennapi tárgyi tudásnál (illetve nemtudásnál) az elsőrendű megfigyelő lép a szintérre, míg a tudományos tudásnál (nemtudásnál) a második rendű megfigyelő kommunikációi a mérvadók. „Különösen fontos a modern számára a tudás és a nemtudás differenciája. A nemtudás a kommunikáció privilegizált tartalma.” (Krause 1996: 82) Az elsőrendű megfigyelő szintjén történő kijelentések, mint a „tudom, hogy semmit sem tudok” és „az ember minél többet tud, annál kevesebbet tud” a másodrendű megfigyelő szintjén mint reflexív kijelentés így hangzik: „tudom, hogy nem tudhatom azt, amit nem tudhatok”.

(Kérdések a nemtudásról) A 2004-es karácsonyi cunami katasztrófa Délkelet-Ázsiában nemcsak a globális szolidaritás örvendetes teljesítményét mutatta ki, hanem globális nemtudásunkról is fellebbentette a fátylat. Feltehetjük a kérdést: vajon jogosultak vagyunk-e azt állítani, hogy tudástársadalomban élünk, és hogy a mi modern tudástársadalmunk okosabb-e a primitívnek mondott társadalmaknál? A phuket-i nyugati turista a strandon nem tudta, hogy ha visszahúzódik a tenger vize, az közelgő cunamit jelez, és az első kisebb hullám után jön csak az igazi áradat. Az Andamán-szigeteken alig pár száz kilométerrel odébb, a törzsfőnök megmentette népét, mikor kiadta a parancsot, hogy mindenki rohanjon a hegyre, amint látta, hogy a partokról eltűnik a víz. A primitív, hagyományozott tudás társadalma fölénybe került a posztmodern tudástársadalommal. A katasztrófákkal szembesülve – legyenek azok természeti vagy technikai eredetűek – inkább a „nemtudástársadalom” vagy a „tragikus nem tudások társadalma” címkéje illeti meg a mai társadalmat.

Ha a másik elterjedt címkézést vizsgáljuk; az információs társadalmat, akkor azt láthatjuk, hogy nagyon sok területen információ-túltengést állapíthatunk meg (internet), más területeken pedig katasztrófális információhiányokat. De itt is érvényesül a világ kettéosztottsága: a Csendes-óceánt körülvevő gazdag államok rendelkeznek már cunamit előrejelző rendszerekkel – az Indiai-óceánt környezőeknek erre nem volt pénzük. Az információs társadalom fogalmánál is megkülönböztethetünk hasznos (felhasználható) és nem hasznos (felesleges) információt, illetve elválasztó határvonalat húzhatunk hasznos és nem hasznos, azaz felesleges tudások között. Láthatjuk ugyanakkor, hogy a minőségi és mennyiségi tudások és nemtudások között milyen óriási a különbség. Ha a tudás alapja csak az információ lenne, akkor az információhiány tudáshiányt jelentene. Hova soroljuk be akkor az intuíción, az érzelmeket, a feltalálást és a fantáziát?

Tanulmányunkban a posztmodernitás íratlan szabályai szerint kérdéseket teszünk fel, amelyekre (még) nem tudjuk, nem tudhatjuk a választ. A posztmodern mint szociálfilozófiai konceptus (Lyotard, Bauman, Welsch), mint szellemi és életbe-állított-ság, és mint a modern reflexiók formája a régi archimédeszi pontok elvesztését regisztrálja, ahol az egység, az egyértelműség stabilitása és a tudományos végső igazságok kérdőjeleket kapnak. A posztmodern feltételezi a bizonytalansággal és a nemtudással való bánásmódot, a komplexitásokat, az előreláthatatlanokat, a differenciákat és az elmentmondásokat.

Kérdésünk többek között az: mit tudunk a nemtudásról? Vajon a tudás csak az értelem síkján értékelhető, vagy létezik intuitív tudás is – olyan, amiről nem tudom, hogy tudok? Egy másik megkülönböztetés lehet a már nem tudás és a még nem tudás kettőssége. Az első az emlékezet, a felejtés problémája, a másik a tanulásé és a kutatásé. Nevezhetjük-e az elsőt halott nemtudásnak, míg a másikat élő nemtudásnak? Ugyanígy feltehetjük a kérdést az elvárt nemtudásról (aki nem orvos, attól elvárjuk, hogy ne tudjon minden betegségről) és a nem elvárt nemtudásról (aki iskolába jár, attól nem várjuk el, hogy ne tudjon írni és olvasni). Természetesen a posztmodernben is érvényes a „kettős tagadás egyenlő az állítással” logikája. Csak annyit fűzhetünk ehhez, hogy a félig tudott, illetve félig nem tudott (ami ugyanaz) olyan posztmodern bizonytalanságokat generál, ami akár tudományos, akár nem tudományos egyaránt lehet. Szemantikailag az „igen” és „nem” kétértékű logikája így egy harmadik értékkel az „igen-nemmel”, vagy a „nem-igennel”, illetve a „talán, de nem biztos”-sal egészítendő ki. Günther Gotthard elgondolásainak felemlítése a többértékű logikáról ide kívánkozik. (Günther 1979)

„Egy olyan világban, ahol egyre több és több tudás van annál, amit az egyén meg tudna tanulni, el tudna sajátítani, a művelődés azt jelenti, hogy a saját tudásunk határáival is komolyan foglalkozunk. A művelődés a nemtudás elfogadását is tartalmazza.” (Friebertshäuser 2000, 160)

A tudástársadalomban Farkas János tudásdeficitet állapított meg. Szerintünk nem csak azért, mert nincs egységes elméletünk az emberről. A filozófiai antropológia régebbi és újabb irányzatai más-más szempontokból hangsúlyozzák az emberi tudás (nemtudás), megismerés kontingens jellegét. Kantnál az emberi világkép önmagára vonatkoztatottsága azt példázza, hogy minden tudás (és nemtudás) antropocentrikus és „az emberen kívüli világról szerzett ismereteinket is az emberi megismerőképesség szubjektumszerűsége határozza meg”. (Schlüter 2002, 86). A későbbi irányzatban az antropológiai filozófia excentricitás tézise (Plessner 1975) és az ösztöndeficit-elmélet (Gehlen 1986) csak aláhúzzák az emberi, szubjektív perspektíva önmagához kötöttségét. „A „technika túlfeljettsége és a társadalomra vonatkozó problémák ismeretének »alulfeljettsége« közötti diszkrépancia a fő probléma.” (Farkas 2004, 79) Ennek az ogburni megállapításnak (cultural lag) a modern megfogalmazása már nem a gépek, járművek (autó, repülő, űrhajó) technikai és mechanikai előreugrását példázza a használók elmaradt mentalitásával szemben, hanem rámutat az elektronikai hálózatos és globalizált társadalom által felhasznált infokommunikációs technikák és a globális társadalmi realitás közötti diszkrépanciára, illetve szakadéokra. A társadalom egy igen vékony rétegének van csak esélye a számítógépes technológia esélyeit valóban élvezni és használni. Az elektronikus „új tudásminőség” mögött ijesztő árnyékként búvik meg a privilegizáltak nemtudása és a hátrányos helyzetűek csekély esélye a tudáshoz jutáshoz. A tudástársadalommal összefüggésben megszületett egy szakkifejezés a szociológusok tolvajnyelvén: a „kognitariátus”, a régi osztálytársadalomban használt proletariátus kifejezés mintájára. A különbség „csak” annyi, hogy a proletár tömegek helyett, akik csak munkaerejük „termelőtőkéjét” vetették be, ma a privilegizált tudáskapitállal rendelkezők alakítják a gazdasági életet.

A számítógépet szerszámként használó szakemberek, menedzserek és döntéshozók rendszeri „specifikus nemtudása” konfrontálódik a laikusok, átlagemberek mindennapi életvilági „alkalmazott nemtudásával”, amely egyúttal átélési és túlélési technikájuk legnagyobb részét is alkotja. Mi itt látjuk a diszkrépanciát, kissé más megfogalmazásban, mint Farkas.

A tudás a rendszerelmélet szerint bináris értékű fogalom, a tudni vagy nem tudni elmentét egysége, s nem a környezetet (a külvilágot) másolja le és jeleníti meg a tudatban,

hanem új ismereti realitást konstruál. „A tudás tehát nem a környezet megjelenítése a rendszerben... és sok esetben a nem tudás is értékes tudás lehet, mint a kommunikációban résztvevő tudatok öninstrukciója.” (Bangó 2000a, 35) A nemtudás ökológiáját Luhmann a tudás ökológiájával, a tudás másik oldalával veti egybe. A modern társadalomban a nemtudás kommunikációja legitim és elvárt. A társadalomnak abban a helyzetben kell lennie, hogy a nem tudás kommunikációját vállalja, mert aki nem tudást kommunikál, megszabadul a felelőség vállalásától. „A megértésre irányuló kommunikáció megsokszorozza a bizonytalanságot [ami a cselekvést illeti – B. J.] és a közös tudást és nem tudást ápolja.” (Luhmann 1992b, 197) Az első rendű megfigyelő még mondhatta „tudom, hogy semmit nem tudok”, a második rendű megfigyelő viszont reflexív kijelentést tesz: „tudom, hogy nem tudhatom azt, amit nem tudhatok”. A nemtudás megteremti annak a lehetőségét, hogy a tudást ne mint megkövesedett, lezárt, esetleges előítéletekkel felruházott ismeretgyűjteményt kezeljük, hanem a világra való nyitottságként, fejlődőképes megfigyelő és megkülönböztető modusként. Az efféle nemtudás „még nem tudás” lehet, amelyet türelmes kutatással, információgyűjtéssel, vitákkal és hasonlókkal „beemelhetünk” a már tudottba. A nemtudás tehát állandóan gazdagíthatja tudásunkat.

A rendszerelmélet szerint a tudás nem differenciálható fogalom és bináris kódja a tudni / nem tudni – vagyis a tudás másik oldala mindig a nemtudás. A tudással legtöbbször együtt növekszik a nemtudás, pontosabban a nemtudás nem tudása. Sok esetben a nemtudás is értékelhető, gyakorlatban felhasználható tudás. Egy dologról csak akkor tudok, ha megkülönböztethetem a nemtudott dolgokról, ezek azonban mintegy elrejtve, diffúzan és ködösen vannak jelen tudatomban. Implicit tehát a nemtudás tudása is egyfajta tudás – hiszen tudom, hogy a nemtudott dolgok is létezhetnek.

(Az alkalmazott nemtudásról) A siegeni egyetemen évek óta működik az „Alkalmazott Nemtudás Intézet” (Institut für Angewandte Nichtwissen). Az egyetem felismerte, hogy a mindennapi nemtudás tudományos vizsgálata épp olyan fontos a tudásalapúnak mondott társadalomban, mint a tudományos nemtudás. Definíciójuk szerint az alkalmazott nemtudás nem objektiválható, de ennek ellenére nem tetszés szerinti, önkényes. Lényege az, hogy mindennapi cselekedeteinket nemcsak egyedül a logikailag (lineárisan), ok és okozat szerint racionálisan levezethető gondolatterveink irányítják, hanem előre nem átgondolt, nem reflektált akarati tényezők is befolyásolják. Az intézet az egyetemi honlapon (<http://www.uni-siegen.de>) egy banális példával világít rá definíciójának tartalmára.

Sok szakácskönyvben megtaláljuk a kifejezést: „sóval izesítsük” vagy „fűszerezzük borssal és paprikával”. Ezekben az utalásokban a pontos mennyiséget nem adják meg a szerzők, ez nyilvánvalóan ízlés dolga. Amennyiben egy jól bevált receptről van szó és magunknak főzünk, addig ez nem jelentős probléma. Az egyéni ízlést ugyanis tudjuk, és a tapasztalatunk megmondja, hogy melyik ételhez mi és mennyi való. Ha azonban egy új recept szerint és több embernek főzünk, akkor a fenti adatok problematikusak lesznek. A pontos fűszeradagolás a nemtudás objektuma lesz. Nem objektív definiált, hiszen nem áll ott ennyi és ennyi gramm, de mégsem lehet önkényes, mert legkésőbb a tálalásnál felfedezzük a hibánkat, ha elsózzuk vagy elborsozzuk az ételt. A döntés tehát, hogy mennyi fűszert tegyünk egy ételbe, tipikus példája az alkalmazott nemtudásnak.

Az intézet internetes folyóiratának címe „Nemtudott” (Ungewußt), és logója egy kör, benne a négyszöggel. Ezzel szimbolizálja a kör négyszögesítésének emberemlékezet óta ismert rébuszát és mind a mindennapi, mind a tudományos nemtudások prototípusát. Szemünk elé hozza a „nem tudjuk és soha nem is tudhatjuk” mene tekel-jét, de ugyanakkor felbátorít arra is, hogy ezzel a nemtudással élnünk kell, el kell azt fogadnunk. Mivel

egyetemi intézetről van szó – bár a honlap levelező oldalain sok humoros, szarkasztikus, furcsa üzeneteket is olvashatunk, hiszen illendő is kicsúfolni nemtudásunkat – a mindennapi, gyakorlati nemtudás problematikájához, mintegy bevezetésképpen, a tudományos nemtudás klasszikus kutatóinak idézetgyűjteményével lelkesíti fel az olvasóit. Ez ismét egy példa arra, hogy a nemtudást is csak tudással tudjuk felfogni, ahogyan az értelmetlenségről is csak értelemmel beszélhetünk (Luhmann 2002), s ahogyan nem tudunk nem kommunikálni (Watzlawick–Beavin–Jackson 1982) és ahogyan a nemsegítés is a segítés egyik változata lehet (Bardmann 1997b).

Érdemes megvizsgálni az alább, e bekezdés végén említett idézetgyűjteményből, hogyan gondolkoztak jelentős filozófusok az alkalmazott nemtudásról. *Arisztotelész* a metafizikában a tudományt népszerűen a bölcsek tudásából vezeti le, és megállapítja: feltételezzük, hogy a bölcs, amennyiben ez lehetséges, mindent megért (felismer) anélkül, hogy az egyediről tudása lenne. *Szent Ágoston* gyakran idézett mondata az időről mottóként szerepel majd minden filozófiai és szociológiai dolgozatban: „Ha senki nem kérdezi, akkor tudom, de ha a kérdezőnek meg akarom magyarázni, akkor nem tudom.” *Nicolaus Cusanus* „docta ignorantia”-ról ír, és feltételezi a tudósnál a nemtudás tudását. A tudásra legjobban szomjazó sem tud a tudományban tökéletesebbet elérni, mint a nemtudásban. Az a valaki lesz egyre tudósabb, aki egyre többet tud saját nemtudásáról. Minden lényt el lehet képzelni anélkül, hogy létezéséről tudnánk – állítja *Aquinói Szent Tamás*. *Pascal* az emberi kíváncsiságot, amely a tudomány egyik alapfeltétele – a „nyugtalan kíváncsiszkodást” dolgokról, amit senki nem tudhat –, az emberek fő betegségeként itéli meg, és felteszi a kérdést: „nem kisebb rossz-e az, hogy tévedjünk ezekről a dolgokról, mint az, hogy haszontalan kíváncsiságban lebegjünk?” *Locke* megállapítja, hogy az emlékezet az észlelés után a szellemi élet legfontosabb követelménye, de ugyanakkor hozzáfűzi, hogy az emlékezet hiányolja az elképzelést, és így teljes nemtudást szül. A dolgokat ugyanis csak az elképzelés (fogalom) útján ismerjük meg. *Leibniz* úgy véli, hogy létezik egy gondolati mélység, amely számunkra rejtett marad. Ezért jobb az, hogy bevalljuk vakságunkat, minthogy valamit biztosnak kiáltunk ki. Az emberiség kezdetől fogva gondozta nemtudását. Ezen a gránitnál is keményebb alapon – írja *Nietzsche* – épül fel a tudás akarása, tehát egy még hatalmasabb akaraton, a nemtudás akarátán – és nem úgy, mint annak ellentéte, hanem, mint annak kicsiszoltsága. Végezetül említsük meg *Einstein* keserű megállapítását: „Két dolog végtelen: a világmindenség és az emberi tudatlanság. De a világegyetem végtelenségében nem vagyok teljesen biztos.” (Kiválasztott idézetek: „Philosophische Vorläufer”, 2005)

Az Alkalmazott Nemtudás Intézetének internetoldalait böngészve a következő gondolatmenetre találtunk. John Rawls igazságosságelmélete a jogászok és szociológusok körében az utóbbi időkben sokat vitatott. A nemtudás „fátyla” eltakarja előlünk a társadalomban elfoglalt helyünket, természetes adottságainkat, valamint a jó életről alkotott elképzelésünket. (Rawls 1997, 173–4) Az első két követelmény az emberek egyenlőségét fejezi ki, amely szerint minden egyén képes a jó saját felfogása, illetve igazságérzete szerinti kialakítására. (Rawls 1997, 585) E két képesség pedig megköveteli, hogy kizárjuk az olyan elemeket, amelyek a két képesség szempontjából önkényesek (Rawls 1997, 178). Az emberek egyenlőségének alapelve a legeredményesebben a modern demokráciában látszik megvalósulni. Azonban mind a jóság, mind az igazságosság elvont fogalmak, szubjektívek és relatívak a mindennapi cselekvésekben. Tanyi Attila hivatkozik John Rawls igazságosságelméletére. Rawls azt írja, hogy a modern demokrácia a pluralizmusra épül, és ott öt elvet állapít meg: 1) ésszerű pluralizmus, 2) döntések terhe, 3) konszenzus igénye, 4) állami erőszak, 5) közös alapok (Tanyi, 2004).

Az igazságosság fogalmát lehetetlen pontosan meghatározni. Ezzel szemben sokkal egyszerűbb leírni azt, hogy milyen helyzetek igazságtalanok. Az igazságosság – így tekintve – a nemtudás objektuma. Egy jó bírótól elvárjuk, hogy egy perben igazságos ítéletet mondjon. Nem elégedünk meg azzal, hogy az ítélete nem igazságtalan, hanem többet remélünk. Igazságosságot. Az ombudsman intézménye a „pontosabb igazságosság” elérését célozza meg, ugyanígy (pl. a fiatakorúak bűnpereiben) többet várnak el a szakvéleményre kirendelt szociális munkások, mint a törvények szigorú alkalmazását. A bíró elvben szembesül a problémával: ítéleteit az igazságosság meglehetősen körvonalazatlan elképzelései szerint mondja ki. Így a bíró az alkalmazott nemtudás helyzetébe kerül. A legtöbb elvont fogalom – mint a jóság, művészet, szerelem stb. – a nemtudott fogalmak kategóriájába tartoznak. Ha a cselekedeteink alapjául ezeket az absztrakciókat alkalmazzuk, akkor nemtudást használunk.

Az *Ungewußt* („Nemtudott”) 2004/11-es száma (ez a siegeni egyetem Alkalmazott Nemtudás Intézetének internetes folyóirata) ízelítőt ad számunkra azokról a témakörökről, amelyekkel a mindennapi alkalmazott nemtudás kutatói és kommentátorai foglalkoznak. Claudia Altmeyer nyomozza a hiedelmeket a szkeptikusok, agnosztikusok és a mindenben kételkedők táborában. Rámutat arra a paradox tényállásra, hogy az állítólagos, korlátokat nem ismerő (parttalan) szkepticizmus és racionalizmus vízáradata hiedelmek, ellentmondások és irracionalitások hordalékfáit úsztatja, amelyeken ezek a szabadúszó szellemek mindig megkapaszkodnak, illetve megkapaszkodni kénytelenek, és aztán apránként a szépszis félszigeteit képezik. Marion Röbkest egy közlekedési jelzőlámpa előtt találjuk, ahol a piros lámpa előtti várakozási idő alkalmat ad neki, hogy a szimbólumok jelentőségén elgondolkozzon. A szimbólumok ugyanis egy jelentőségi többletet (Bedeutungsüberschuss) tartalmaznak, amelyet mi nem tudunk a maguk teljességében felfogni, és ezért a velük való foglalatosság átvezet az alkalmazott nemtudás jelenségéhez. Andrea Anna Reichenberger írásában az „ignoramus et ignorabimus” jelmondatával foglalkozik. Ez az Emil Du Bois-Reymond által 1872-ben történt jövendölés (nem tudunk és nem is fogunk tudni) elindított egy tudományos ismeretelméleti alapvitát, amely még ma sem ért véget. Ebben a vitában a tudás határaitól, a tudhatóról és a nemtudásról van szó. Dörte Hinrichs adalékában a tudomány és a kutatás jelenlegi állását vázolja az intuíció témájával kapcsolatban. A „hasból gondolkozás”, a cselekvés valami alapján, amit tudunk, de amiről nem tudjuk, hogy azt tudjuk, szerinte a legtöbbet alkalmazott, de mindezidáig mindennapi életünkben a legkevésbé megértett döntések stratégiáihoz tartozik, még akkor is, ha sokszor kudarcot vallunk vele. Az intuíció inkább érzelmi és ezért meghatározatlan „belső kép valamiről”, és akár úgy is lehet tekinteni, mint a tudományos ismeretfolyamat első fázisát. Gyakran ezek megérzések, nyelvi metaforák (nyelvi képek) formájában fejeződnek ki. Ameddig egy tényállásról keveset vagy semmit sem tudunk, létezhet egy „gyümölcsöző diffúzió”, vagy „értelmes pontatlanság”. Feltételezhetjük, hogy a legtöbb sikeres elméleti idea először többé-kevésbé zavaros (fuzzy) volt. Ha az intuíciót mint egyedüli tudásforrást tekintjük és egy tudományos felismerés elméletévé dolgozzuk ki, akkor abból indulunk ki, hogy az emberek – hála az intuíciónak – képesek dolgokat vagy ideákat tapasztalattal alátámasztott analízisek nélkül is felfogni, egy belső lényegbetekintés értelmében. Ilyen szempontból a tudományos igazság intuitív kibogozása a szabályok értelmében, mint a dolgok nem megszűnő lényege megkülönböztetendő a véletlenül definiált empirikus jelenségek észleléseitől. Keressük a háttérben lévő, egységet alapozó ideát, az azonosat a különbözőben, a különös dedukciójában az általánosból, vagy a különleges szubszumcióját az általánosban, és azt hisszük, hogy ezáltal egy tudományos magyarázatot kapunk.

Ludger Steckelbach kritikusan megkérdézi az alkalmazott nemtudás konceptusát, amit úgy értelmezünk mint a nem objektíválható, de mégsem önkényes (tetszés szerinti) cselekvési döntéseket. Rámutat arra, hogy tudásunk gyakran korlátozott, és a további gondolkozási lehetőségeket leépíti. Az aktív nemtudás gyakorlatát proponálja, vagyis a tudásballaszt tudatos leoldását. Steckelbach megkülönböztetést tesz technikai, valamint emberek közötti (zwischenmenschliche) szociális nemtudás között. A technikai tudás előnyei kézenfekvők. A technikai tudásnál a felejtés akadályozó momentum lehet. Nem tudnánk autót vezetni, ha minden indulás előtt a használati utasításokat újra el kellene olvasnunk. Azonban könnyedén tudunk egy idegen autót vezetni. Ezeknél a nem változó dolgoknál megéri a tapasztalatra és az emlékezetre visszanyúlni. Ezekben az esetekben értelmes tautológiák, tehát érvényesnek nyilvánított kijelentések ellentmondás nélküli átformálásának (ismétlése) esete forog fenn, amelyek megkönnyítik az életet. Az emberközi (szociális) tapasztalásunknál szerinte más a helyzet. Ehhez sorolható a legtöbb életsituáció. Az ilyen tapasztalásokat az időtlenség jellemzi. Ezért az emlékezetünkben való vájkálás meghamisítja az észlelésünket, elvon minket attól, ami épp most történik. A jövő találgatásai ugyanis a figyelmünket megzavarják, zavarnak minket abban, hogy a jelent felismerjük. Ha a múltbéli észlelésemből származó tapasztalataim a valóság észrevételét befolyásolják, akkor energiámat pocskolólok. A valóság sohasem az, ami valamikor egyszer volt. Lehetetlen a múlttal a jelent átélni és megismerni. Ezért csak a múlt kötelékeitől szabadulva láthatjuk a valóságot, ha valamit akarunk róla tudni. A szociális valóság világos észlelésénél nincs a reflektáló összehasonlításoknak játéktere. A megfelelő cselekedet azonnal bekövetkezik és nem kérdez az objektíválhatóság után. Tárolt tudásunk egy nagy kincs, és annak felhasználása nyereséggel jár. Ennek ellenére nagyon sok helyzet megköveteli az osztatlan figyelmet, ahol az energia nem szóródik szét. Ilyen esetben nem a tárolt tudáshoz kell visszanyúlni, hanem osztatlanul észlelni – ez jelenti az aktív nemtudást. Arról van szó, hogy használjuk a tárolt tudást, de még gyakrabban mondunk le az emlékezetben megőrzött tudásról. Alkalmazott nemtudás az emlékezettel való eljárás, kapcsolat, érintkezés. Mi terjeng az emlékezésben? Visszatartott tudás, amelynek nekünk a válasz nem rögtön adódik, de tudjuk, hogy azt nemsokára megtaláljuk. Az emlékezések arra szolgálnak, hogy bizonyos nemtudásokat megszüntessenek. Itt először nem tudunk válaszolni, de egy kis fáradtsággal a tudásállapoton javíthatunk. Sok helyzetben segít az emlékezet felhasználása. Az emlékezet ajánl ezen kívül sok úgynevezett tudást, amiről nyugodtan lemondhatunk. Előítélet, elfogultság, elképzelések – mihelyt az emlékezetből a tudatba emeljük őket, veszélyeztetik a megfelelő kapcsolatunkat egy bizonyos helyzetben. Ha kiürítém a tudatomat ezektől az elképzelésektől, akkor mozgékonyabb vagyok az észlelésben és a cselekvésben. Az emlékezet központja a múlt. Ha mi a múlttal foglalkozunk, akkor energiáinknak egy jó részét nem a jelenre használjuk. Az emlékezet használata ilyen értelemben energiapazarláshoz vezet, amely kifizetődő kellene hogy legyen. Az-e? Megéri kutakodni az emlékezetben? Általában a jelen mindig érdekesebb, mint a múlt. Ilyen megfontolásoknál az alkalmazott nemtudás fogalma idekínálkozik. Végül is érvényes az, amit Ludwig Wittgenstein mondott: „Csak az boldog, aki nem az időben (múltban), hanem a jelenben él.” Ezért Steckelbach azt ajánlja, hogy a „nemtudott”-ban (Ungewusst) kevesebbet törődjünk a történelemmel. (A folyóirat szerkesztősége nem osztja ezt a véleményt.) Az alkalmazott nemtudás nem lehet tudományellenes, inkább tudomány előtti, vagy tudomány melletti nemtudás.

Bernd Roland Elsner vizsgálja a viszonylagosság, aránylagosság alapelvét. A jogállamiság egyik központi konceptusa és végső fokon az igazságosság problémájának megoldása, amely az antik időkől fogva „viszonylagos meghatározhatatlansága” miatt az alkalmazott nemtudás par excellence esetét bizonyítja.

Habár az Alkalmazott Nemtudás Intézete kész arra, hogy az alkalmazott nemtudás tágasabb és másféle értelmezését is elfogadja, megegyezés van abban, hogy bizonyos helyzeteket kizárjon a témakörből. Aki tudatosan releváns tényeket kizár, nem hivatkozhat a nemtudásra. A tudatlanság, tehát egy hiány az ismeretekben, csak akkor sorozható be a nemtudás fogalmához, ha tud erről a hiányról. Ignorancia, vagyis tudatlanság balgaságból nem játszik szerepet náluk.

(A tudományos nemtudásról) A tudástársadalom témája manapság minden tudományos szakdolgozatban, esszében és a nívós publicisztikában is előkelő helyet foglal el. A mai társadalom legelegánsabb címkézése – sokszor a tartalmi magyarázatok hiányával kísérve – szinte már a „kötelező gyakorlat” kategóriájához tartozik. Kevesen hivatkoznak a szociológia klasszikusaira (pl. Mannheim), inkább azokra, akik a tudás problémáit a modernitás és a globalizálódás témakörébe vonják, így azoknak hatóerejét leszűkítik egy bizonytalan kordiagnózis mezejére. A tudástársadalom paradoxonja a racionalizmus kritikájában érhető tetten, ahogy ezt Münch mutatja ki: „a tudással növekedik a nemtudás és a kétség a tudottban” (Münch 1998, 21). A görög filozófia és a karteziánus gondolkodás két premisszája hagy nyomokat gondolkozásunkban: minél többet tudunk, annál jobban érezzük, hogy milyen keveset tudunk (ez főleg a tudós dilemmája), illetve, hogy milyen sokat (még) nem tudunk, másrészt a tudás, illetve a gondolkodás előfeltétele a kételkedés, nem a „gondolkozom tehát vagyok”, hanem a „kételkedem, tehát vagyok” elve, ahogyan ez Descartes híres mondatának első fogalmazásában hangzott.

Az az érzésünk, hogy a nemtudás tudata (s az attól való félelem) behálózza a modern globális gondolkozásmódot. Maga az a megkülönböztetés, hogy létezik normális és posztnormális tudomány – az elsónél a tudás és az érvényes, használható igazságok gyűjteményét értjük, míg a másiknál a bizonytalanság, a „több igazság is van” paradigmáját hozzuk előtérbe – arról árulkodik, hogy a nemtudást mint „magasabb tudást” ünnepeljük. Farkas János az új típusú tudománypolitika taglalásakor megkülönbözteti a menedzser típusú és a posztnormális típusú tudománypolitikai felfogást. Ebben az utóbbi esetben olyan politikai problémamegoldó stratégiákról van szó, ahol „igen nagy a döntések kockázata és a rendszerek bizonytalansága. A posztnormális tudományokban a figyelem a bizonytalanságok nem definiálható szintjéről a megszerzhető információk minőségére helyeződik át.” (Farkas 2002, 82) A posztmodern bizonytalanságok (és tudatlanságok) elől sokan a meditációba, az ezoterikumba, a transzcendenciákba, vagy át nem gondolt akcionizmusokba menekülnek. Itt azonban csak kaotikus állapotokat találnak, amelyeken nem tudnak úrrá lenni. Ismét mások a káoszelméletben látják a kiutat, és annak etikai dimenziókat kölcsönöznek abban a reményben, hogy az emberiség gondolkozását átformálják (s ezzel a világot, a természetet, a környezetet megmentsék), vagyis a technika és a linearitás kényszerzubonyát lecserélik a biológiára (life sciences) és a cirkularitás kötelékeitől megszabadított habitusokra. Ez lenne különben a konstruktivizmus és a kibernetika (kibernetika!) egyik rejtett gondolata.

A tudástársadalom komoly esély arra, hogy a jövőt már ma elérjük. Kérdés azonban, hogy mennyire marad „szociális” a jövő tudástársadalma. Karin Knorr Cetina (1984) felállította a „posztszociális tudástársadalom” tételét, és egy úgynevezett „kreolizáció”-ról és „hibridizáció”-ról ír, mely alatt nem a fajok és népek keveredését kell csupán érteni, hanem a tudásfajták, vagy akár a tudományok keveredését, melyek a modern társadalom szocialitását veszélyeztethetik. Werner Rammert nem osztja ezt

a nézetet és megjegyzi: „Ha ez a társadalom nem is lesz „posztszociális”, mégis egy másfajta, objektumok által erősen mediatizált szocialitást fog felmutatni” (Rammert 1997, 26). Talán mégis reménykedhetünk abban, hogy a tudás és a nemtudás az emberiség javára fog szolgálni – amennyiben a tudást és a nemtudást egymással kombinálni tudjuk. A legelső helyen állna ebben a kombinációsorozatban a tudatos (tudott) tudás. Ez toleráns, meg lehet győzni érvekkel, belátja tévedéseit és hibáit. Ez a tudomány tudása, amely falszifikálható hipotézisekkel és nem örökös igazságokkal dolgozik. A nem tudatos (nemtudott) tudás nem látja át a különbözőségeket, intoleráns, beképzelt – ez a „főokosság”, az örökös jobban tudás, a tudálékosság. A tudatos (tudott) nemtudás a szimpatikus „cleverness”, a különböztetéseket máshogyan alkalmazza és gyakran meglepő felismerésekre jut. Végül lehet még a nem tudatos (nemtudott) nemtudásról beszélni, egy sajnálatos, makacs viselkedésben megnyilvánuló, amely még azt sem hajlandó tudni, miért is és honnan is van a nemtudása? (Bardmann 1997b) A tudástársadalom esélyét abban lehet látni, hogy olyan tudástípusokat és tudásra alapuló viselkedéseket tud szelektálni, amelyek így vagy úgy különböztetni fognak tudni – a különböztetést mint a megismerés alapfeltételét posztulálva –, és ehhez a nem tudatos nemtudás nem tartozhat.

FORRÁSOK

- 1) Günther, Gotthard (1979) Die Theorie der „mehrwertigen” Logik. In: *Beiträge zur Grundlegung einer operationsfähigen Dialektik*. Band 2. Hamburg, Meiner. 110–202.
- 2) Fiberhauser, Barbara (2000) Sozialpaedagogische Studium im Spannungsfeld von akademischer Fachkultur und Betriebskultur. In: Homfeldt, Hans Günther / Jörgen Schulze-Krüdener (Hg.): *Wissen und Nichtwissen. Herausforderungen für Soziale Arbeit in der Wissensgesellschaft*. Weinheim und München: Juventa Verlag. 143–162.
- 3) Schlüter, Wolfgang (2002) *Immanuel Kant*. Budapest, Magyar Könyvklub.
- 4) Plessner, Helmuth (1975) *Die Stufen des Organischen und der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie*. De Gruyter, Berlin.
- 5) Gehlen, Arnold (1986) *Anthropologische und sozialphilosophische Untersuchungen*. Hamburg, Rowohlt.
- 6) Farkas János (2004) Tudásdeficit és tudástársadalom. In: Dr. Mojzes Imre (szerk.) *Az infokommunikációs technikák és az ember*. Budapest, Műegyetemi Kiadó.
- 7) Krause, Detlef (1996) *Luhmann-Lexikon*. Enke Verlag, Stuttgart. 82.
- 8) Luhmann, Niklas (2002) *Einführung in die Systemtheorie*. Carl-Auer Verlag, Heidelberg.
- 9) Watzlawick, P. – Beavin, J. H. – Jackson, D. D. (1982) *Menschliche Kommunikation. Formen, Störungen, Paradoxien*. Huber Hans, Bern–Stuttgart–Wien.
- 9) Bardmann, Theodor M. (1997) *Unterscheide! Konstruktivistische Perspektiven in Theorie und Praxis*. Kersting-IBS, Aachen.
- 10) Philosophische Vorläufer (2005) in *Ungewußt*, Nr. 11.
- 11) Rawls, John (1997) *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris.
- 12) Tanyi Attila (2004) Erkölcsi igazolás és politikai kötelezettség. *Jogelméleti Szemle*, Nr. 4.
- 13) In *Ungewußt*: Steckelbach, Ludger: Wie Nichtwissen uns beengt. 2004, Nr. 11.
- 14) Münch, Richard (1998) *Globale Dynamik, lokale Lebenswelten*. Frankfurt a. M., Suhrkamp.
- 15) Knorr-Cetina, Karin (1984) *Die Fabrikation der Erkenntnis*. Frankfurt a. M., Suhrkamp.
- 16) Rammert, Werner (1997) ...eine Soziologie als die Natur nicht zählen würde? *Soziologie*, Nr. 2.

Wagner hatása a nietzschei hatalomfilozófia kialakulására – Wagner, a keresztény és Nietzsche, a komponista

Ha Wagnerről szólunk, nem kerülhetjük meg különleges és sokszor ellentmondásosnak látszó kapcsolatát a kereszténységgel. Nietzsche-hez való viszonyát is befolyásolta szemléletének ez az aspektusa, noha a szakításban – mint említettük (Valóság, 2013/1. 1–21. o.) – mindez inkább csupán ürügy volt, nem pedig valódi ok. Legalábbis Nietzsche részéről. Wagnert ugyanis alighanem őszintébben háborította fel Nietzsche harcos ateizmusa, mint Nietzsche-t Wagner kereszténysége. Hogy azonban a vallás kérdése egyáltalán ürügy lehetett az eltávolodásban, ez kellőképpen mutatja a kérdés jelentőségét.

Le kell azonban szögeznünk, hogy Nietzsche sértettsége alapvetően abból eredt, hogy minden igyekezete ellenére sem volt képes elérni azt, hogy őrá Wagner, mint komponistára tekintsen.¹ Fennmaradt szerzeményei valóban sokad rangú szerzőnek mutatják őt, aki saját invenció híján mintha nem tudta volna eldönteni, hogy Schubert, Schumann vagy inkább Chopin hatásának engedjen. Kimódolt munkáiban több a szenvedés, mint a líra, s darabjait hallgatva a legkülönlegesebb az, hogy őt valaha is Wagner táborában találjuk.

Nietzsche időnként odamerészkedett ahhoz a zongorához, amelynél máskor Wagner és Liszt játszott. Hogy a hatás ilyenkor milyen lehetett – főleg, amikor saját darabjaival próbalkozott – gyaníthatjuk. Különösen pedig Wagner megjegyzéseiből, amelyek sok mindentől szóltak, ám a legkevésbé az elismerésről. Amint Joachim Köhler említi, Wagner ugyan alkalmilag megdicsérte Nietzsche kompozícióit, különösen, amikor fia, Siegfried nevelését szerette volna a filozófusra bízni, ám e műveket „zenészkörökben egyszerűen hülyeségnek nevezte.”² Cosimát pedig éppenséggel „szorongás verte bilincsbe”, amikor Nietzsche sajátos improvizációi során – amint Cosima mondta – „belső nyugtalanságból” zenélt.³ Wagner, aki „roppant mód idegenkedett vendégének muzsikálásától”,⁴ iróniával igyekezett elütni Nietzsche próbálkozását. Mint mondta: „Nem, Nietzsche maga túl jól játszik, ahhoz képest, hogy professzor.”⁵ És – amint Köhler gyanítja – ezt Nietzsche valószínűleg bóknak vette.⁶ Nagy kérdés azonban, hogy a filozófus meddig áltathatta magát eredményesen a zenei törekvéseivel kapcsolatos wagneri vélekedéseket illetően.

Nietzsche reménytelen zeneszerzői aspirációja egyébként évekként később is tréfálkozás tárgya volt a Wagner családban. 1874. április 4-én, miután kézhez kapják Nietzsche-nek egy számukra lehangoló írását, Wagner így kiált fel: „Meg kell házasodnia, vagy operát kell komponálnia, persze ez utóbbi is olyan lesz, hogy sohasem adják elő, és ez bizonyos nem hozza vissza őt az életbe.”⁷ Persze Wagner Nietzsche-t mint gondolkodót becsülte. Egészen addig, amíg ki nem ütköztek nála azok a különös eszmék, amelyeket Wagner igaztalannak, értelmetlennek és társadalmilag is károsnak ítélt. A pogány antikvitás csodálatában még osztozott vele, abban is egyet értettek, hogy a Nyugat kultúrájában az ősi, barbár elemnek felbecsülhetetlen jelentősége van. Wagner azonban tökéletesen tisztában volt azzal is, hogy a Nyugat hagyományai nem szűkíthetők le e kultúra barbár és pogány elemeire. Wagner a kereszténységet magától értetődően tekintette a nyugati kultúra egyik talpkövének. Tökéletesen tisztában volt azzal, hogy mindaz, ami a Nyugat, több forrásból táplálkozik, s hogy a kultúra egésze nem menthető meg egyik vonása által a másik kárára. Liszt 1860-as évekbeli római tartózkodását, a katolicizmushoz való erős kötődését

éppúgy egyoldalúságnak tartotta, mint a Nietzsche-nél az 1870-es években tapasztalt keresztényellenességet és pogányságkultuszt.

Nietzscheben egyébként – mint utóbb bevallja – már 1876 óta, tehát az első bayreuthi ünnepi játékoktól kezdve gyülemlett a rossz érzés Wagner és Bayreuth iránt,⁸ a szerinte kozmopolita wagneri művészet – úgymond – „németre fordítása” miatt. A Richard Wagner Bayreuthban című esszé tükrében azonban gyaníthatjuk, hogy ekkor csupán fokozódtak, nem pedig kialakultak a meg nem értett muzsikás fenntartásai. Ekkor fogalmazódott meg benne az „Emberi, túlságosan is emberi” című írásának gondolata, amellyel Voltaire szellemi követőjeként kívánt leszámolni az idealizmussal. A munkát – amely két évvel később jelent meg – elküldte Wagnernek, aki azt 1878. április 25-én vette kézhez, s rövid tanulmányozás után úgy döntött, a legokosabb dolog, amit a könyvecskével tehet, hogy nem olvassa el. Amint Cosima írja: „Délben megkaptuk Nietzsche barátunk újabb írását – bepillantottunk és rossz érzésünk támad; R. úgy gondolja, ha most nem olvassa el, azzal jót tesz a szerzőnek; amiért az később hálás lesz neki. Nekem úgy rémlik, sok benne az elfojtott düh és epe; és R. szívből nevet, amikor azt mondom, ha az emberek között egyvalaki nem értené meg A tragédia születését, az a benne ünnepelt Voltaire volna!”⁹

Nietzsche maga is érezte Wagnerék megütözését. Amint bő egy hónappal később, 1878. május 31-én az általa Peter Gast-nak nevezett Heinrich Köselitz barátjának írja az Emberi, túlságosan is emberi-ről: „Bayreuthból valósággal kiátkozták; és úgy látszik, vele együtt a szerzőjére is érvényes a nagy exkommunikáció...”¹⁰ Gastról egyébként – kissé erőltetett tréfával – mint a tanulmány írójáról emlékezik meg az Ecce homo-ban: „A könyv voltaképpen az ekkoriban még bázeli egyetemi hallgató, s irányomban igen előzékeny Peter Gast úr lelkén szárad. Jómagam bekötözött fejjel, fájdalommal tusakodva diktáltam, ő pedig írt és javított – végső soron ő az író, én csupán a szerző vagyok.”¹¹

Wagner később aztán elővette a könyvet, és benyomásait ezzel a lakonikus megjegyzéssel összegezte: „Szomorú, ha valaki vak, és semmiféle lelki dologban nem hisz.”¹² Mert Wagner valóban mélyen hitt a spirituális világban, Istenben és a művészetben, és minden felekezeti különbség, a vérmérséklet minden eltérő vonása ellenére többek között ez a mély hit kötötte össze Liszttel és tette őket lelki rokonokká. És e hitet oly gyönyörűen, romantikus pátoosszal vallotta meg egy ifjúkori novellájában, hogy mindezt akár Liszt is írhatta volna, aki számára Isten és a művészet kérdése éppígy összeforrt. A Párizsban haldokló német muzsikás utolsó szavaival így fordul barátjához: „Most pedig – folytatta a haldokló kis szünet után, melyre folyton növekvő gyengesége kényszerítette – még egy utolsó szó a hitvallásomról. Hiszem Istent, Mozartot és Beethovent, valamint minden követőiket és apostolaikat; hiszek a szentlélekben és az egyetlen, nagy művészet igazságában; hiszem, hogy ez a művészet Istentől ered, és ott él minden kiválasztott ember szívében [...] Hiszek az utolsó ítéletben, mely rettenetesen el fogja átkozni mindazokat, akik itt a világon uzso-ráskodtak a szűz művészettel [...] hiszem, hogy ezeket elítélik arra, hogy örökkön örökké a saját muzsikájukat legyenek kénytelenek hallgatni. Hiszem, hogy ezzel szemben az igaz művészet hűséges rajongói napsugaras, illatos égi hangok mennyei fátyolába burkoltan az örökkévalóság isteni harmóniájában egyesülnek. Legyen hozzám kegyes a sors. Ámen.”¹³

Nietzsche, aki tökéletesen jól ismerte Wagner világvégét, aki a Parsifal, e magasztos alkotás természetéről a mű megírása előtt évekkel korábban tudott, aki a legnagyobb valószínűség szerint ismerte Wagner ifjúkori novelláit, így Az egy német muzsikás Párizsban-t is, hihetetlenül átlátszó álcsodálkozással ámul el 1878-ban Wagner vallásosságán. Mesterkélt módon készíti elő az ürügyet, amelyet majd szakításuk casus bellijének tüntet fel. Egy olyan ürügyet, amely sok mindenre alkalmas, csak éppen kiábrándulásra nem, hiszen egy általa régóta jól ismert tényt igyekszik itt újdonságként feltüntetni.

Miután Nietzsche Az emberi, túlságosan is emberi-t megküldi Wagnernek, maga is küldeményt kap kézhez Wagnertől. Amint erről Nietzsche megemlékezik: „A véletlen csodás megérzése folytán ugyanakkor kaptam meg a Parsifal szövegkönyvének egy szép példányát Wagner következő ajánlásával: Friedrich Nietzsche-nek, a hű barátoknak, Richard Wagner, egyházi tanácsnok. – a két könyv találkozásakor mintha baljóslatú csörrenést hallottam volna. Nem két kard csapott össze? Mindenesetre mi ketten így éreztük, mert hallgattunk. – Ez idő tájt jelentek meg az első Bayreuthi Lapok: megértettem, hogy beérett az idő. – Hihetetlen! Wagner vallásos lett...”⁷¹⁴

Szegény Nietzsche, miközben nagy lendülettel igyekezett kapni az alkalmon, hogy elfogadható magyarázatát adja Wagnertől való eltávolodásának, alighanem ismét csupán árnyékokra vetette magát, s nem vette észre Wagner finom iróniáját az ajánlásban. Hisz ez idő tájt Nietzsche-t Wagner sok mindennek nevezhette, kiváló, kedves barátjának is akár, csupán hünek nem. Ugyanez az ironia és csipkelődő provokáció jelenik meg az aláírásnál megadott „egyházi tanácsnok” titulusban is, amelyről Wagner jól tudhatta, hogy bősztíteni fogja a bigott ateistát, Nietzsche-t. Az egykor vallásos lelket, aki képtelen megbocsátani Istennek, hogy immár nem hisz benne.

Különös, hogy Mann az egyházi tanácsos titulus használatát nem provokációnak, hanem tréfás összekacsintásnak vélte. Ekkor azonban Wagner és Nietzsche között ilyenről már aligha lehetett szó. Mindenesetre Mann is megjegyzi: „Nietzsche azonban nem volt művészpajtás, még ez a cinkosan szemhunyorító kedvesség sem enyhítette halálos komor, abszolút komolyságát s haragját e Rómával kacérkodó keresztény szellemű szöveg láttán...”⁷¹⁵

Wagner egyébként gyakorta ugratta a meglehetősen humortalan Nietzsche-t, aki mindig különös érzékkel, vagy épp érzéketlenséggel volt képes tökéletesen félreérteni Wagner célzásait. Körülbelül egy hónappal Az emberi, túlságosan is emberi kézhez vétele után Cosima ezt jegyzi naplójába: „R. tréfából táviratban akart gratulálni Nietzsche professzornak Voltaire születésnapján, én azonban lebeszéltem, és ez esetben, mint annyi másban is, hallgatást tanácsolok.”⁷¹⁶

Persze Wagnernek, e született tréfacsinálónak túlzottan tetszhetett saját ötlete ahhoz, hogy róla teljesen letegyen. Így aztán Nietzsche Párizsból névtelen küldeményként egy Voltaire mellszobrot kapott, a hozzá tartozó kártyán a következő felirattal: „L’âme de Voltaire fait ses compliments à Frédéric Nietzsche”, azaz Voltaire szelleme üdvözli Nietzsche-t. Mind Nietzsche, mind pedig későbbi életrajzírói ezt az apró gesztust egyaránt a filozófus növekvő népszerűségével magyarázták, holott a szobrocskát – amint azt Joachim Köhler gyanítja – a legnagyobb valószínűség szerint Wagner küldette párizsi barátjának, Judith Gautier (Mme Mendès) útján.¹⁸ És éppen annak a Voltaire-nek a mellszobrát, akinek heves egyházellenességét Wagner elutasította, és aki inkább csak mint jellem érdekes a számára, de mint gondolkodó ekkor már kevésbé. Amint a francia filozófusról hét évvel korábban megjegyzi: „Az írásaiba már alig nézek bele, mindenekelőtt a személyisége érdekli az embereket. A valóságos nagy zenik esetében azonban mindent a műveikben keresünk.”⁷¹⁹

A Voltaire-párhuzamból látható, hogy 1878-ra Wagner számára Nietzsche mint gondolkodó már nem létezik, csak mint érdekes karakter, akinek talán még eredeti gondolatai sem voltak. Néhány nappal halála előtt, 1883. február 4-én a Parsifal dirigense, Hermann Levi elpanaszolja Wagnernek, hogy Nietzsche „ifjú Mozart”-ként mutatott be neki egy „abszolúte semmit sem tudó” fiatalembert.²⁰ A komponista elgondolkozik a filozófus különös egyéniségén, és mintha a minőség iránti fogékonyság hiányából vezetné le a teremtmény szellemi hiányát is, ezt mondja: „Nietzsche-nek nem is voltak saját gondolatai, nem volt saját vére, még az is idegen benne.”²²¹

Wagner számára ugyanis a nagyság alapvető – tehát szükséges, de nem elégséges – feltétele a nagyság, a jelentős dolgok iránti fogékonyság. Biztos szellemi iránytű kell ahhoz, hogy a gyarló ember felülemelkedhessen önmagán. Az ember feletti ember Wagner szemléletében az alkotásokban és a törekvésekben létezett, mert tudta jól, hogy a magaslatok után szükségképpen következnek a mélységek. A művészetben és a hitben az alázat igen fontos. Tudni tehát saját kicsinységünket, hogy ezáltal engedjük magunkat a valódi nagyság által felemelni legjobb önmagunkhoz.

A nagysághoz előbb kicsivé kell válnunk. Ez a krisztusi tanítás egyik alapigazsága, amelyet Wagner mint művész is átértett, s amelyet az egy csapásra nagygyá lenni vágyó, a kereszténységet elutasító Nietzsche nem érthetett. Emlékezzünk, igen árulkodó módon éppen Nietzsche volt, aki Wagnerről ezt írta: „Győzni és hódítani akart, mint még egyetlen művész sem öelötte, lehetőleg egy csapásra szert tenni arra a zsarnoki hatalomra, ami felé sötét démona hajtott.”²² Nietzsche – mint oly sokan és oly gyakran – saját aspirációit vetítette bele az ellenséggé váló barátba. Wagner gondos alkatától, számos tervet, vázlatot, előtanulmányt készítő módszerétől misem állt távolabb, mint a könnyen érkező siker óhajítása.

Sokkal inkább illik rá azonban az a nietzschei élc, amelyet *A Wagner ügyben* gyártott egykori szellemi mesteréről, nevezetesen, hogy Wagner „a legnagyobb miniatúristánk”.²³ Ez illik rá valóban, hiszen többek között az aprólékos műgond hozza létre e művészet monumentalitását. A szőlomok leggondosabb kidolgozása, a polifónia páratlan gazdagsága, amelyet a hangszerelés mesteri színei különösen árnyalttá tesznek. A műben rejlő apróságok világához képest, és e világ által tárulnak fel a széles távlatok, egy másik, hatalmasabb dimenzió.

Wagnert a kicsinységekben rejlő nagyság iránti érzéke, az alkotás és a minőség iránt érzett alázata tette kételkedővé korával, annak felszínes, semmit komolyan venni nem tudó szemléletével szemben. 1879-ben a kor kisszerű gőgjét érzékelve profetikus erővel nyilatkozott. Megállapította azt, amiről évtizedek múlva Ortega fog majd értekezni *A tömegek lázadásában*.²⁴ „Nem lehetek büntelen – mondja Wagner –, mint Jézus, de tisztelhetem a büntelenséget, megkövethetem ideálot, ha hűtlen lettem hozzá. De a mi korunkból hiányzik a nagyság iránti érzék, a kor nem képes felfedezni a nagy jellemet. Nem érdekli.”²⁵ Csak éppen a tömegember kifejezését nem használja, és nem adja annak részletesebb lélektanát, bár lényegét lakonikus tömörséggel írja le.

Wagner e gondolatokat éppen egy olyan levél kapcsán fejt ki, amely Nietzsche növértől érkezett. Világos tehát, hogy vélekedései jelentős részben a filozófusra vonatkoznak, aki a hagyományos értékek relativizálásával és tagadásával voltaképpen semmi újat és jelentőset nem mondott ki, csupán teoretikus igényű felmentést adott egy kornak, amely már azt megelőzően kezdett nietzscheánusként viselkedni, hogy hallott volna a német gondolkodóról.²⁶ Nietzsche élvezte e szerepet, s ujjongott is, hogy – ha egyelőre más révén nem is – legalább destruktív nézetei által követelhetett magának elsőséget. Persze kultúrtörténeti oldalról tudnia kellett volna, hogy úrmoráljának Karneadésznél, erkölcsi relativizmusának John Lockenál is megvoltak az előzményei.²⁷ Csakhogy Nietzsche súlyosan sértett ember volt, így okfejtésében és önmeghatározásaiban aligha jöttek figyelembe a filológiai pontosságú eszmetörténeti mérlegelések. Sértettsége – mint említettük – zenei igyekezetével függött össze. Ezt valószínűsíti Manfred Eger is wagnerianus oldalról,²⁸ ám az inkább Nietzschevel rokonszenvező kutatás számára sem maradhatott figyelmen kívül Nietzsche zenei törekvéseinek csúfos kudarcra.

Mint Köhler írja: „Amikor Hans von Bülow nagyon keményen megbíráta a »Manfred«-meditációt, Nietzsche-nek zenei pályafutása legnagyobb megaláztatását kellett

zsebre vágna – Bülow állítása szerint a műzsát itt egy dilettáns erőszakolta meg – , és Cosima tapsolt. [...] Cosima mindemellett tudtára akarta adni a szenvedélyes zongoravirtuóz Nietzschének, hogy egyetért Bülow megsemmisítő bírálatával, és a maga részéről nagyon szívesen lemondana »muzsikáló játszadozásairól« Wagner zongoráján.⁷²⁹

Nietzsche, aki korai írásaiban, A tragédia születésében, az ún. ifjúkori görög tárgyú írásokban eredeti látásmódról, a pszichológiai szempontnak – újszerű módon – a kultúr-történetben való érvényesítéséről tett tanúbizonyságot, zenei kísérleteinek kudarcait látva fokozatosan kényszerül visszavonulni a bölcsélet szférájába. Magával viszi azonban azt a sértettséget és dühöt, amit Cosima jól érzett ki írásaiból, s amelyre naplójában több helyen is utal. És ez a düh tökéletesen kézenfekvő módon kezd az ellen irányulni, amiben Wagner hisz. Helyesen jegyzi meg Köhler: „A Wagnerrel való »szakítás« után Nietzsche lappangó zsidógyűlölete minden átmenet nélkül nyílt kereszténygyűlöletté változott...⁷³⁰

Nietzsche valami nagyot kívánt alkotni, és – miután Wagner területén, a zenében megalázva és lógó orral volt kénytelen elhagyni a hadszínteret – végre a saját terrénjében óhajtott csapást mérni csodált és irigyelt, de lényegében soha meg nem értett mesterére. *Az emberi, túlságosan is emberi* egy kétségbe esett ember hadüzenete volt – jobbik énje ellen. Csakhogy jelentős alkotások a legkritikább esetben születnek sértettségből és bosszúból. Ezek ugyanis az egyoldalúság olyan útvesztőibe vezetnek, ahonnan átjárás nemigen nyílik a bölcséleti igazsághoz. És alighanem valami igaza lehet Wagnernek, amikor Nietzschét 1878 után már végképp csupán mint sajátos jellemet szemlélte. Írásainak szokatlan hangvétele ugyanis kezdett mind szorosabban összefüggeni pszichotikus tüneteivel.

Ebből a szempontból igen tanulságos egyúttal egy pszichiáter, Carl Gustav Jung későbbi véleménye Nietzsche különös fejlődéséről. Amint a svájci lélekgyógyász írja: „Nietzsche esete egyfelől azt mutatja, hogy mi a következménye a neurotikus egyoldalúságnak, másfelől, hogy milyen veszedelmeket rejt magában, ha túltesszük magunkat a kereszténységen. Nietzsche kétségtelenül mélyen átélte az állati természet keresztény tagadását, s egy magasabb emberi teljességre törekedett, túl jón és rosszon. Mindazok, akik a keresztény magatartás alapjait komolyan bírálják, az általa nyújtott védelemtől is megfosztják magukat. Az ilyen ember elkerülhetetlenül kiszolgáltatja magát a benne lévő állati léleknek. Ez a dionüszoszi mámor pillanata, a »szöke bestia« lenyűgöző megnyilatkozása, mely a mit sem sejtőt soha nem ismert borzongás közben szállja meg. A megszállottság hérosszá, Istenhez hasonló lényé, emberen túli nagysággá teszi, úgy érzi, hogy »jón és rosszon 6000 lábnyira« van túl. A szemlélő pszichológus ezt az állapotot »azonosulás az árnyékkal« néven ismeri; e jelenség a legnagyobb szabályossággal következik be.⁷³¹

Wagner, aki maga is zseniális pszichológiai érzékeléssel rendelkezett, tökéletesen átérezte az egyensúly fontosságát és élettani jelentőségét. Mint Thomas Mann megjegyzi: „Nem hiányzott belőle mindenekelőtt az a felbecsülhetetlen képesség, hogy a pátoszt félredobja, és átengedje magát a köznapiságnak, nagyfeszültségű napi munkája végeztével bebocsássa életébe a közvetlen kedélyességet; Bayreuthban például ez a szava járása: »No, ma aztán egy komoly szót se többet!« – ezzel fordul énekeseihez, zenészeihez...⁷³² Többek között ez, az élet emberi léptékéhez és teljességéhez ragaszkodó alkat, ami elválasztotta őt az örökös izzásban élő Nietzschétől.

Wagner azonban a mindennapok történéseinek világán túl, általánosabban, az emberi lélek rejtekében is felismerni vélte az egyensúlyi elv működését. Freud halálösztön-koncepcióját megelőlegezve mutatott rá arra, hogy „az emberben két párhuzamos ösztön él, az egyik csupa rablás meg gyilkosság, a másik meg mintegy ennek az ellentettje”.³³ Ennek a gondolatnak pontos önanalízis képezte az alapját. Annak megállapítása, amelyről Wagner a Mein Leben-ben ír, és amely eszmét a Mein Leben korrektora, Nietzsche is

átvett a Richard Wagner Bayreuthban című korszerűtlen elmékedésében. Önéletírásában Wagner rámutat a – különösen a fiatalkorát jellemző – kettős késztetésre, amelynek az egyik komponense a rosszra és a bűnre hajlik, míg a másik kifejezetten a jó és a szellemi felé vonz. Nevezetes eset, amelyet a *Mein Leben* megörökít, és amelyet a Wagner-irodalom sem mulaszt el gyakorta felidézni: a tizennyolc év körüli, hazárdjáték-szenvedéllyel küszködő Wagner egy visszataszító tett után csodás szerencsével talál jobbik énjére. Miután már sehonnán nem tud pénzt szerezni, édesanyja nyugdíját lopja el, és egyetlen tallér híján elkártyázza. Majd azt az egy tallért is kockára teszi, és onnantól kezdve nyer. És újra és újra kockáztat, egyre merészebben, mert már tudja, aznap játszik utoljára. Adósságait rendezi, és elhagyja szenvedélyét.³⁴

Már ekkor szembesül az emberben lakozó kettős hatalom erejével, ám teoretikus vizsgálódásnak mindezt csak később veti alá. Önanalízisének eredményét később általános érvénnyel ruházta fel, és fogalmazta meg a maga számára a pszichológiai törvényszerűséget, amely majd Freudnál is visszaköszön. Sőt, azon túl, hogy a maga számára teoretikusan kimondta az ember kettős késztetésének pszichológiai tényét, felismerését drámai művében is felhasználta. A Parsifal Kundryja mintegy illusztrálása ennek a belátásnak. Amint Thomas Mann írja: „Az egész mű elgondolása nem Kundryból indult ki, hanem a nagypénteki áhítatból, de az idő folyamán egyre inkább ő kerül az eszmei és formaadó érdeklődés középpontjába, s végül az az ihletett gondolat – hogy a Grál vad hírnöknője és a csábító egy és ugyanaz a személy legyen, tehát a lelki kettős élet gondolata – adja a végső, döntő indítékot a rendkívüli mű megalkotásához...”³⁵ Wagnernek e drámai-költői allegóriája azonban nem csupán Freudra hathatott, hanem a legnagyobb valószínűséggel befolyásolta a Wagnert nagyra tartó Jung árnyékszemélyiség-konceptióját is.

Wagner tehát nem vitatta az emberben lakozó gonosz, pusztító, sötét erő létét, de őrizkedett attól, hogy azt – a jó és a rossz kategóriáinak relativizálása útján, vagy bármi más módon – idealizálja. Sőt, éppen ellenkezőleg. A kereszténységben – amiként a formálisan ateista Jung – Wagner is jótékony ellenszerét ismerte fel a pusztító hajlamoknak. A Nietzschei teória a jón és rosszon túli világról egy olyan, nagyzási hóbortból táplálkozó ön-ámításból sarjadt, mely el kellett hogy hitesse a filozófussal: meghaladta mindazt, amire ember képes – a jót és a rosszat egyaránt.

Nagyobb akart lenni, mint Wagner – de egyszersmind más is. Már *Az emberi, túlságosan is emberiben* megkezdni minden dolgok átértékelését, ám ekkor még emberi léptékben mozog, nem válik ellenistenné, legfeljebb – ahogy az *Ecce homo*-ban írja – ő az „első immoralista”.³⁶ Persze, valójában aligha az első, még ha az „első”-n titokban nagyobb hangsúly is van, mint az immoralistán. Mert Nietzsche ekkor, tehát zenei kudarcai és a Wagner-élmény után, mindegy, hogy miben, de valamely területen mindenképpen az első szeretett volna lenni. Így vált később – ahogy magát nevezte – Antikrisztussá.³⁷ Mert ugyan mi más is lehetne az, ami nagyobb is és más is, mint Richard Wagner egyházi tanácsnok? Az Antikrisztus címet Nietzsche kétségtelenül előkelőbbnek érezte holmi presbitériumi tisztségénél.

Wagner mély kereszténységére egyébként a legélesebb fényt éppen Nietzsche veti, aki olyannyira különbözni akart tőle. És ha Nietzsche a kereszténység ellenségéül szegődik, némi keresztényi vonást Wagnerben akkor is feltételeznünk kellene, ha nem ismernénk Jézus Krisztusról mondott őszinte szavait. Wagner hitt Krisztusban, noha annak alakját olykor a vallástól függetlenül szemlélte. Jézusra tehát néha úgy próbált tekinteni, mintha egy idegen, nem keresztény és nem európai kultúrkörből szemlélné Őt, mintegy „elfogulatlan” nézőpontból. Akként tehát, amint európaiként tekintett Buddhára. Még az ilyen távolságtartó nézőpontból is be kellett azonban látnia Jézus nagyságát. Ezért volt tehát számára

felfoghatatlan Nietzsche negatív viszonya a Megváltóhoz, amely azonban valójában sokkal többet árult el a Wagnerhez fűződő új keletű nietzschei érzelmeiről, mint magáról a vallásról és a kereszténységről való vélekedésekről. Wagnert mélyen fölháborítja Nietzsche *Der Wanderer und sein Schatten* (A vándor meg az árnyéka) című könyvecskéje, amelyet lapozgatva így méltatlankodik: „Hogy az olyan magasztos, megnyerő jelenséghez, amilyen Krisztus, csupán gúnyos megvetéssel tudjon közeledni!”³⁸ Wagner ugyanazon alkalommal hasonló magasztos és megindító alak, a többi, akitől meghatódunk, mind csak őt utánozza [...]”³⁹ S mintegy ambivalens módon, talán Lisztre is utalva, hozzáfűzi: „A vallástól a művészethez vezető út rossz, a művészettől a valláshoz vezető jó.”⁴⁰

Mert néha úgy érzi, Liszt a vallás felől közelít a művészethez, miközben a legbensőbb énje azt is tudja, hogy Liszt kései, letisztult, eszköztelen kompozíciói sokkal inkább a valláshoz megtérő művész alkotásai, mintsem pusztán a hívő lélek művészeté. Akárhogy is, a Parsifalban különösen szépen közeledik Wagner alkotóművészeté Lisztéhez mind az eszközök takarékoságában, mind a hangzás különös modernségében, mind pedig a hatalmas kórustömbök használatában, amelyektől olykor az unisono hangzás sem idegen, noha ezért korábban Wagner gyakran hibáztatta Lisztet.

Ám maga a mély keresztény hit sem újdonság Wagner művészetében, hiszen egyik legkorábbi alkotása éppen *Az apostolok úrvacsorája*, amely mintegy négy évtizeddel korábbi előképe a Grál szertartásának. Nem, Wagner nem lett vallásos. Wagner mindig is őszintén hívő lélek volt. Ez a hit nem kötötte őt úgy, oly szorosán felekezethez, mint Lisztet az ő mély katolicizmusa. Helye volt benne útkeresésnek is, a kételynek is, de magának a hitnek az intenzitása, és Jézus Krisztus iránt való szeretete aligha maradt el Lisztétől.

A „római-latin” katolicizmus intézményesített egyházától – mint derék lutheránus – bizonyos mértékig idegenkedett, ám távol állt tőle a másik, a Kálvin-féle reformáció azon igyekezete, hogy a hit dolgaiba a gyarló emberi értelem fényével igyekeztek „bevilágítani”. Egy késői megjegyzésében olyan kijelentést tesz, amelyet a katolikus terminológia szerint úgy értelmezhetünk, hogy Wagner voltaképp hittitkokról beszél. Amint Cosima írja: „R. többek között azt mondja, soha többé nem ejt szót a vallásról, nem fejt ki gondolatát Krisztus vérééről. Ezek olyan dolgok, amelyek csak egyetlen egyszer világosodnak meg az ember előtt, értse, aki tudja, megmagyarázni nem lehet.”⁴¹

(*Keleti hatások egy nyugati mítoszon*) Wagner tehát fenntartásokkal viseltetett a tételes vallásokkal és az egyházi intézményekkel szemben, másfelől azonban ez különösen alkalmassá tette őt arra, hogy a legmélyebben ráhangolódjon nem csupán a katolikus hit számos mozzanatára, de – talán éppen Schopenhauer hatására – a buddhizmus igazságaira is. Még 1858-ban említi azt a tervét Mathilde Wesendonknak, hogy Buddháról drámát fog írni *A győztes* címmel,⁴² majd úgy vélte, hogy a megvilágosodott, minden szenvedélytől mentes hős alakja mégsem alkalmas a drámai, zenei ábrázolásra.⁴³ 1867-ben is előkerül a nirvána gondolata Wagner egyik levelében.⁴⁴

Később, 1869-ben a Buddha-téma csak mint drámaötlet kerül elő egy beszélgetésben.⁴⁵ Rá egy évre a Buddha ismét mint operaterv bukkan fel: „Ha egyszer öregkoromban megkomponálom A győzteseket, előjátékot írok hozzá, ez tartalmazza majd a cselekmény első részét [...] csak a zene képes megjeleníteni az újjászületés titkát.”⁴⁶ Három és fél év múlva, 1873. november 23-án már felolvassa Cosimának a mű vázlatát,⁴⁷ ám a Nibelung gyűrűjének befejezése előtt aligha foghat komolyabban a téma feldolgozásába.

1875. áprilisában A győztesek megírása ismét előkerül. 1875. április 3. : „R. arról beszél, hogy dolgozni szeretne. Parzival! A győzteseket is meg akarja alkotni...”⁴⁸ 1878.

januárjában már javában dolgozik a Parsifal első felvonásán, és azt tervezi, hogy annak befejezése után „azonnal meg akarja komponálni A győzteseket, nehogy megszakadjon ez az állapot.⁴⁹ Két évre rá, 1880. február 27-én ismét A győztesek szüzséjéről beszél, s mint Cosima említi „Öregkorában készül megírni, szelídebb lesz, mint a Parsifal...”⁵⁰ Ugyanez év augusztusában azonban már azt mondja „A Parsifalt még meg akarom írni, aztán szimfóniákat és kidolgozom a munkám egyes részleteit.”⁵¹

De felhagyott-e vajon Wagner a Buddha-opera megkomponálásával? Aligha, amennyiben a téma valóban oly élenken foglalkoztatta, amint az gyanítható A győztesek gyakori említéséből és Wagner India iránti csodálatából. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy alkotás közben Parsifal és Buddha alakja lassan egygyé vált képzeletében. Cosima 1881. január 6-án többek között ezt jegyzi fel: „Arról beszélünk, hogy körülbelül ugyanazt a témát (a nő megváltását) dolgozza fel mindkét műben, a Parsifalban meg A győztesekben.”⁵²

Cosima zárójeles megjegyzése „a nő megváltása”-ról, mint témáról alighanem bizonyos önkényes értelmezés eredménye, mindenesetre bizonyos, hogy Wagner mélyen átérezte a keresztény és a buddhista tanítás rokon vonásait. 1881. júniusában, a Parsifal komponálása közben, ismét említi A győztesek megalkotásának lehetőségét. 1881. június 16. : „R. dolgozik a partitúrán, és azt mondja: talán a varázslók és gonosz szellemek iránti ellenszenvé ráviszi, hogy megírja A győzteseket, mert abban minden szelíd.”⁵³

1881. szeptember 26-án még Eugène Burnouf könyvét⁵⁴ lapozgatja A győztesekhez anyagot keresve,⁵⁵ ám 1882. április 5-én már úgy nyilatkozik, hogy a Parsifal „minden biznnyal az utolsó műve”, mivel A győztesek már csak gyenge utánzata volna a Grál lovag történetének.

De vajon hogyan lehetne egy buddhista témájú, a Kr. e. I. évezred közepének Indiájában játszódó mű utánzata egy hangsúlyosan keresztény témájú, Európa vidékein a Kr. u. I. évezred második felében történő operának? Ennek egyetlen ésszerű magyarázata – amit a Parsifal történetének vizsgálata kellően igazol is – hogy Wagner – miközben nem tett le arról, hogy A győzteseket megkomponálja – a Buddhát övező legendák számos elemét átvitte a Parsifal történetébe. Voltaképpen tehát a Parsifal megalkotása közben e mű kezdett egyre hasonlóbbá válni a majdani Buddha-operához, amelyet ilyenformán Wagner végül is megkomponált.

Magam 1988 táján lettem figyelmes a két téma, a *Parsifal* és Buddha életének hasonlóságaira, amikor – a Parsifalt már jól ismerve – Téchy Olivér Buddha című könyvét és Glasenapp világvallásokról írott munkáját⁵⁶ lapozgattam. Wagner és a buddhizmus kapcsolatának természetesen már korábban is volt bizonyos irodalma, azonban az elmúlt években, évtizedekben a keleti kultúrák iránti fogékonyság növekedése nyomán még inkább megélnkült az érdeklődés e viszony vizsgálatára. Különösen figyelemre méltó azonban, hogy egészen az 1980-as évekig ez a téma nem képezte részét a Wagner-kutatás fő irányának. Igen jellemző, hogy például sem Vámosi Nagy István szép Parsifal-tanulmányában,⁵⁷ sem Sólyom György, vagy Eöszse László, illetve John Deathridge és Carl Dahlhaus Wagner-monográfiájában⁵⁸ nem történik utalás a Parsifal buddhista vonatkozásaira. Korábban még inkább ez volt a helyzet: a műnek elsősorban a keresztény vonásait hangsúlyozták, szoros összefüggésben Wagner azon rendelkezésével, amely ezt a magasztos művet örök időkre Bayreuth számára kívánta fenntartani. Amiként maga Wagner fogalmazott: „Most már minden, mégoly eszményi módon megalkotott művemet is ki kellett szolgáltatnom a mi színházi és közönség-praxisunknak, amelyet oly mélyen erkölestelennek ismertem meg. Végül is komolyan meg kellett kérdeznem magamtól, nem kell-e legalább ezt az utolsó, legszentebb művemet megóvnom a közönséges operakarrier hasonló sorsától? ... Valóban lehetséges-e, szabad-e egy

cselekményt, amelyben a keresztény hit legmagasztosabb misztériumai nyíltan a színre kerülnek, olyan színházakban, mint a mieink, olyan operarepertoár mellett és olyan közönség előtt, mint a miénk, előadni? ... Az én magányosan álló Ünnepi színházamban, Bayreuthban, ott kerülhet a Parsifal csak előadásra, örök időkre, sohasem szolgálhat, bármely színházban, a közönség mulatságául...⁵⁹

E wagneri nyilatkozat, amely a művet egyértelműen a keresztény misztérium megnyilatkozásaként értelmezi, kellő óvatosságra kell, hogy intsen az olyan megfogalmazásokat illetően, amelyek a Parsifalt mint buddhista operát igyekeznek bemutatni. Azt a körülményt is gondosan tekintetbe kell venni, hogy Wagner a Parsifal megalkotása közben sem tett le egészen egy Buddha-opera, A győztesek megírásáról, ami egyértelműen arra utal, hogy ő maga sem tekintette azonosnak a két művet.

Mielőtt rátérnénk a Parsifal történetének a buddhizmussal és Buddha életével rokon vonásaira, célszerű rámutatnunk, hogy e vonások nem Parsifal és Buddha „azonosításából” veszik eredetüket, mint inkább Wagner sajátos kereszténységértelmezéséből, amely a Schopenhauer-élmény következtében számos új árnyalattal gazdagodott. Természetesen a két hős részleges azonosításnak is szerepe van abban, hogy a Parsifal hasonlóná vált Buddha élettörténetéhez, azonban lényegesebb körülmény, hogy ezt az „azonosítást” megelőzte és lehetővé tette Wagnernek az a törekvése, hogy e vallásoknak, tehát a kereszténységnek és a buddhizmusnak a közös vonásait keresse.

Amikor e körülménnyel számolunk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a Nyugat szellemi fejlődése a racionalizmus nagy százada, a XVIII. század után – de már a kanti kritikákban is – válságos periódusába érkezett. A keresztény középkor emocionalitástól és miszticizmustól vezérelt világát az újkorban végletesen átformálta az északi szellemre inkább jellemző analitikus-racionális attitűd, amely egyúttal ki is tombolta magát a felvilágosodás korában. Ennek mintegy ellenhatásaként jelentkezett a kiüresedés sajátos érzése, az irracionalitás iránti vonzódás, az érzelmek és a titokzatosság újra felfedezése, és általában, a saját kortól és a jelen kultúrájától való elfordulás.

A romantika szelleme ez, amely azonos lelkesedéssel fordult a régi korok, a népi kultúra és a keleti civilizációk világa felé, amelyekben a közös vonás, hogy ezek jobbára egyaránt ismeretlenek, és így *megváltást* ígérők a kor gondolkodása számára. Mindebben természetesen nincs semmi új, hiszen a mediterrán-nordikus elemekből összeállt, duális princípiumú Nyugathoz hasonló struktúrájú korábbi kultúrák (például a pelasg-hellén görög és az etruszk-italikus római) fejlődésük egy meghatározott periódusában, delüket elérve ugyanilyen lelkesen fedezték fel saját „arany korukat”, bukolikus, népi, pásztori költészetüket és a Keletet, akár a hellenizmus idején, akár pedig a császárkori Rómában.⁶⁰

Schopenhauer így fedezte fel a Keletet és a buddhizmust, amely különös módon hatotta át filozófiáját. Wagner Schopenhauer-élményének drámai és zenei lenyomataként első sorban a Trisztánt szokás emlegetni, sötét, pesszimizisztikus tónusai és a benne ábrázolt, feltartóztathatatlanul működő ösztönös erők okán. Csakhogy ez az élmény alapvetően formálta át Wagner egész világlátását és kereszténység-felfogását is. Figyelmét először is India vallásai, különösen a buddhizmus felé fordította. Utóbbi vallás indiai térvesztését Wagner a hinduizmus intézményes fölényével magyarázta. A buddhizmusban egyúttal a *tiszta hitet*, míg a hinduizmusban az *egyházat* látta, és ennek kettősségét vélte felismerni a Nyugaton is, szembeállítva egymással az átszellemített, életként megélt kereszténységet az egyházi szervezettel, különösen pedig a római katolikus egyházzal. Wagner nem törekedett arra, hogy ezzel kapcsolatos gondolatait teoretikus igénnyel rendszeresen kifejtse, azonban szemléletében élesen kettévált egymástól hit és vallás, másfelől gondolkodásában a buddhizmus lett a *személyes hit* par excellence szimbólumává. Tökéletesen érthető

tehát, hogy világképében egy minden világiságtól megtisztított, átszellemített kereszténységnek szükségképpen rokon vonásokat kellett mutatnia a buddhizmussal.

E tulajdonságok közül az egyik legfontosabb talán az az eszme, hogy az üdvösség eléréséhez nem a vallás formalitásainak betartásán keresztül vezet az út, hanem a jó cselekedetek gyakorlásán át. Ez a gondolat persze nem teljesen idegen az evangélikus felfogástól, hiszen Luther is azt tanította, hogy az egyház közvetítése nem, ám a személynél hit annál inkább szükséges az üdvözüléshez. Maga Buddha egyébként éppúgy elvetette a brahmanizmus formalitásait és szertartás-központúságát, mint ahogyan a Nyugat prereformációja és reformációja állt szemben a búcsúcédulák üzletével és általában a katolicizmus túlintézményesített rendszerével. Ettől független kérdés, hogy a reformáció – különösen a kálvini – az egyház ún. szent hagyományainak elvetésével és a Szentírás *szövegének* az előtérbe állításával maga is közelíteni kezdett egy szövegeközpontú, formalista szemlélet felé.

Wagner jó lutheránusként a vallásos élményben látta a hit igazolását, és tartózkodott a logikai spekulációktól a vallás dolgaiban.⁶¹ Luther azonban csupán az ember alacsonyabb rendű tevékenységeit ítélte szabadnak, míg – álláspontja szerint – „a magasabb erkölcsi élet Isten akaratanak az emberi akaratot megsemmisítő hatása alatt áll.”⁶² Egy sajátos közéleti képviselő tehát a katolikus „szabad akarat”-tan és a kálvini reformáció predestinációs tana között. Wagner evangélikus neveltetése így lehetővé tette a jó cselekedetek és a részvét üdvösséget elősegítő vonatkozásainak belátását és bizonyos mértékű közeledést a katolicizmushoz is.

Számára azonban az tűnhetett döntő mozzanatnak, hogy az általa különösen szellemi természetűnek ítélt buddhizmusban is igazolva látta mindazt, amit a kereszténységben lényegesnek ítélt, nevezetesen a részvétet és a jó cselekedetek fontosságát. Mert – amint Glasenapp írja – „A régi buddhizmus az egyéneknek kívánja megmutatni a megváltáshoz vezető utat; az egyén azzal, hogy távol tartja magát a rossztól, jótetteket visz véghez, lelkét elmélkedéssel megtisztítja fokozatosan eljut a nirvánába.”⁶³ Ez egyúttal az egyik kulcsgondolat a Parsifal megértéséhez, különösen pedig a mű – keresztény fülek számára különös – utolsó sorainak helyes értelmezéséhez. A záró kórus ugyanis a legmagasabb hangokkal ezt énekli a mű végén:

„Üdvösség csodája,
Meváltó megváltása.”

Itt ugyanis megváltó alatt nem Jézus Krisztust kell érteni – hiszen blaszfémia volna Krisztust mint megváltandót szemlélnünk – hanem Parsifalra kell gondolnunk, akit Amfortas iránti részvétteljes, megváltó cselekedete váltott meg a bűntől és a balgaságtól. Parsifal tehát a megváltó, bár nem az emberiségé, csupán Amfortasé, önmagáé, és talán Kundryé. Ettől azonban a mű még nem válik lényegét tekintve buddhistává, hiszen Wagnernél maga Krisztus segíti a hőst, hogy önmagát és Amfortast megszabadíthassa – szemben az ortodox buddhista tanokkal, ahol a megvilágosodásra jelöltnek önmagára hagyva kell elérnie a nirvánát. Ez a krisztusi segítség azonban éppúgy rejtve marad a műben, mint a Buddhára vonatkozó utalások.

Kevésbé ismert tény, hogy Wagner Krisztusról is tervezett operát komponálni *Názáreti Jézus* címmel. A szövegekönyv tervét 1849-ben vázolta fel,⁶⁴ és sokáig nem is vetette el a mű megírásának gondolatát. Valószínűleg tehát nem csupán A győztesek (Die Sieger), hanem a Jézus-opera legfőbb eszméit is magába szívtá a Parsifal,⁶⁵ amely különösen alkalmas lehetett arra, hogy látszólag oly eltérő témákat összebékítsen. E kora középkori lovagi történet ugyanis kellő tematikus távolságban állt mind a buddhizmustól, mind pedig magától a Bibliától, miközben filozófiai-etikai szempontból tökéletesen megfele-

lőnek tűnt ahhoz, hogy benne megjeleníthetők legyenek két világvallás egymással rokon vonásai.

Hogy Wagner mélységesen keresztény műnek szánta és tekintette a Parsifalt, nem is annyira a harmadik felvonás nagypénteki varázsából és zárójelenetéből tűnik ki, mint inkább a második felvonás két, dramaturgiaiailag is lényeges mozzanatából. Egyrészt Parsifal „Amfortas! Die Wunde! Die Wunde!” kezdetű nagymonológijából, amelyben a hős hirtelen felismeri küldetését. Ekkor – mintegy emlékeztetőként – segít neki Krisztus vére, hogy maga is megváltóvá válhasson. Ráadásul úgy, hogy Jézus neve el sem hangzik, csupán egyértelmű utalást kapunk a krisztusi megváltásra.

„Ott van, látom, ott
a szent serleg az.
Főlizzik bent a vér,
megváltás gyengéd mámora
remeg a hívők kebelében.
Csak itt e szívben ül
a kínok kínja.
Meváltóm jajszavait hallom,
a vádat, ah a vádat,
hogy gonoszé a szent gerely.”

Persze Wagner, a két- és többértelműség nagymestere, itt is igen különösen fogalmaz, és egyaránt áthallást enged mind a krisztusi megváltás, mind pedig a buddhizmus megváltás-tana felé. Mert világos ugyan, hogy a Grál kehelyben Krisztus vére izzik fel, hogy segítse az őt követni igyekvőket, de az is éppannyira érthető, hogy a „Meváltó”, akinek jajszavait és vádjait hallja, voltaképpen a sebesült Amfortas, aki szenvedésével kínálja fel Parsifalnak a részvét lehetőségét és azon keresztül a megváltást. Amint azt Parsifal a harmadik felvonás végi záró monológjában ki is mondja Amfortashoz szólva:

„Legyen áldott szenvedésed,
melytől bölcs részvevést
és részt vevő tudást
tanult a balga fő!
A szent gerelyt
ím visszahoztam én!”

A Krisztusra egyértelműen utaló másik mozzanat a második felvonás végén kerül elő, amikor a visszaszerzett szent gerellyel a kereszt jelét rajzolja az égre, mondván Klingsornak:

„Íme e jellel
vége a varázsnak:
ettől gyógyul a mély seb,
melyet véle döftél,
és porba ez döntse mind,
ezt a csalfa varázst!”

A Parsifal tehát mélyen keresztény mű, miközben azonban a schopenhaueri élmény hatására tökéletes természetességgel olvasztja magába a buddhizmus megváltás-teóriáját is, amelyben az egyes lények – amelyek legmélyebb lényegüket tekintve azonosak – egymás részvételtjes megváltása útján érhetik el saját üdvösségüket. Ahogyan Glasenapp nyomán összegezhettük a máhájána etikát: az önmagunk és mások közötti különbséget áthidalhatja annak belátása, hogy csupán illúzió a saját én; a másik azonos szenvedést és örömet érzékel, mint mi magunk; különbözőségünk tehát merőben viszonylagos és időleges; valamennyien összetartozunk, mint egy test tagjai.⁶⁶

Így lehetséges az, hogy a megváltó maga is megváltottá váljon megváltó cselekedete által; és maga a megváltott is megváltó, hiszen lehetőséget ad a másoknak arra, hogy jó cselekedetével önmagát is megmentse. Ám mindez ugyancsak összecseng az „egyek vagyunk a Krisztusban” keresztény tanításával, és Jézus azon figyelmeztetésével, hogy amit a legkisebbel cselekszünk, azt Ővele cselekedjük.

A Parsifal megváltáseszmeje azonban nem csupán a részvét, a jó cselekedetek fontosságának hangsúlyozásával és a minden egységének gondolata által kapcsolódik a buddhizmushoz, hanem a vágyak leküzdésének tanítása révén is. Különösen csodálatos, hogy a buddhista filozófia ezen a ponton is találkozik a keresztény elvekkel, nevezetesen az önmegtartóztatás és a mértékletesség eszményével. Parsifal ama második felvonásbeli monológjában ezt mondja:

„Nem, nem, nem a seb sanyargat.
Áradna forró pataokban vér.
Itt! Itt a szívemben ég,
a vágy, az, a vágy szörnyű lángja,
ami az eszemet elveszi.”

Aztán kérdi: „Hogy vezekeljem bűnömet?”, s még később, Kundry csábításának szembezegezve mondja:

„Te csábító! Hagyj engem el!
Távozz, távozz, hagyj el!”

Parsifal, akinek itt felrémlik a Krisztus vérért őrző szent kehely, s aki végre küldetésére ébredve úrrá lesz vágyain, szinte maga is elmondhatná a Dhammapada⁶⁷ 154. versét:

„Építő látlak téged.
Házat többé nem építesz.
Minden gerendád összetört,
a háznak tornya szétesett.
Szankháramentes szellemet
s a vágykioltást értem el.”

És Buddha megszabadult, és küldetésére ébredt Parsifal is, aki földi vágyain felülemelkedett, és most kinyújtja kezét Kundry felé:

„Én téged is megváltalak,
csak fojtsd el bűnös vágyadat.
Mert balzsam, mely kínoddal végez,
nem bűnös vágyadból ered,
s az üdvöt addig el nem éred,
míg az a seb be nem heged.”

Wagnernél tehát a részvét hőse az együttérzés – az „én te vagyok, te pedig én” felismerése – és a jó cselekedet által egyszerre keresztény és egyszerre buddhista módon megváltást hoz a szenvedőnek és önmagának is, mégpedig – ugyancsak keresztény és buddhista módon – a vágy leküzdése által. A Parsifalban és Wagner világmépiében tehát hasonló határozottsággal vannak jelen a buddhista tanok és a keresztény eszmék. Ott van tehát Jézus Krisztus is, aki központi, példamutató és segítő alakja a megváltást keresőknek, míg a buddhizmus tanában a korábbi megvilágosodottak hasonló segítő szerepe egyrészt nem központi eszme, másrészt meglehetősen esetleges.

Carolyne Sayn-Wittgenstein hercegné – Liszt társa – tökéletes hitérzékkel utasította vissza az általa legfeljebb csak közvetve ismert Parsifalt, és tekintette a művet a kereszténység megcsúfolásának. Ő azonban elsősorban az oltáriszentség színpadra vitelében látott blaszfémiát, s ezért vélte paródiának az operát. Paródiának, aminek Nietzsche csupán

látni szerette volna, mondván, szatírájának elmegy a Ring mellé.

Wagner alkotásában mindenképpen van valami nyugtalanító a kereszténység hagyományos felfogásához mélyen kötődők számára. A műben, amely mögött Wagner mint egy szinkretikus vallás megalapítója áll előttünk. A Parsifal ezt a megütközést persze nem váltja ki sem a vallási szempontból közömbös, a művet pusztán mint esztétikai aspektusból releváns alkotást szemlélő nézőben, sem pedig abban a naiv közönségben, amely tájékozatlan lévén a buddhizmus dolgaiban, még ott is saját keresztény hitének mozzanatait véli látni, ahol pedig határozottan körvonalazódnak a buddhizmus sajátos megváltásezméi.

Mindenesetre az egyik legkülönösebb dolog, hogy Nietzsche képtelen volt felismerni a Parsifalban a kereszténységtől különböző hangokat és hangsúlyokat. Például Parsifal önmegváltását, amelyet azonban Nietzsche tudattalanul mégis átérezhetett, hiszen majdani Zarathusztrája „Selbsterlöser”-nek, önmaga megváltójának nevezi magát.⁶⁸ A mű mindazonáltal – mint irodalmi alkotás – azért is remekmű, mert kétértelműségei által lehetővé teszi szinte minden sorában mind a buddhista, mind pedig a keresztény értelmezést. Ennek pedig – a fogalmazás többértelműségén, a gondolatsorok töredezettségén kívül – az egyik legfontosabb oka az a jól érzékelhető wagneri törekvés, hogy művében a buddhizmusnak és a kereszténységnek kifejezetten a közös, de legalábbis az összeegyeztethető pontjait állítsa előtérbe. Tehát a részvét és a jó cselekedetek üdvösséghez segítő aspektusait, a „mindannyian egyek vagyunk” eszméjét, a vágyak leküzdésének morális parancsát.

Természetesen a Parsifal megalkotása közben egyre több Buddhával kapcsolatos elem menekült bele a műbe, hogy azok is drámai és zenei kifejezést nyerjenek. Wagner ugyanis többé-kevésbé tudattalanul, de annál határozottabban érezte, hogy minden fogadkozása ellenére A győztesek sohasem fog elkészülni. A Parsifalra ugyanis már a Schopenhauer-élményt követően, ám a mű bemutatása előtt két évtizeddel úgy tekintett, mint élete utolsó alkotására. Amint Thomas Mann írja: „... Wagner 1862-ben, a Mesterdalnokok írása közben egy Biebrichből Bülowhoz intézett levélben, teljes biztonsággal megjósolta, hogy a Parsifal lesz élete utolsó műve – megjósolta tehát kereken hús esztendővel a mű megszületése előtt.”⁶⁹

Azok az apró, ám annál jelentőségteljesebb, buddhizmushoz kötődő szimbólumok, amelyek a műbe beszüremkedtek, abból a szempontból fontosak, hogy a Parsifalban jobban felismerhessük a buddhizmus szellemének hatását. Az eddigiek alapján azonban azt is beláthatjuk, hogy ezek nélkül is megállapítható volna ez a hatás. A wagneri megváltáskonceptió ugyanis, amely elsősorban Parsifal monológjaiban tárul fel, már eleve magában hordozza a buddhizmus tanításának számos elemét. A buddhizmussal összefüggésbe hozható szimbólumok és dramaturgiai részletek tehát csupán nyilvánvalóbbá teszik és jelzik a mű szellemi rokonságát a buddhizmussal, amelynek lényegi hatása nem ezekben nyilvánul meg, hanem a mű sajátos megváltáskonceptiójában, amely a keresztény és a buddhista tanítás összebékítési törekvésén nyugszik.

A zene Mozartot idéző számos fordulata, Gurnemanz Parsifalt beavatni igyekvő gesztusainak bizonyos rokonsága Sarastroéival (hogy a két alak basszus hangfekvését már ne is említsük), arra engednek következtetni, hogy Wagner utolsó művének megalkotásakor Mozart szintén utolsó operáját, *A varázsfuvolát* is szem előtt tartotta.⁷⁰ Azt a művet, amely ki nem mondva, ám annál határozottabban utalt a szabadkőművességre. Wagner műve – amelynek keresztény eszmeiségét oktalanság volna kétségbe vonnunk – A varázsfuvolához hasonló módon, titokzatosan utal egy, a kereszténységtől eltérő, másik eszmerendszer, a buddhizmus tanaira is.

Wagner költői szabadsága a Parsifalban is – akár az Edda-dalok, akár a Nibelung-ének

Ringben történt feldolgozásakor – kötetlenül szárnyal. A buddhizmus legendáriumból bátran kölcsönöz, és egyes elemeket akár szét is bont, részleteiket el is osztja szereplői között, ha drámai törekvései ezt indokolják. A mű és a mi szerencsénkire azonban a Buddha-történet és a Parsifal legenda alapproblematikája azonos. Persze, abban, hogy azonos lehetett, nem kis szerepe volt Wagner gondos mérlegelésének is. A Grál történetben ugyanis az a lehetőség is kínálta magát, hogy Parsifalnak inkább a hősi, lovagi oldala váljon hangsúlyossá, nem pedig a kontemplatív, spirituális vonásai kerüljenek előtérbe.

Mindenesetre Wagner interpretációjában a Parsifalban központi eszmévé válik a balgaság megszűnése és a megvilágosodás, ahogyan a buddhizmus számára is a megvilágosodás kulcs gondolatot képez. Igen jelentőségteljes mozzanat, hogy a megvilágosodottak, a buddhák tisztán emlékeznek korábbi életeikre is, amiként Parsifal is a második felvonásban bekövetkező megvilágosodása által kezd visszaemlékezni korábbi életére, melyet addigi kóborlásai során homályban tartott balgasága.

Külön érdekes alakja a buddhizmus történetének Buddha unokaöccse, Dévadatta, akinek egyes vonásaival Parsifalt, másokkal Klingsort ruházza fel Wagner. Ez az ambiciózus fiatalember Buddha örökébe kívánt lépni, és kérte is Buddhát, hogy tegye meg őt utódának. Ettől Buddha elzárkózott, s ezért Dévadatta elhagyta a közösséget, mondván: „Várjuk be akkor a mi időnket.”⁷¹ Dévadatta később a szerzetesség és a laikusok merevebb elkülönítésének elrendelését követelte Buddhától, aki ezzel egyet nem értve lényegében mindenki saját döntésére bízta, hogy milyen szerzetesi életformát választ.⁷²

Amint Téchy összegzi: „Mert bár Buddha formailag elutasította Dévadatta öt követelését, tartalmilag ez az elutasítás nem is volt merev elutasítás, hanem szabad választás engedélyezése azok számára, akik a szigorúbb utat akarják követni.”⁷³ Dévadatta tehát ötszáz bhikkhut (szerzetest) állított maga mellé, akik azonban később – miután Buddha hívei, Száriputta és Mógalláma felvilágosították őket a Dévadatta-féle követelések veszélyeiről – elhagyták a pártütőt.⁷⁴ Dévadatta később mégis híveket gyűjtött maga köré szakadást támasztva így a buddhizmusban, ám egy idő szerzetesnő bántalmazása miatt – aki felelősségre vonta Buddha elleni fellépéséért, és aki utóbb belehalt az ütlegekbe – Dévadatta börtönbe került, és egyes hagyományok szerint ott is halt meg.⁷⁵ Más hagyományok arról is tudni vélnek, hogy az unokaöcs – mielőtt megbetegedett, meghalt és pokolra került – Buddha életére támadt.⁷⁶ Dévadattában felismerhetjük tehát a szentségre nagyravágyással és erőszakkal törő Klingsor előképét, akit miután nem fogadják be a Grál őrzői, bűvös kertet varázsol, hogy az bűnre hívja és rabul ejtse a tisztákat.

Ám Dévadattáról szól egy másik történet is, amely elmondja, hogy egy alkalommal egy szép fehér hattyút sebzett meg. Ekkor Buddha megdorgálta őt, és a hattyút ápolni kezdte. Dévadatta követelte zsákmányát, és a bíróhoz fordult, aki megszemlélvén és gyógyulófélben találván az állatot, Buddhának ítélte. Lám, Dévadatta a balga hősnek, Parsifalnak is előképe, akinek érkezését az első felvonásban az általa megsebzett hattyú jelzi, s az őt bűnére figyelmeztető Gurnemanz mintha maga Buddha volna ekkor. És ebben a mozzanatban, Parsifal „dévadattaságában”, ám megjavulásának reményében is oly szépen találkoznak a buddhista és a keresztény nézetek. Amint Glasenapp írja: „Jellemző a buddhista hitre, amely szerint a leggonoszabb is elérheti a tökéletességet, hogy későbbi nézetek szerint Dévadatta, ha majd rendkívül hosszú idő múlva megtisztul, végül egy buddha rangjára is eljut.”⁷⁷ Hasonlókat tanít Jézus Krisztus is a tékozló fiú vagy az elvesztett bárány példabeszédében.

Parsifal alakját tehát a régi európai mondák, Robert de Boron, Chrestien de Troyes, vagy Wolfram von Eschenbach munkáinak hősén túl részben Buddha, részben Dévadatta egyes vonásaiból, a rájuk vonatkozó buddhista hagyományok közléseiből gyúrta össze

Wagner. Amint Klingsort is, akiben éppúgy ráismerhetünk a középkor fekete mágusára,⁷⁸ mint Dévadattára, vagy a Buddhista mondavilágban is szereplő gonosz szellemre Mára, kinek három leánya – Tanhá (Vágy), Rati (Gyönyör) és Arati (Elégedetlenség) – az emberek bűnre csábítói.⁷⁹ Ám e lányok is előképei Klingsor viráglányainak, akik elcsalják, szent küldetésüktől elvonják a Grál legderekből őrzőit.

Mára – e gonosz szellem – uralmának végét sejtí Gotáma herceg, a majdani Buddha közelgő megvilágosodásában, és éppúgy beszél lányaihoz, mint a Parsifal Klingsorja szól Kundryhoz, hogy az csáberejével állítsa meg útján a balga hőst. Mára szózatában egy végső összecsapás előérzete csendül ki. Amint ezt Asvaghósa, az első, bár meglehetősen késői Buddha-életrajzban (Buddhacsarita – kávjá) ábrázolja a Kr. u. I. évszázadban:

„Óriási Muni támad most a Földön.
Sisak gyanánt fénylik már esküvése,
hatalmas íjat hord már kezében,
s tudása villog gyémántos nyilakként.
Világ urává válni – ezt akarja –,
s megsemmisíteni az én birodalmam.
Én nem vagyok egyenlő párja néki,
mert hinni biztos inkább benne fognak,
s az üdvöt nála fogják felfedezni.
Az én uralmam meg fog semmisülni.
Ám, ahogy mikor bűnözik az ember,
éppen általa válik védtelenné,
akként addig kell megtámadnom őt is,
sátrának tartóoszlopát ledöntve,
míg szeme fel nem nyílik a tudásra.”⁸⁰

Éppen így akarja Klingsor is viráglányaival és Kundryval elcsábíttatni, majd a szent gerellyel megsebezni Parsifalt, még azelőtt, hogy küldetésére ráeszmélne. Ám Parsifal nem enged a csábításnak, mert – amint Kundry a balga hőst nevéen szólítja, emlékezteti múltjára, elbeszéli anyja halálát, aki hiába várta haza kóborló fiát – a lovagban lassan feltámad a részvét és egy ködös emlék, vagy inkább gyanú küldetéséről.

„... anyámat elfeledtem!
Ah, még mi mindent feledtem el?
És elfelednem volt-e mit?
Az elmém tompa és üres.”

Majd Kundry vigasztaló-csábító csókja nyomán elméjébe hasít az emlék:

„Amfortas!
A mély seb! A mély seb!”

Kundry egyre elkeseredettebben próbálja meghódítani és magánál tartani Parsifalt, majd végül Klingsort hívja segítségül, aki a dárdával kezében tűnik fel, és így kiált a hősré:

„Állj meg!
É fegyver végez most veled!
Te balga,
Játszva győz le a mestered!”

És ahogyan a szövegkönyv a továbbiakat előírja: „Felé hajtja a gerelyt. Az Parsifal feje felett megáll a levegőben. Ő megragadja s a feje fölött tartja.” Akárcsak az indiai epikai hagyományok szerint megörökített Buddha-életrajzban, amelyben a hős szintén nem hagyja magát küldetésétől eltántorítani. Amint Téchy írja: „Mára parancsot ad seregeinek

a támadásra [...] A kiröpített nyilvesszők és az elhajított dárdák megállnak a levegőben, s szép lótuszrőzsákként nyílnak ki. A Bódhiszattvának egyetlen haja szála sem görbül meg. A seregek támadása kudarcba fullad.”⁸¹

Vámosi Nagy felhívja a figyelmet arra, hogy Wolfram von Eschenbach költeményéhez képest Wagnernél új elemként jelentkezik Longinus lándzsája.⁸² Csakhogy Wagner képzetében ez a lándzsa eredetileg nem is Longinusé, hanem Máraé, s csupán a Parsifal keresztény szellemi aurája tette szükségessé, hogy a gerely Krisztus vérével kerüljön kapcsolatba. Wagner mitológiai bravúrja volt, hogy a keresztény hagyományokban talált olyan elemet, amelyet jól lehetett azonosítani a buddhista legendáriumból vett dárda-motívummal.

És a különleges wagneri eszmehálózatnak, és a buddhista motívumok Parsifalba szüremelésének még itt sincs vége. Kundry lélekvándorlásai is a buddhista képzeteket idézik fel, hiszen Klingsor így hívja segítségül őt:

„Kelj fel! Kelj fel!
Te névtelen, jöjj mesteredhez,
sátánvirág, ördögfajzat!
Heródiás hajdan, és ki még?”

Látható tehát, hogy Wagner Parsifalja mind megváltás-koncepciójában, mind pedig számos dramaturgiai és szimbolikus motívumában erősen kötődik a buddhizmushoz. Ahhoz a valláshoz, amely Wagner képzetében, és valóságosan is, számos rokon vonást mutat a kereszténység sok elemével és morálfilozófiai tanításával. Igen jellemző azonban, hogy a kereszténységnek ezt a sajátos, wagneri értelmezését hosszú ideig nem valami pozitívummal, nevezetesen Wagnernek a buddhizmus iránti mély rokonszenvével igyekeztek magyarázni, hanem valami merőben negatívval, Wagner antiszemitizmusával.

E vélekedés szerint a Parsifalnak a hagyományos keresztény felfogástól való bizonyos fokú távolságát az a wagneri törekvés magyarázza, hogy művében a kereszténységet „áriásítsa”, s hogy a Parsifalban voltaképp egy ária Krisztust állítson elénk.⁸³ A Parsifal kereszténységhez fűződő viszonyát vitató nézetek azonban különös módon egy szót sem szólnak a mű buddhizmussal való bensőséges kapcsolatáról, s Klingsor csábító kertjét is – amelyet Parsifal a kereszt jelével győz le – olykor mint a zsidó művészet wagneri szimbólumát szemlélik, nem pedig a buddhizmus gonosz szellemének, Máraé birodalmaként.⁸⁴ Sőt, ez utóbbi értelmezési lehetőségként fel sem merül. John Deathridge és Carl Dahlhaus Wagner monográfiája igen mértéktartóan szögezi le: „A Parsifal és Wagner antiszemitizmusa között a kapcsolat túl elmosódott és – Hitler után – túlságosan emocionális [töltetű] ahhoz, hogy akár racionális érvelésnek, akár a felületes párhuzamkeresésnek értelme lenne.”⁸⁵

Ami pedig Klingsor kertjét illeti, azt bármi szimbólumának tekintjük is, Wagner – lelkének legalább egyik felével – igencsak békében lehetett vele, hisz – amint Deathridge és Dahlhaus munkája írja – Wagner „a salernói öböl partján fekvő Ravellóban, a Palazzo Rufolo kertjében ráismert Klingsor varázskertjének mintaképe. (1880. május 26-án jegyezte be a vendégkönyvbe: „Megtaláltam Klingsor varázskertjét.”)⁸⁶ Vagy ahogy Cosima megörökíti e napot: „Szerda, 26-a. Vidám reggeli után felhajatunk Ravellóba, leírhatatlanul szép. Ravellóban rátalálunk Klingsor kertjére (...) (R. beírta a könyvbe Ravellóban: megtaláltam a Pars(ífal) második felvonását).”⁸⁷

Akármiként álljon is a dolog Klingsor kertjével, akár rokonszenvezett Wagner annak csábos világával, akár nem, abban bizonyosak lehetünk, hogy szimbolikájának értelmét fölösleges olyan területeken keresnünk, amelyek nem állnak összefüggésben a Parsifal egész költői és filozófiai koncepciójával. Wagner ugyanis mindenkor különösen ügyelt

alkotásainak gondolati koherenciájára. A Parsifalra – e hatalmas búcsúműre – pedig túllontúl gondosan és áhítatosan készült, hogy éppen itt hagyott volna fel az egyik legfontosabb alkotói elvével, a tisztázott, egységes filozófiai megalapozás igényével. A kert tehát a bűn szimbóluma. A bűné általában. Az allegóriának ez az általánossága lehetővé teszi ugyan, hogy bárki saját világképe szerint töltsse meg tartalommal az előtte feltárult képeket, mindez azonban a legtávolabbról sem igazolja, hogy maga a szerző hasonló dolgokat értett volna szimbólumán.

A Parsifal költői és filozófiai koncepciója pedig a részvétről és a megváltásról szól. A világban létezők mély testvériségéről. Olyan eszmékről, amelyek bár a keresztény és a buddhista gondolkodásban igen hangsúlyosan kapnak kifejezést, ám amely eszmék nem eggyedül e vallások jellemzői, hanem általánosan emberiek.

(Ráció és emóció – egy kultúrfilozófiai aspektusról) Aligha állítható, hogy Wagner életműve mentes volna kétértelműségekől és végletes szenvedélyektől, hiszen többek között éppen ezek avatják Wagner alkotásait jelentősekké. Ami azonban talán minden vitán felül áll, hogy művészetében a megtisztulás őszinte vágya hajtja, s hogy végső művészi következtetéseiben mindig valami megbékítő, emberi hang felé törekszik. Mert nem pusztán a Parsifal igyekszik mesteri módon egyeztetni eltérő világképeket a humanitás, a részvét és a transzcendens igazság keresésének jegyében, hanem az egész életmű foglatatát adja nyugati szellemünk különböző princípiumainak.

Wagnerben ott van az északi vadság, a barbár büszkeség és a mediterráneum érzékeny, érzelmektől áthatott szelleme. Ott van a pogányság és ott a kereszténység, az analizáló értelem és a mindent összekötni vágyó hatalmas szív. S ha olykor úgy is érzi, hogy a ráció és a művészi tudatosság eluralkodik szellemén és érzésein, ennek megrendítő felismerése, és az e feletti fájdalom mégis arról győz meg minket, hogy ekkor is mélyen emberi. 1852. novemberében – már idézett levelében – ezt írja Lisztnek: „Az élet valódi élvezete ismeretlen számomra; az élet, a szerelem élvezete csupán képzeletem, nem tapasztalatom tárgya. Szívemet agyamban hordom, az életem pedig művivé vált: csak „művészként” élhetek, a művész felfalta bennem az „embert””⁸⁸

Thomas Mann e vallomást úgy értelmezi, hogy Wagner itt „a művészetet mint kábítószert, hasist, paradis artificiel-t”⁸⁹ határozta meg. Úgy vélem azonban, hogy e sorokban sokkal inkább egy sajátos alkat, a kreatív ember egy bizonyos, és igen jellemző lelki állapotáról kapunk tudósítást. Arról a helyzetről, amikor az alkotónak a gondolat fölötte álló hatalmát kell elszenvednie; a gondolatét, mely szinte mindent kiszorít gazdája életéből, hogy növekedhessen és megszülethessen. Ha kábítószer bármihez is kell, úgy az alighanem ennek elviseléséhez szükséges. És e kábítószer kinél-kinél más. Wagnernél ez az ópium vagy hasis valószínűleg a költekezés lehetett, és a luxus iránti olthatatlan vonzalom. Itt valóban felismerhetők a függőség jellemző tünetei: mértéktelenség, a mérlegelés hiánya, a következmények tekintetbe vételének teljes negligálása.

„Szívemet agyamban hordom” – talán ez a legjellemzőbb Wagner művészetére, amelyből a legtávolabbról sem hiányzik a szív, csupán annak hangjait a legtökéletesebb következetességgel járja át az értelem és a zenei kifejezés különös, szigorú logikája. Olyan jelenség ez, amelyben a nyugati polifon zene legbensőbb lényege nyilvánul meg: a déli szív hangjainak az északi értelem és célratorés által való ráncba szedése, erőinek megsokszorozása, hogy aztán olyan művészet álljon elő, amelyhez más kultúrákban még hasonlót sem találunk.

Igen, Wagner tökéletesen átérezte – ha fogalmak szintjén nem is ragadta meg – a nyugati szellem kétpólusú voltát, duális struktúráját. Mennyire szimbolikus is az életmű alakulása az első igazán wagneri operától, A bolygó hollanditól – melynek ötlete a baltikumi

Rigából való körülményes hazatérés során merült fel (de legalábbis Wagner így magyarázta) – egészen a Parsifalig, amelynek utolsó hangjait a szicíliai Palermóban jegyezte le. Észak és Dél teljessége ez; Wagner szenvedélyes szíve nem volt hajlandó lemondani európaiságunk egyetlen valódi és értékes vonásáról sem, hanem azokat egyenrangú, identitásunkat egyaránt meghatározó tényezőknek tekintette. Átérezte azonban kultúránk önmagával való megcsömörlését és azon Kelet-felé fordulását is, amely a hasonló struktúrájú, kettős princípiumú kultúrákat (a „pelaszg”-hellén görögöt, az etruszk-italikus római) óhatatlanul utoléri, akár hellenizmusnak, akár – mint Rómában – a misztériumvallások vagy a kereszténység befogadásának nevezük is azokat.

Wagner e nyitottságát a zseniális Nietzsche engedékenységnek, gyengeségnek érezte, holott éppenséggel erő rejlett abban a felismerésben, hogy Európa nem szűkíthető le pusztán egyik, vagy másik hagyományára. Mert mindazok, akik a Nyugat szellemi gyökereit csupán a görög filozófiában, a zsidó-keresztény etikában és a római jogban jelölik meg – bár ekképpen vallják az európai szellem mediterrán örökségét – lemondanak kultúránk azon nordikus, „barbár” jellegéről, amely nélkül nem volnánk azok, akik vagyunk.⁹⁰ Akik azonban a Nyugat északi, pogány eredetét abszolutizálják, s a kereszténységben csupán a dekadenciát vélik felismerni, ugyancsak kifogatják kultúránkat örökségének egy jelentős részéből, miközben nem számolnak azzal, hogy mi lett volna a Nyugat a kereszténnyé vált Róma kisugárzása nélkül. Öncsonkítás ez tehát, akár Klingsoré, aki éppúgy nem nyerhette el a szentséget szörnyű tette révén, amiként egy részleges öngyűlöleten alapuló Nyugat-koncepció sem segítheti önmagunk jobb megértését és képességeink maradéktalanabb kifejtését.

Nietzsche, később Julius Evola, majd korunk új-pogányai egy szintén egyoldalú és korlátozott érvényű – bár ellenkező előjelű – Nyugat-koncepcióval álltak elő. Persze olykor ebben is szerepet kap a mediterrán világ hagyatéka, azonban abból csupán a pogány elemek számíthatnak tőlük méltánylásra. Az új-pogányok mindezzel akaratlanul is kiprovokálják az általuk vitatott szellemi törekvések és tarthatatlan állítások védelmezését a másik egyoldalúságot vallók részéről. Azon a nézeteket tehát, amelyek nem akarnak tudomást venni a nyugati népek romanizáció előtti, a kereszténység felvételét megelőző kultúrájáról és sajátos világszemléletéről. Arról az erős hagyományról, amely pedig oly jelentősen hatott az évszázadok folyamán, hogy az határozta meg a katolicizmus és a reformáció törésvonalait, kijelölve egy szellemi térséget, amelyben e „pogány” szemlélet maradt uralkodó a római civilizáció minden felszíni és a mélységet is részlegesen elérő hatása ellenére. Azt a sajátos területet, amely a protestantizmustól merőben nem függetlenül alapvetően hatott közre a kapitalista gazdaság, és a modern Európa kialakulásában is.⁹¹

Wagner „kozmpolitizmusa”, ám helyesebb kifejezéssel mély európaisága és szellemének emelkedettsége többek között abban nyilvánul meg, hogy művészete egységébe fonta nyugati hagyományaink különböző eredetű és tónusú szárait. Hogy Nibelungjaiban hallgat e mondanakör központi alakjáról, az északi germán sagakban is fontos szerepet játszó a hun Attiláról, ez vitathatatlanul a romantikus nacionalizmus bizonyos lenyomata. Ám még ezzel együtt is azt mondhatjuk, hogy oeuvrejében páratlan gazdagsággal engedte szóhoz jutni Európa legfontosabb, legmeghatározóbb szellemi hagyományait.

(Nietzsche halála) Hogy Wagner és az ő sajátos vallásossága hajszolta volna bele Nietzschét szellemi perspektívájának csonkításába, a kereszténységgel való leszámolási kísérletbe – aligha hihető. Legfeljebb gyorsította, tudatosabbá és határozottabbá tette azt a folyamatot, amely már régóta érett a klasszika-filológusban. Már a *Schopenhauer mint*

nevelőben is így ír: „Bizonyos, hogy a kereszténység ama „vak ösztönnek” és éppen a szentség mindenkori újjászületése iránti vak ösztönnek egyik legtisztább kinyilatkozása; mivel azonban száz és százféleképp lett bevezetve, hogy az állami hatalmak malmára hajtsa a vizet, lassanként minden porcikájában megbetegedett, színlelővé és hazuggá vált és annyira elfajzott, hogy végül ellentmondásba keveredett tulajdon eredeti céljával.”⁹²

Nietzsche keresztényellenessége kezdetben tehát többé-kevésbé még óvó célzatú volt: az alapeszme hanyatlásán sajnálkozott, amelyet szerinte a hatalmi tényező torzító hatása eredményezett. Idővel a kritikus hang már magát az alapeszmet sem kímélte, s mind eltökéltebb hangon bírált szinte mindent, ami mögött a kereszténység befolyását sejtette. És vélhetően a wagneri vallásosság sem lett volna Nietzsche számára oly fontos célpont (ne feledjük, Liszttel kapcsolatban több toleranciával viseltetett még az Ecce homoban is)⁹³, ha kapcsolata Wagnerrel másként alakul. Ha Wagner legalább egy kicsit komolyan veszi őt mint muzsikust.

Mert Nietzsche – elméjének teljes elborulása előtt – egy döntő vallomást tett valódi aspirációiról. Mielőtt azonban erre rátérnénk meg kell emlékeznünk Nietzschéről az „immoralistáról”, ahogyan magát nevezte. Nos, mennyire lehet vajon komolyan venni azt az immoralistát, aki mélyen átérez a szenvedést, és mély részvétet érez az állati szenvedés iránt. Figyelemre méltó azonban, hogy az ezzel kapcsolatos gondolatait még a közismerten állat- és kutyabarát Wagnerrel való barátsága idején, Schopenhauer esz-széjében fejté ki. Amint Vámosi Nagy Wagner állatszeretetről írja: „Wagnert kisfiú kora óta áthatja az állatok iránti szeretet [...] Amikor nyolc éves korában nevelőapja halála után először utazik Eislebenbe, olyan részvétet érez a kimerült, meghajszolt lovak iránt, hogy célhoz érve megcsókolja őket. Lelkesedik a madarakért s életének legválságosabb szakaszaiban is kutyát, sőt kutyákat tart. Az utolsó bayreuthi években pedig Cosimával és családjával együtt elhagyott állatok számára „menhelyet” létesít a Wahnfried kertjében. Otthont ad a fészükéből kiesett madaraknak, gazdátlan kutyáknak, macskáknak s beteg, magatehetetlen, korcs állatoknak.”⁹⁴

Nyilvánvaló tehát, hogy Nietzsche sorait az ekkor még istenített Mester állatszeretete ihlette. Mint írja: „A mélyebb emberek mindig is pontosan azért viseltettek részvéttel az állatok iránt, mert azok szenvednek az élettől, mégsincs hozzá erejük, hogy szenvedésük fullánkját önmaguk ellen fordítsák és létüket metafizikailag értelmezzék; igenis mélységesen felháborító az értelmetlen szenvedés látványa.”⁹⁵ Íme hát az „immoralista”, aki a világtól búcsúzó ama híres gesztusában is a részvétéről és – mint látni fogjuk – a Mesterrel való mély azonosulásról tesz tanúságot. Ez az azonosulás egyúttal a nietzschei aspirációk valódi – a zenével szorosan összefüggő – természetét is felfedi előttünk.

Ha hihetünk annak az anekdotának, amelyet a kiváló pszichiáter, Irvin D. Yalom a *When Nietzsche Wept*⁹⁶ (Amikor Nietzsche sírt) című regényében ábrázolt, ha igaz a történet, amelyet a kiváló Nietzsche kutató, Walter Kaufmann is megörökít⁹⁷, és amely eset még Tarr Béla Torinói ló című filmjére is ösztönzően hatott, úgy aligha lehet kétséges, hogy Nietzsche minék is tekintette magát igazán: filozófusnak-e, avagy egy hazájától távol élő német muzsikusként.

1889. januárjának ama nevezetes 3. napján Nietzsche már egy ideje Torinóban él. Egy padlásszobában húzza meg magát, amelynek szegényes berendezéséből nem hiányozhat a zongora, amelynek magányos dionüszoszi orgiái során „órák hosszat Wagner-motívumokat improvizált”.⁹⁸ Időnként lement az utcára, ahol az ateista filozófus a járókelőknek istentekint mutatkozott be, majd ismét padlásszobájába térve leveleket írt ismerősöknek és ismeretleneknek egyaránt. Utolsó leveleit olykor mint Buddha, olykor mint Voltaire, máskor mint Napóleon írta alá. Legóvatosabban a főisten nevével bánt, amikor magát

meghatározandó némi bizonytalansággal írta, hogy ő „talán Richard Wagner is”.⁹⁹ Mert a legtitkosabb vágy szavai ejthetők ki a legkevésbé. És épp ez az óvatosság mutatja meg, hogy Nietzsche sem Dionüszosz, sem Antikrisztus, sem Buddha, sem pedig Napóleon nem kívánt oly annyira lenni, mint Richard Wagner: a legcsodálatosabb, a tragédiát is megszüülő művészet, a zene legfőbb istene.

Köhler már többször idézett könyvét – amely számos utalást tartalmaz egyfajta „filozófiai szerelemre” Nietzsche részéről Cosima iránt – e sorokkal zárja: „A száz nagyhercegség jénai tartományi elmeógyógyintézetének betegnyilvántartójában 1889. március 27-én a beteg következő kijelentése került feljegyzésre: »A feleségem, Cosima Wagner hozott ide.«¹⁰⁰ Csakhogy e kijelentés lényege nem az, hogy Friedrich Nietzsche felesége Cosima, hanem az, hogy ő a férje Cosima *Wagnernek*. Ő, aki Frau Wagner férjeként így nem lehet más, mint Richard Wagner. Ez az indirekt és szimbolikus önazonosítás Wagnerrel – amelyre Köhler elmulaszt rámutatni – igencsak egybecseng ama szinte sutogó óvatossággal, hogy ő „talán Richard Wagner is”.

De térjünk vissza még a januári Torinóba, ahol a Piazza Carlo Albertón ügyelgő Nietzschének döbbenettel és részvétellel kellett látnia, hogy egy kocsis kegyetlenül ütlegeli lovát. Ez az a pillanat, amikor Nietzsche sírni kezd, a lóhoz rohan, és karjait a szenvedő állapot nyaka köré fonja. Ezután állítólag már sohasem tért öntudatára a filozófus,¹⁰¹ aki a wagneri életmű zenei, filozófiai és szépirodalmi vonatkozásait egyaránt jól ismerte.

Nietzsche ekkor voltaképpen meghalt, hiszen számára a világ e perctől megszűnt létezni. Egy német muzsikust halt meg ekkor, távol hazájától – ha nem is Párizsban, de Torinóban. Nietzsche e részvételtjes tettével sajátos módon teljesítette be az írást, és elérte, hogy felette a gyász szavait maga a Mester, a már közel hat esztendeje halott Richard Wagner mondja el. Mégpedig azokkal a szavakkal, amelyeket még Nietzsche születése előtt jegyzett le Párizsban, egy hazájától távol élő, majd nagy nyomorban elhunyt német muzsikusról. Egy zenészerőről, akinek mintájául ő maga, Richard Wagner és az ő elképzelt sorsa szolgált.

1889. január 3. napja kísértetiesen idézhette fel ama szintén téli napot, amelyen a képzeletbeli német muzsikust, „R. urat”, voltaképpen Wagnert, idegenben eltemették. Wagner *Az egy német muzsikust Párizsban* című novellaciklusának *Egy német muzsikust halála Párizsban* című darabjában az elhunyt barátja így számol be a temetésről: „Szomorú temetés volt. A kora téli levegő tüdönkre nehezedett, egyikünk se tudott beszélni. Tudjátok meg tehát most, hogy az, akit eltemettünk, derék, jó ember, egy szegény német muzsikust volt. Lány szívű, aki mindig siránkozott, valahányszor egy lovat látott ostromozni Párizs utcáin...¹⁰²

A német muzsikust tehát a lóhoz rohan, átöleli, zokog, és nem szól többé. Szellemében meghal, és Richard Wagner mondja el fölötte az elmaradt gyászbeszédet. Szegény német muzsikust mondja őt, nem kevesebbnek és nem is többnek, mint amire Nietzsche vágyott. És e vágybeteljesítő éber álom által megtörténik a kibékülés. Ha később Wagner nevét említik előtte, révülten elmosolyodik, s csak annyit mond: „öt nagyon szerettem.”¹⁰³

Igen, Wagner megvizsgáltta Nietzschét, e szegény filológus-filozófust, akinek elméje a szifiliszről és apjának agylágyulásától függetlenül is veszedelemben volt. A muzsikust – holta után hat évvel – meglátogatta szegény barátját a torinói piazzán. Megajándékozta egy szép gondolattal és egy méltó búcsúval a világtól. A ló nyakába fonódó ölelő karokban mint-ha a Parsifal Kundryjának döbrent kérdése is benne volna: „Itt az állatok nem szentek?”

(*Nehéz örökség*) És Wagner szelleme tovább kísért. Megannyi kezdet és megannyi furcsa vég kötődik őhöz! Társadalomelméletben, antropológiai paradigmában és a zenében egyaránt. Wagner még ízig-vérig romantikus volt. Hitt a közösségben, a nemzetben, de –

szintén romantikus módon – hitt a szellem erejében, a spiritualításban is. Ez utóbbi azonban annak ellenére nem engedte, hogy a szocialista nézetekkel komolyan kacérkodjon, hogy szociálisan érzékeny volt, és nem csupán az állati szenvedés indította részvétre őt. A spiritualitás ugyanis mindig valami személyeset, valami individuálist hord magában, ami nem oldható fel egészen a közösségben, csupán a transzcendencia eszméjében. Öröksége már ezért is nehéznek bizonyult az egyre materialistábbá váló, a szocialisztikus eszmék iránt egyre fogékonyabb korszellemnek.

Amint arra Oswald Spengler igen éles szemmel rámutat, Nietzsche „Übermensché” azáltal, hogy felülemelkedettnek véli magát az idealizmus világán, hogy fejlődésperspektívája a darwini gondolatokat idézi, hogy burkoltan célul tűzi ki egy új embertípus létrehozását, amely – akár kimondjuk, akár nem – a lehetőségek szintjén tenyésztést jelent, voltaképpen anti-individualista, kollektív – Spengler kifejezésével – szocialista viszonyokat feltételez, mégpedig hangoztatott individualizmusa ellenére.¹⁰⁴ Mint írja: „Így vált lehetségessé az, hogy Shaw-nak az úrmorálban és az emberfölötti ember kitegyezésében rejlő tendenciákon már csak egy apró, ám következetes változtatást kellett végrehajtania ahhoz, hogy az „Ember és felsőbbrendű ember” harmadik felvonásában – a kor záróakkordjának egyik legfontosabb és legjellemzőbb művében – eljusson *saját* szocializmusának tulajdonképpeni maximájához.”¹⁰⁵ Mert – amint Spengler Shaw logikáját követve kimondja – „a magasabb rendű emberek osztályának mindennemű szisztematikus tenyészését egy szigorúan szocialista társadalmi rendnek kell megelőznie...”¹⁰⁶

És bizonyos mértékig közömbös, hogy ez a szocializmus eugenetikusan indított, nemzeti szocializmus-e, avagy az új, szocialista embertípust gulárendszerrel megvalósítani kívánó internacionalista szocializmus-e. Nem arról van szó, hogy Nietzsche egy ilyen lehetőséggel számolt, pláne nem arról, hogy kívánt egy ilyen lehetőséget és értelmezést, hanem arról, hogy az ember isten helyébe állításával – akár az őt megelőző, hasonló tanokat valló gondolkodók – legalábbis teoretikus alapjait fektette le, egy igen veszélyes antropológiai képnek. Egy vízióknak, amelyben az ember szabadon alakítható, függetlenül évmilliók alatt kiformalódott sajátosságaitól. E sajátosságokat, jellegzetes emberi vonásokat majd csupán a XX. század második felének szociálpszichológiája és humánétológiája fogja felfedni, és többek között a totalitárius rendszerek működéséről szerzett kedvezőtlen tapasztalatokból okulva.

Spengler Nietzsche Zarathusztráját egyfajta ellen-Parsifalnak látja.¹⁰⁷ Méltán, hiszen Parsifal fölött – az önmegváltás minden gesztusa ellenére – ott van a szent kehely Krisztus vérével, amely a szerető isteni gondoskodás szimbóluma. Wagnernél az ember nem válik istenné, s még a Ringben is az isteni végzet irányítja a hősök életét. Pontosan a transzcendenciának ez az alázatos elfogadása őrzi meg emberi léptékűnek Wagner világát. Éppúgy, ahogyan a buddhizmusban is a spirituális és láthatatlan erők mély elfogadása, a transzcendens értelmű „jó” és „rossz” relativizálásától való tartózkodás szab gátat az ember abszolút hatalomként való felfogásának, végül is az embertelenedésnek. A wagneri örökség tehát még a megtagadása által is hatni képes.

Csak hogy az örökség igazi súlyát az mutatja, hogy ahol tartósan lenyűgöz és követésre – de legalább annak szándékára – indít, nevezetesen a zenében, még ott is a legváltozatosabb hatásokat és ellenhatásokat váltja ki. Egy szegény osztrák kántor, aki addig jobbára csupán kórusműveket komponál, miután meghallgatja a Trisztánt, hatalmas szimfóniák írásába kezd, amelyeket a korabeli kritika csak mint szimfonikus óriáskvígyókat emleget. Kilencet is alkot e műfajban Anton Bruckner, aki majd az általa szintén csodált Liszt gyászszertartásán Parsifal-variációkat játszik Bayreuthban. Aztán egy francia muzsikusként Wagner hívéül szegődik, hogy aztán betelve a varázsszal hátat fordítson neki. Ám amikor

e komponista – Debussy – megalkotja a Pelléas és Mélisande című operáját, önkéntelenül is így jellemzi majd: „Ez az én Trisztánom.” És feltűnik egy olasz karmester, aki már számos sikerült darab szerzőjének mondhatja magát. Egy alkalommal azonban meghallgatja a Trisztánt. Még aznap tüzre veti kompozícióit, és nem ír többé. Ő lesz azonban a wagneri mű egyik legavatottabb tolmácsolója: Arturo Toscanini.

A XIX. század romantikus szellemének a művészet és a zene megtisztulása volt – és valóság. Mindazok azonban, akik a későromantikában és azután a felfogás hagyományát követték, nagy veszélynek voltak kitéve. Annak nevezetesen, hogy e szemléletnek azon a módon fogják keresni az akusztikus kifejezését, amelyet örelőttük már feltaláltak. És éppen Liszt, Berlioz és Wagner. Epigonok hada lepi el a nagy elődök nyomdokait, és csupán a legkivételesebb szellemeknek sikerül megmenekülniük a veszedelemtől. Bartók, aki a homo ludens Sztravinszkijjal szemben szintén a művészet szentségének és az alkotás megtisztulást hozó hatásának hitét vallotta, egyrészt már kellő távolságban volt a későromantika nagymestereitől, másrészt originális képzelete segítette őt az új utak megtalálásában.

A XIX. század utolsó évtizedeiben azonban Wagner művészete szinte mágikusan szuggesztív hatást fejtett ki, ha nem is ama abszolút, mindenek fölött ítélő bírói hatalom értelmében, ahogyan e hatást Nietzsche leírja. Az olasz zene sem vonhatta ki magát e hatás alól, és Boito, az idősebb Verdi (az Otellóban és a Falstaffban), Mascagni, különösen Puccini egyaránt ösztönzést nyertek a német mestertől. Erős bel canto hagyományaik azonban megvédelmesték őket attól, hogy művészetükben epigonokká váljanak. Paradox módon, éppen a német muzsikára mért majdnem megsemmisítő csapást Richard Wagner. Felix Weingartner, Eugen D'Albert, Alexander Ritter vagy Engelbert Humperdinck tehetséges és gazdag kompozíciói mindig előhívják a Liszttel és a Wagnerrel való összevetést, amelyből azonban aligha kerülhetnek ki túl kedvezően, főleg, mert utóbbiak hatása túlonúlta lehetséges egyéni útkereséseiket.¹⁰⁸

Ahhoz azonban, hogy a német zene Wagner után tovább fejlődjön, ám egyúttal a wagneri, liszti hagyományok is tisztelettel megőrződjenek, egy olyan szellemre volt szükség, amely noha csodálattal volt a nagy elődök iránt, ám akit nem nyűgözött le, nem bénított meg az örökség súlya. Mert Richard Strauss, a bayreuthi kürtös, Franz Josef Strauss¹⁰⁹ fia, a zene iránti legodaadóbb elkötelezettsége mellett is egy különösen mozgékony, kísérletező intellektus volt. Olyan racionális és játékos alkat, aki a zenében kevésbé megtisztulást, mint sokkal inkább örömforrást látott. Többek között ez védte meg őt attól, hogy a szükségesnél, tehát az inspirációhoz kellő mértéknél jobban hatása alá kerüljön nagy elődeinek. Rá igazán jól illett Wagner önjellemzése (bár kissé másként). Strauss mintha szívét valóban agyában hordta volna. És túlzott intellektualizmusát különös módon éppen Cosima Wagner veti a szemére.¹¹⁰ Amint Straussnak a Don Juan szimfonikus költeményről írja az 1880-as évek végén: „Ezt nevezem az intellektus játéknak az érzések kifejezésével szemben.”¹¹¹

Cosima az „örök jelképek” felé igyekszik Strauss figyelmét irányítani,¹¹² és az ifjú mester Liszt szimfonikus költeményeinek tanulmányozása után megkomponálja a Halál és megdicsőülés című szimfonikus költeményét. Az 1889-ben elkészült műről örömmel számol be Cosimának,¹¹³ aki továbbra is élénken érdeklődik a komponista művészete iránt. A Strauss szellemi fejlődésére oly döntő befolyást gyakorló Liszt-hívő és egyúttal wagneriánus Alexander Ritter – akivel még 1885-ben köt barátságot¹¹⁴ – a liszti út folytatásán túl arra biztatja pártfogoltját, hogy Wagner hagyományait is kövesse. Így születik meg 1893-ban – wagneri módon, saját szövegkönyvre – első operája, a Guntram.

Ha a Halál és megdicsőülés a Liszt-hatás kiélésének tetőpontja Straussnál, úgy a Guntram ugyanez a Wagner-hatás vonatkozásában. Sőt, már bizonyos szellemi távolodás is, mert a befejezésben Guntram úgy véli, bűnét csak a maga választotta vezeklés

enyhítheti, s így voltaképpen – a nietzschei filozófiát tükrözve – önmaga isteni bírójává válik.¹¹⁵ Ettől a befejezéstől Alexander Ritter hiába próbálta eltántorítani a komponistát, aki azonban a zenében még tökéletesen hű a wagneri hagyományokhoz. Amint szüleinek írja: „Nyugalanság a ritmikában, a hangszínek változtatásában, az apró motívumok kergetőzésében [...] És ezért bizony a nagyszerű Wagner a felelős, aki csontjainkba égette a Trisztán zenéjét úgy, hogy büvköréből immár soha nem szabadulhatunk.”¹¹⁶

Persze Strauss éppen attól volt Liszthez és Wagnerhez hasonló zseni, hogy – akárcsak ők – nem csupán maradéktalanul megértette és átérezte a nagy elődök művészetét, hanem képes volt tovább is lépni örökségükön. Amint azt előző vallomásának kissé ellentmondva írja: „A Guntram tulajdonképpen lezárja tanulóéveimet, s most már kimerészkedhetem a világba.”¹¹⁷ És e „kimerészkedés” egyik nagyszerű példája éppen Nietzschehez kötődik. Talán legnépszerűbb szimfonikus költeményét a filozófus ellenevangéliuma nyomán, és azzal azonos címen írja.

Az Also sprach Zarathustra persze amellet, hogy tisztelgés a költő-bölcselelő műve előtt, kissé más szellemből született, mint a költemény, és a zeneszerző egészen más életszakaszában is, mint amelyben Nietzsche volt műve megalkotásakor. Mert igaz, hogy Nietzsche harminckilenc esztendő volt, amikor a Zarathustrát megírta, és Strauss 30-32. éve körül a szimfonikus költemény születésekor, ám Nietzsche akkor már élete alkonyához, elméje teljes elborulásához közeledett, míg Strauss – aki életének 85 esztendeje alatt alkotóképességét végig megőrizte – még előtte állt legnagyobb művei megalkotásának.

S a lelki alkatuk is mennyire más. Amott egy elvetélt zenészbe zárt búskomor filozófus, aki hetyke derűt kényszerít magára, emitt pedig egy önfeledt zenész, akit boldoggá tesz művésze, és esze ágában sincs filozofálni. Különös fintora a sorsnak, hogy egy ily eltérő alkatú művész „szolgáltatott zenei téren igazságot” Nietzsche-nek azzal, hogy végül zenévé szublimálta annak indulatait. Egy igazi wagneriánus komponista, aki végül is muzsikává szűrte mindazt, ami Nietzsche-ben mint gondolat tombolt. Egy másik Richard, aki azonban Wagnerhez képest könnyedebb lélekkel, és csupa játékos szenvedéllyel közelített a világ és a művészet felé. Eladdig, hogy emez antikrisztianus mű zenei metamorfózisába még gregorián dallamot is becsempészett, mert játékos kedve éppen úgy kívánta.

Ez a szimfonikus költemény egyébként különösen gyönyörű módon foglalja egységbe a Strauss által oly nagyra becsült alkotók emlékét. Híres nyitórészében, a napfelkeltében a wagneri–liszti hatás félreismerhetetlen, a darab műfaja (szimfonikus költemény) szintén Lisztet idézi, mint talán az a magyaros dallam is, amely különös szenvedéllyel szólal meg a mű első harmadában. És mindez Nietzsche ígéhirdetőjének alakját idézve.

S mikor Strauss eléri a zarathustrai kort, a harminckilencedik élet (amelyben Nietzsche pszichotikus remekét alkotta), sok mindenre gondol, csak a világ és önmaga megváltására nem. Végigtekint addigi életén, családján – és szimfóniát ír róla Sinfonia Domestica címmel. Ott van a feleség, gyermek, rokonok és maga a hős, akit korábban, 1898-ban, az Egy hősi életben is megmintázott már. Egyes vélemények szerint a Sinfonia Domestica-ban Strauss kicsit a bayreuthi Wagner szerepébe búj. A Mesterébe, aki forradalom, száműzetés és annyi viszontagság után családjá és barátai körében mint beérkezett alkotó áll előtünk. Strauss – ha nem is vált Wagnerré úgy, mint Nietzsche, hiszen Strauss saját jogán vált eredeti, valódi komponistává – a világra mégis gyakran Wagner szemével tekintett. Utolsó operája, a Capriccio desz-dur akkorddal zárul – Az istenek alkonyát idézve. „Hát nem ez a Desz-dur akkord színházi életművem legmegfelelőbb lezárása?” – kérdezi.

A wagneri életmű hallatlan gazdagsága néhány oldalon aligha vázolható. Jellemző talán az is, hogy e kis megemlékezésből is úgy tárul fel egy hatalmas életmű, hogy annak szimbolikus centrumáról, a Ringről alig beszélünk. A Rajna kincse, a Walkür, a

Siegfried és Az istenek alkonya ciklusa külön naprendszer a wagneri univerzumban. A tetralógiának azonban nem pusztán mint műalkotás-komplexumnak hatalmas a szerepe, de mint eszménynek is, amely az életmű megalkotása során hajtóerőként szolgált. Ez az eszme vezetett el a Trisztánig, és ez az eszme követelt magának feloldást a Parsifalban. Mindazonáltal a Ring leghatalmasabb darabja, *Az istenek alkonya* önmagában is különös és szimbolikus mozzanatokkal övezett alkotás. Mert nem csupán Strauss búcsúzik majd ennek desz-dur akkordjával az operától, de e mű címére is válaszol Nietzsche a *Bálványok alkonyával*, s a „Meghalt az isten” nietzschei eszméje is mélyen gyökerezik Az istenek alkonyában.

Wagner ott is hat, ahol a legkevésbé várnánk. Lemondani a szerelemtől a hatalomért – már maga ez a szembeállítás is megelőlegezi Freud és Adler vitáját. Lélektan a szövegkönyvben, amely szerint a tragikus árát minden egyoldalúságnak meg kell fizetni, a görögök csodálata, amely Wagner gondolkodását már a Nietzsche-barátság előtt is jellemezte – ebben pedig Jung pszichológiájának és Hérakleitoszra hivatkozó egyensúlyelvnek csírája van benne.

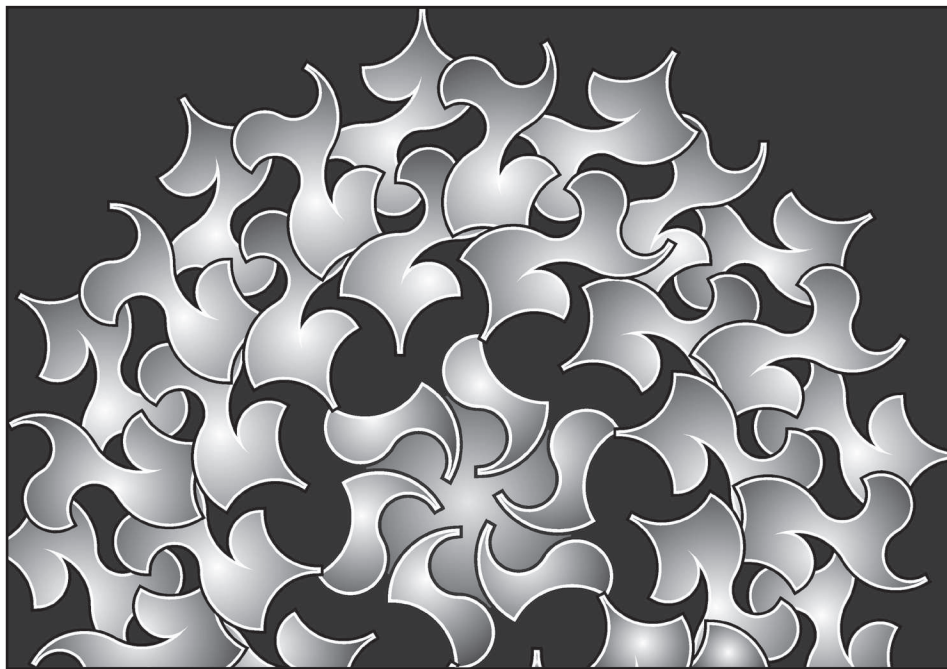
Aki valaha is foglalkozott eszmetörténettel, vagy távoli korokról nyitott lélekkel olvasott, ismeri az érzést, amelyben régi idők emberei kortársakká válnak, és fesztelenül szólnak hozzánk. Ám a távolság legtöbbször megmarad az olvasó és a kor szelleme között, és a régi idők csupán órákra tárulnak fel. A kivételesen nagyokkal azonban más a helyzet. Szellemük oly észrevétlenül válik szemléletünk részévé, hogy néha úgy érezzük, a világra vetett tekintetük a mi pillantásunk, s mindaz, amit mi élünk meg, még mindig velük történik.

JEGYZETEK

- 1 Vö. Manfred Eger: Nietzsche's Bayreuther Passion. Rombach Verlag, Freiburg, 2001.
- 2 Köhler, Joachim: Friedrich Nietzsche és Cosima Wagner. Holnap Kiadó, Budapest, 2005. 77.
- 3 Köhler: i. m. 66.
- 4 Köhler: i. m. 67.
- 5 Ugyanott.
- 6 Uo.
- 7 Cosima Wagner: Napló (1869–1883 válogatás). Gondolat, Budapest, 1983. 157.
- 8 Friedrich Nietzsche: Ecce homo. Göncöl Kiadó, Budapest, 1994. 81.
- 9 Cosima Wagner: i. m. 225. A „benne ünnepelt” utalás az Emberi, túlságosan is emberi-re vonatkozik, ugyanis ott dicsőíti Voltaire szellemét Nietzsche.
- 10 Cosima Wagner: i. m. Jegyzetek 449.
- 11 Nietzsche 1994. 86.
- 12 Cosima Wagner: i. m. 230. (1878. június 29.)
- 13 Richard Wagner: Egy német muzsik Párizsban. In Richard Wagner: Egy német muzsik Párizsban – Charles Baudelaire: Richard Wagner és a Tannhäuser Párizsban. Kávé Kiadó, 2001, 7–80. 64.
- 14 Nietzsche 1994. 86.
- 15 Mann, Thomas: Richard Wagner szenvedése és nagysága. Európa, Budapest, 1983. 51. Figyelemreméltó egyébként, hogy a vallástörténet iránt különösen érdeklődő Mann-nak sem tűntek fel a Parsifal buddhista vonatkozásai.
- 16 Cosima Wagner: i. m. 227. (1878. május 28.)
- 17 Köhler: i. m. 160.
- 18 Köhler: i. m. 160–161.
- 19 Cosima Wagner: i. m. 101. (1871. október 21.)
- 20 Nietzsche 1882. november 10-én kelt, Franz Overbecknek címzett leveléből azt gyaníthatjuk, hogy a Levinek bemutatott „ifjú Mozart” Heinrich Köselitz lehetett, akit a filozófus egyébként Peter Gast névre is elkeresztelt. E levélben Köselitzet „új Mozart”-ként emlegeti, aki mellett „az egész wagnerizmus” „szegényesnek, mesterkéltnak és képmutatónak hangzik”. Vö. Friedrich Nietzsche: Válogatott levelei (válogatta és fordította Romhányi Török Gábor) Holnap Kiadó, Budapest, 2008. 124.
- 21 Cosima Wagner: i. m. 416.
- 22 Nietzsche, Friedrich: Richard Wagner Bayreuthban. In: Friedrich Nietzsche: Korszerűtlen elmélkedések. Atlantisz, Budapest, 2004. 267–342. 308.

- 23 Deathridge - Dahlhaus: i. m. 86. Vö. Brandenstein Béla: Nietzsche. Szent István Társulat, Budapest, 2002. 413.
- 24 José Ortega y Gasset: A tömegek lázadása. Pont könyvkereskedés, Budapest, 1995.
- 25 Cosima Wagner: i. m. 254. (1879. január 28.)
- 26 Vö. Somló Bódog: Az erkölcs túlkövetelése. Huszadik Század, 1902. III. 5. 13–27.
- 27 Locke, John: Értekezés az emberi értelemről I-II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- 28 Manfred Eger: Nietzsches Bayreuther Passion. Rombach Verlag, Freiburg, 2001.
- 29 Köhler: i. m. 122.
- 30 Köhler: i. m. 108.
- 31 Carl Gustav Jung: Bevezetés a tudattalan pszichológiájába. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. 63–64.
- 32 Mann: i. m. 48.
- 33 Cosima Wagner: i. m. 278. (1880. január 13.)
- 34 Richard Wagner: Mein Leben. Piper-Schott, Mainz–München, 1989. 58.
- 35 Mann: i. m. 16.
- 36 Nietzsche 1994. 87.
- 37 Nietzsche 1994. 59.
- 38 Cosima Wagner: i. m. 277. (1879. december 28.)
- 39 Cosima Wagner: i. m. 279. (1880. január 13.)
- 40 Uo.
- 41 Cosima Wagner: i. m. 403. (1882. december 14.)
- 42 Mann: i. m. 46. Itt *A győztes* egyes számban szerepel.
- 43 Uo.
- 44 Richard Wagner: Mein Leben. 764–765. A címzett valószínűleg Hans von Bülow, mivel a feljegyzés arról szól, Hans visszaigazolta a nirvánáról szóló levelet.
- 45 Cosima Wagner: i. m. 37. (1869. június 27.)
- 46 Cosima Wagner: i. m. 61. (1870. május 1.)
- 47 Cosima Wagner: i. m. 151.
- 48 Cosima Wagner: i. m. 169; Wagner kezdetben Parzival alakban írja a hős nevét.
- 49 Cosima Wagner: i. m. 210. (1878. január 11.)
- 50 Cosima Wagner: i. m. 282.
- 51 Cosima Wagner: i. m. 295. (1880. augusztus 14.)
- 52 Cosima Wagner: i. m. 308.
- 53 Cosima Wagner: i. m. 324.
- 54 Eugène Burnouf: Introduction à l'histoire de Buddhism Indien. Paris. 1876.
- 55 Cosima Wagner: i. m. 332.
- 56 Helmuth von Glasenapp: Az öt világvallás. Gondolat, Budapest, 1987. 118.
- 57 Vámosi Nagy István: Parsifal. In: Vámosi Nagy István: Merlin a bárd és Wagner a zeneköltő. Szerzői kiadás, Szegedi Nyomda, 1985. 177–186.
- 58 Deathridge–Dahlhaus: i. m.
- 59 Idézi Sólyom György: Wagner. Zeneműkiadó, Budapest, 1966. 567–568.
- 60 Lásd erről bővebben Szmodis Jenő: Kultúra és sors. Bíbor, Miskolc, 2007; Szmodis Jenő: A jog realizációja – Az etruszk vallástól a posztmodern jogelméletéig. Kairosz, Budapest, 2005.
- 61 Vö.: Kecskés Pál (1943): A bölcsélet története főbb vonásaiban. Szent István Társulat, Budapest, 1943. 339.
- 62 Kecskés: i. m., uo.
- 63 Glasenapp: i. m. 118.
- 64 Deathridge–Dahlhaus: i. m. 151.
- 65 Erre utal, hogy a bemutatót – és a hagyományt tisztelő előadásokon – a harmadik felvonásban Parsifal a Jézust idéző fehér gyolcsruhában és szakállal jelent/jelenik meg.
- 66 Glasenapp: i. m. 126.
- 67 Az ún. Páli kánon 423 versből álló erkölcsfilozófiai gyűjteménye. Téchy Olivér: Buddha. Gondolat, Budapest, 1986. 406.
- 68 Batta András Richard Strauss Guntram-ja vonatkozásában hivatkozik Nietzsche-re, hangsúlyozva, hogy a straussi hős magán viseli a filozófus gondolatainak nyomát (Batta András: Richard Strauss. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. 83.). Csakhogy Nietzsche Zarathusztrája pedig épenséggel Wagner Parsifaljának bélyegét hordja homlokán – miközben más vonatkozásban Siegfried jellegzetességei is visszaköszönnek benne.
- 69 Mann: i. m. 38.
- 70 Vö. Arthur Drews: Mozarts Zaubrerflöte und Wagners Parsifal: eine Parallele. Richard Wagner Jahrbuch I. 326–361. 1906.
- 71 Téchy: i. m. 323.
- 72 Téchy: i. m. 324–326.
- 73 Téchy: i. m. 326.
- 74 Téchy: i. m. 327–328.
- 75 Téchy: i. m. 340–342.
- 76 Glasenapp: i. m. 85., 88.
- 77 Glasenapp: i. m. 85.
- 78 Vámosi Nagy István: Merlin a bárd és Wagner a zeneköltő. Szerzői kiadás, Szegedi Nyomda, 1985. 64.
- 79 Théchy: i. m. 424.
- 80 Buddhacsarita 1042-1045; Téchy: i. m. 195-196; A Muni „szent”, „bölcs” jelentésű szó a szanszkrit és a páli nyelvben.
- 81 Téchy: i. m. 198.
- 82 Vámosi Nagy István: Parsifal. In: Vámosi Nagy István: Merlin a bárd és Wagner a zeneköltő. Szerzői kiadás, Szegedi Nyomda, 1985. 177–186. 177.
- 83 Charles Osborne: Wagner and his World. Thames and Hudson, London, 1977. 122.
- 84 Osborne: i. m. 114.
- 85 Deathridge–Dahlhaus: i. m. 58.
- 86 Deathridge–Dahlhaus: i. m. 59.
- 87 Cosima Wagner: i. m. 287.
- 88 Deathridge–Dahlhaus: i. m. 82.
- 89 Mann: i. m. 43.
- 90 Richard Rudgley: A Barbárok. Gold Book, Budapest, 2003.

- 91 Max Weber: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. Mohr. Tübingen. 1934.
- 92 Nietzsche, Friedrich: Schopenhauer mint nevelő. In: Friedrich Nietzsche: Korszerűtlen elméletek. Atlantisz, Budapest, 2004. 179–256. 230.
- 93 Nietzsche 1994. 46.
- 94 Vámosi Nagy István: Merlin a bárd és Wagner a zeneköltő. 156.
- 95 Nietzsche: Schopenhauer mint nevelő. Idézett kiadás 219.
- 96 Irvin D. Yalom: a When Nietzsche Wept. Basic Books, New York, 1992.
- 97 Walter Kaufmann: Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist. Princeton Univ. Press, 1974. 67.
- 98 Köhler: i. m. 11.
- 99 Köhler: i. m. 11.
- 100 Köhler: i. m. 208.
- 101 1889. január 3. után Nietzsche ír még néhány zavarodott levelet, amelyeket többnyire mint Dionüszosz, vagy mint a Megfeszített ír alá.
- 102 Richard Wagner: Egy német muzsikussal Párizsban. Idézett kiadás 38.
- 103 Köhler: i. m. 17. Thomas Mann is említi Nietzsche Wagnerre vonatkozó „Nagyon szerettem azt az embert.” mondatát, utalva arra is, hogy Baudelaire „még haláltusájában, végnapjai benuhágyásában, fél-elhülyülésében is örvendezve elmosolyodott, ha Wagner nevét említették” előtte. Mann: i. m. 20.
- 104 Oswald Spengler: A Nyugat alkonya I-II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991. I. 581.
- 105 Spengler: i. m. I. 581–582.
- 106 Spengler: i. m. I. 582–583.
- 107 Spengler: i. m. I. 581.
- 108 Wagner zenéjének magyarországi hatásáról lásd Haraszti Emil: Richard Wagner és Magyarország. Budapest, 1916.
- 109 Az idősebbik Strauss ki nem állhatta Wagner zenéjét, mivel túl modernnek találta, s ezt kifejezésre is juttatta. Jó muzsikussal lévén azonban biztos helye volt a zenészek között. E helyzetet összegzi Wagner egyik kifakadása: „Ez a Strauss egy elviselhetetlen alak, de amikor fúj, nem lehet rá haragudni.”
- 110 Batta: i. m. 272. Strauss Cosimával 1888-ban ismerkedett meg.
- 111 Batta: i. m. 63
- 112 Batta: i. m. 64.
- 113 Batta: i. m. 65.
- 114 Batta: i. m. 272.
- 115 Batta: i. m. 83.
- 116 Batta: i. m. 85.
- 117 Uo.

A politika nyelve – politikai nyelvek az 1840-es években

Az 1840-es évek politikai vitáiban jelentős szerepet játszó Kemény Zsigmond „Még egy szó a forradalom után” című művében – már saját múltjának értelmezőjeként – úgy vélekedett, hogy a XVIII–XIX. század fordulójának nyelvi reformja és a későbbi politikai-társadalmi reformok között szoros tartalmi kapcsolat létezett. Tulajdonképpen modern nyelvfilozófiai megközelítéseket megelőlegezve jutott arra a következtetésre, hogy akik „az eszmék történetével foglalkoznak, már rég átláthatják a szoros kapcsolatot, mely a nyelvújítást a politikai változásokkal összefűzi”, hiszen ahol „egy korhadt vagy fejletlen nyelvet megrohan a neologizmus [...], ott már a politikai haladás vagy tespedés kérdése a filológiai forradalom sikerében eldöntve van”.¹ Pár évvel később Vörösmartyról írt esszéjében az előbbi gondolatot folytatva a szélesebb értelemben elméleti kultúra jelentőségét emelte ki: „Új irányok csak úgy ömlenek a *polgárisodásba*, ha *költészet* és *bölcsелеm* egymást áthatva vezetik az eszméket és törekvéseket”.² (Kiemelés – *V.J.*) Úgy gondolta, hogy *ilyen történeti változás*³ idején „a társadalomnak titkos meghasonlásban kell lenni a létező állapottal, és szokatlan ruganyossággal kell bírnia, ha egy nyelvforradalom elég éber és vizsgáló főt találhat”. A *magyarországi változásokat*⁴ (ebben az esetben – miként elnevezte – a „polgárisodás”-t) széles körű társadalmi átalakulásként fogalmazta meg: az „új szavak, szókötések és nyelvszabályok által annyi eszme oltatik a társadalomba [...], annyi gyarapodást nyer a közszellem, annyi eréjt és éberséget az ítészet, annyi vizsgálódási hajlamot az irodalom, hogy nem sok idő múlva az egész társadalom fogalmai, kívánatai és világnézetei gyökeres reform felé sietnek, és viszont kevés évek múlva a társadalom átalakulásának ügyfolyama az állami formák és jogszerkezet átalakulását mellőzhetetlenül előidézi”.⁵

A nyelvi reform és a politikai reform kapcsolatát kiváló érzékenységgel elemző Kemény Zsigmond említett esszéiben mindannyiszor megismételte, hogy „Széchenyi előde Kazinczy volt”.⁶ Ebben az értelmezési térben központi szerepet tulajdonított a római tradícióra visszanyúló fogalomnak, a „filológiai forradalom”-nak, elsősorban azért, mert benne a változások bölcséleti („bölcselemi”) jellege fejeződött ki. A változások jellegét helyesen érzékelte, hiszen Kazinczyék valóban erős filozófiai-művészettörténeti műveltséggel rendelkeztek,⁷ sőt a magyar nyelvmozgalom kapcsolati hálójában Sipos Pál személyében kanti eszméket közvetítő filozófus-természettudós is feltűnik.⁸ De ezen túlmenően Kemény a romantika szellemében a költészetnek társadalmi hasznosságot is tulajdonított, ilyen értelemben állított fel sorrendet (az esztétikai szempontokat azonban korántsem tekintette mellékesnek), mellyel kulturális folytonosságot jelölt meg, ahol a szépirodalom kívánatos „bölcselemi” szellemben előkészíti, megalapozza a korszerű politikai reformokat: a sorban Kazinczyt Berzsenyi, Kisfaludy Károly, Katona József, Kölcsey követi, végül ez a folyamat Vörösmarty munkásságában teljeseedik ki.⁹

Nem kétséges, hogy a Kemény által megjelölt körben kiemelkedik az *összegző és átörökítő* szerepet játszó *Kölcsey* munkássága. A „Nemzeti hagyományok” célja kulturális önazonosságkeresés volt, annak a kérdésnek a megfogalmazása, hogy a változásnak mi a természetrajza, s intenzitása szétöri-e a helyi közösségeket, ebben a tekintetben Kölcsey az ókori görögség működését tekintette példaértékűnek: „az eredetiség színét ott is megtarthatta, hol kölcsönzött

vonásokkal ékesült”.¹⁰ Kölcsey a XVIII–XIX. század fordulóján megjelenő politikai nyelvek diffúz elemeit¹¹ – gyakran bírálva – összegzi, például republikánus¹² szellemben kifogásolja az ősi alkotmányra való folytonos hivatkozást, „Országgyűlési Napló”-jában országgyűlési „cifra beszédek”-et emleget, mivel a politikai nyelvek kulcsszavait („nép”, „oppositio”) gyakran használóik sem értik. Kemény ehhez hasonlóan, sőt valamivel világosabban bemutatja ezt a gondolkodást, amikor kifejti, hogy a rendi nemesi felfogás „a rendi szabadalmakat még egynek tartá az ország szabadságaival, s oly megoldásoktól nem volt áthatva, melyek az előjogok elvesztésével biztosították volna az alkotmányt”.¹³

Kölcsey ezeken túlmenően rámutatott a rendies gondolkodás műveltséghátrányaira is, ilyenkor Széchenyi sorsát emlegette: „mi átkoztuk a Hitel íróját, mert ítélete szerint a statustudományok és a gazdálkodás mezején még kisebb plánták vagyunk”.¹⁴ Végül pedig Kemény véleményéhez hasonlóan Kölcsey is felfedez *nyelvfilozófiai szempontokat* a társadalmi folyamatok mögött: „Óhajtanám, hogy valaki világosan megmagyarázná, hogy a nemzeti karakter és a nemzeti nyelv állanak e egymással függésben? Annyi bizonyos, hogy a karakter és a nyelv a Poeta művére egyforma behatással munkálnak”.¹⁵

Ami a ’30-as, ’40-es évek nyelvfelfogását illeti, a kortársak az újítást és a hagyományelvűséget már nem állították olyan élesen szembe egymással, sőt talán Kazinczyéknak sem volt mindig ez a céljuk.¹⁶ A nyelvészként is egészen kiváló Vörösmarty¹⁷ a ’40-es években már úgy látta, ha „a divatnak indult új szók helyett minduntalan újabbakkal állunk elő. Verba valent usu”.¹⁸ A politika nyelvét illetően viszont egészen más volt a helyzet, mértékadó csoportok korántsem voltak elégedettek a társasági életben a nyelvi közlés színvonalával. Pulszky leírja, hogy „Széchenyi nemesebb hangot igyekezett adni a társalgásnak”.¹⁹ Ebben a szellemben sokan bekapcsolódtak a politikai közélet szókészletének megújításába: Széchenyi hozta be például a német megszólítás, a „Sie” megfelelőjeként az „Ön”-t, ugyancsak ő javasolta – már korántsem olyan nagy egyetértéstől kísérve – a „Klugheit” értelmében az „ildom”-ot. Ha nem volt elég világos a javaslata, akkor saját magyarázatát és az idegen szót párhuzamosan használja: „e két faj felette itlan – nüchtern – mégsem áll olyan magasan, mint az angol faj”.²⁰ Némelykor egészen bonyolult szavakat képez („mozgonyár”), máskor viszont egészen érdekes, a romantika nyelvszemléletére mutató javaslatot tesz („gyanuszinessé tenni”).²¹ Széchenyihez sokan csatlakoztak, s a javaslatok egyike-másika igazán sikeresnek bizonyult, máskor viszont komoly vita bontakozott ki egy-egy elgondolás körül. A „Tatsache”-t többen szolgai módon „tettdolog”-nak fordították, itt Kossuth talpraesett javaslata, a „tény” győzött, melyet ma is használunk. A szóalkotásokat a műveltség, az ideológiai-politikai meggyőződés is befolyásolta: nem meglepő, hogy az író-filozófus Eötvöstől származik „kétely” szavunk és a republikánus Szemere Bertalan pedig „jellem” szavunkat alkotta meg.²²

Széchenyi a politikai nyelv reformjának nyelvfilozófiai szempontból is nagyon igényes irányt szabott, amikor így fogalmazott: „szükséges, hogy minden kifejezésre bármi nyelven, magyarban is, létezzék megfelelő szó, mely annak *minden árnyéklatát fődözze*”. (Kiemelés – *V.J.*) A minél pontosabb kifejezések megtalálása érdekében, rá jellemző módon agitációba kezdett, Pulszky jegyzi fel, hogy „az akadémia üléstermében kifüggesztette mindazon szókat, melyekre egyenértékűeket nem talált nyelvünkben, s felszólított bennünket, keressük meg e kifejezéseket, melyekre szüksége van”.²³

A reformerek nyelvhasználati kérdésekben gyakran az akadémikusokhoz fordultak tanácsért. Például Széchenyi 1847-ben a polgár és a haza kapcsolatának minél alkalmasabb kifejezése érdekében Toldy Ferencet szólította meg, hogy mondjon véleményt, melyik magyar szót tartja megfelelőnek az indigenatus és az incolonus tartalmának minél pontosabb visszaadására. Az Akadémia végül Vörösmarty elemzését fogadta el, aki az *új nemzet-fogalom*

megfogalmazásakor a rendi tagolódás elutasításából indult ki: „A honos tehát több mint a zsellér vagy lakos, mert a' ki honos, az mindazokkal a jogokkal bír, mellyel a hon fiai bírnak.”²⁴ Az akadémiai vita a törvénykezési folyamatot is befolyásolta, egészen az 1847/48-as törvényalkotásig hatóan, hiszen a képviselők az áprilisi törvények alanyát is ebben a szelvényben írták körül („honlakos”, „országlakos”).²⁵ A törvényalkotást az a rendi nemzet-fogalommal szakító értelmezés hatotta át, melyet Kossuth 1845-ben a következőképpen fogalmazott meg: „a népek életében nem egy jelentékeny eszme van, mellynek értelmezése ma már nem az, mint ami századokkal előtté vala. Ez értelmezéseket a *kor viszonyai* határozzák meg. Ilyen eszme e szó is: nemzet. Aki e szót, nemzet a XIX. század exigentiája szerint értelmezni akarja, lehetetlen meg nem győződnie: hogy azon nemzet ma már csak népfaj [...], melly a civilisatio önálló emeltyűinek nincs birtokában.”²⁶ (Kiemelés – *V.J.*)

A politika nyelvének megújítása együtt járt a társadalom egyre hitelesebb megismerésével, amely természetesen a szükséges változtatásokat is szolgálta. Az új fogalmakon túl új témák kerültek be a politikai közbeszédbe. Ezen a téren ugyancsak Széchenyi tett nagyon sokat. Már a „Hitel”-ben *Adam Smith* nyomán arról érkezett, hogy a polgári piac működési rendjéről „összehasonlítás által legjózanabb elmélkedni”, ilyen eszközökkel magyarázta honfitársainak az „ideális vagyon”, a „tőkepénz” lényegét. Olyan bonyolult összefüggéseket is képes volt bemutatni, mint például, hogy a polgári vagyon a tőke forgási sebességétől függ: „pénznek, földnek s minden egyébnek csak úgy van lehető legnagyobb haszna, ha egyiket s másikat minden pillanatban arra fordíthatom, a mire tetszik. Mennél rövidebb idő alatt cserélhetem az elsőt a másikért s viszont, vagy egyiket s másikat egyéb életjavakért, annál többet ér nekem száz vagy millió forintom, tíz vagy száz ezer hold földem, s viszont minden becse meg is szűnhet, mert az érték szorosan a pillanathoz van kötve.”²⁷ (Kiemelés – *V.J.*) Sőt azt is bemutatta *Jeremy Bentham* ironikus kritikái szellemének a segítségével, hogy a létező hazaival szemben milyen a működőképes (polgári) társadalom erkölcsi rendje és foglalkozási szerkezete: „nem a sok kéz, de az ügyes kéz festi az évrzji képet, készíti az órát, erőművet sat. De még kapálni, s kivált kaszálni se tud száz ügyetlen kéz annyit s úgy, mint ötven gyakorlott. S ebből következik: hogy a munkafelosztás, mint kiki tudja már, emeli az emberfő tehetségeit a lehető legmagasb tökéletességre.”²⁸ (Kiemelés – *V.J.*)

Egy évtizeddel később viszont már a gazdaságpolitika gyakorlati kérdéseiről vitáztak, amely ugyancsak bővítette a politikai nyelvek körét. A viták jelentős tényezője, Kossuth számos közgazdasági szakkifejezést vezetett be a magyar nyelvbe (pl. közgazdaság, nemzetgazdaság, forgalom, szakember),²⁹ sőt azzal is tisztában volt, hogy az új társadalmi-gazdasági jelenségek leírásához annak megfelelő „*grammatica*”-ra, „*syntaxis*”-ra és „*logica*”-ra³⁰ lenne szükség, amely önmagában is figyelemre méltó, ám a hagyományos és az újonnan jelentkező ellenfelek további, újabb és újabb megközelítések bevezetésére is kényszerítették Kossuthot, s ez a politikai nyelvek sajátos mixtúráját eredményezte nála. A konzervatív lapok például az iparosodást, a „gyárművességet”, mint új és modern jelenséget elutasították, „kényszerült természetelleni állapot”-nak³¹ tartották, ezért velük is vitázva Kossuth nagy jelentőséget tulajdonított az előbb idézett Hetilap bevezetőjében, 1844-ben annak, hogy „az exact tudományok ismereteit” mindenki terjessze „deákos műveltségű nemzetünk között”. A kamatláb, a tőke forgási sebessége vagy a kereskedelmi mérleg helyes értelmezéséhez a liberális *Adam Smith* és *Jeremy Bentham* segítségét csakúgy igénybe vette, mint az újabb vitapartnerekkel, a birodalmi kormány modernizációban megjelenő beolvastató tervével³² szemben a merkantilista-liberális *Friedrich List* érveit.³³

Kossuth szemléletét ezekben a közgazdasági vitákban valamiféle társadalmi reformokra orientált³⁴ gyakorlatiasság hatotta át: azt írta, hogy a változásokat előidéző reformokat

„nem külföldi szobatudósok elméleteihez” kellene igazítani, hanem „a saját hazájuk viszonyainak benyomása alatt szerkesztettekhez kaptázní a közzgazdászati rendszerét”, vagyis a társadalom igényeinek figyelembe vételével, az ország „gyakorlati helyzeteiből vonni le státuszgazdászati teoriáját”.³⁵ 1843-ban „Viszonyok kapcsolata” című kiemelkedő tanulmányában a *közérdek* fogalmát a következőképpen fogalmazta meg: „Mint növénygyökerek, úgy fonódnak egymásba az emberi társaság viszonyai. S midőn az institúciók javításáról van szó, ezen bonyolódás igényeiből fejlik ki a *haladás filozóphiája*.”³⁶ (Kiemelés – *V.J.*) Tehát eléggé egyértelmű, hogy Kossuthtól távol állt az ideológiai doktrineresség, amelyről 1842-ben így nyilatkozott: „az ideológia antithesisei következetesen keresztül vive egyenlően képtelen eredményre vezetnek”.³⁷

Az 1840-es években a politika nyelve alkalmassá vált a közügyek színvonalas megvitatására.³⁸ 1843-ban a Pesti Hírlap szerkesztője öntudatosan állapította meg a politikai publicisztikai művelőiről, hogy azok kellő tekintélyre tettek szert, mivel a „journalok nálunk is, mint külföldön, elfoglalták az irodalom előterét [...], bizonyára azért, mivel legközelebbi érintkezésben állanak az élettellel, a jelennel, s nagyobbára politikai tárgyak lévén, közdolgoink legérdekesebb napi rendű kérdéseit feszegetik, vitatják meg”.³⁹ Utóbb irodalomtörténészek is megerősítik ezt a vélekedést, például Szemere Bertalan politikai publicisztikájának bemutatásakor *Sóter István* azt állapította meg, hogy a „magyar reformkor állam- és társadalomtudományi irodalma nagyfokú intellektuális erőt összpontosított, s annak valódi értékéről, jelentőségéről fogalmuk sincs azoknak, akik a magyar gondolkodás hiányát, s a magyar társadalom általános műveletlenségét emlegetik”.⁴⁰

Az évtized elején kirobbanó vitákban a különböző politikai nyelvek⁴¹ jelentős mértékben *keveredtek* egymással. Az ókonzervatívokat figyelmen kívül hagyva, a reformokról vitázó két tábor önmagában is igen összetettnek tűnik: a *felvilágosult kormányzás* fogalomvilágában gondolkodó csoportban a birodalmi bürokrácia hívei csakúgy előfordulnak, mint reformkonzervatívok és elitista liberálisok, ahogyan az *alkotmányos függetlenség* táborában is akadnak olyanok, akik a rendi keretek megerősítését szorgalmazzák, ám ezen az oldalon egyre hatékonyabban működik a felelős kormányzást és a korszerű képviselői elveken szerveződő önkormányzatiságot óhajtok csoportja.⁴² A két nagy tábor között a politikai nyelvek tekintetében egyre világosabban megmutatkoztak a különbségek, azonban jellemző, hogy a belső viták élessége gyakran felülmúlta a csoportok közöttit, sőt egészen bonyolult átfedések is kialakultak. Széchenyi nagyon sok energiát fordított arra, hogy a birodalom vezetőit saját reformjavaslatai mellé állítsa, vele együtt Eötvös is küldött reformjavaslatokat Metternichnek,⁴³ ezzel párhuzamosan mindketten kritizálták a rendi vármegye híveit, amivel viszont Kossuthék táborához közelítettek, bár a kormányzati felelősséget és a helyi önkormányzatok szerepét illetően megmaradt közöttük a jelentős különbség.⁴⁴ A birodalmi kormány kezdetben a vármegyék ellen agitált, később viszont a rendi szabadság híveit igyekezett magához édesgetni, hogy kiragadjon őket – mint politikai bázist – Kossuthék köréből.⁴⁵ Pár év múltával általános kiábrándulás⁴⁶ következett be: Eötvös egy időre visszatért a liberális ellenzék soraiba,⁴⁷ Kossuth a rendi-vármegyei nemesség kételkedését tapasztalva a reform bázisának kiszélesítését tartotta célszerűnek, és a „szociális mozgalmak” irányába fordult.⁴⁸ Sok győtrődés mellett egyedül Széchenyi reménykedett a kormányzati reformpolitikában.⁴⁹

A század első felében a politikai filozófia a kultúra, vagyis ebben az esetben a *romantika részét képezte*. Ennek megfelelően a romantika stílusjegyei rendszeresen feltűntek a politikai irodalomban,⁵⁰ például Széchenyi vélekedése a nyelv funkciójáról⁵¹ teljes mértékben egyezik a nagy koráramlat művészetfelfogásával, hogy ti. a gondolatokat az alkotó nem „ábrázolja”, hanem „kifejezi”⁵²: „A szózat [ti. a nyelv] főcélja embertársammal

mind azt közölhetni, mi [...] lelkiem leg titkosb rejtekiben etc. létez, -- s pedig olly tisztán, olly hatalommal s félre nem érhetőleg, miszerint az , mi úgy szölván bennem él --- másba tökéletesem folyon át s benne mind azon következményeket szülje, mellyek (mik) saját hangulatom, nézeteim, cselekedeteim okai".⁵³ A társelméleti társadalmi funkciójára, a nyelv és a zene szerepére való hivatkozás ugyancsak megjelenik a vitairódalomban, „A kelet népé”-ben a következő formában: „Figyelmezz a németnek társasági szellemére, figyelmezz zenéjének jellemére, a zenének, mellyből olly valódilag tükröződik ki a külön nemzetnek legfelsőbb érzelme.”⁵⁴

A politikai irodalom fogalomkészlete összetett. Jelentős része felvilágosodáskori előzményekre megy vissza, ilyen például Széchenyi kedvelt fogalompárja, a „szív és az ész” (mely a „Világ”-ban csakúgy feltűnik, mint „A kelet népé”-ben), viszont már ezek is a romantika képletében jelennek meg, nem beszélve olyanokról, mint a „Romisten”, mely a kortárs szépirodalomban (Vörösmartynál) párhuzamosan létezett. Jellegzetesen az irodalmi romantika ihletésében született Széchenyi legfontosabb politikai kategóriája, a józan, a realista politikus jelentéssel felruházott „kiábrándult” kifejezés, mely 1843-ban „Wesselényi és Kossuth” címmel megjelenő esszéjében kap értelmezést. *Jelenkorban* megjelent írásában Széchenyi Schiller „Az ideálok” című költeményének reá és Wesselényi Miklósrá gyakorolt hatását beszéli el, az pedig egészen nyilvánvaló, hogy az említett költeményben megjelenő értelmezés, hogy a józan, alkotó munka feltétele az ifjúkori eszmékből való kiábrándulás, kétségtelenül Széchenyi politikai fogalmának az eredetije lehet.⁵⁵

A romantikus politikai stílust azonban sokan bírálták, Széchenyi esetében pedig a stílus homályosságát politikailag szándékoltnak érezték. Vörösmarty például kifogásolta „A kelet népé”-ben az allegóriákat, a „hasonlításokat”, melyek gyengítik a gondolatok erejét. Feltűnő, hogy egészen kiváló jellemzést adott Széchenyi politikai nyelvéről, amikor arról írt, hogy a gróf rémült egyoldalúsággal adja vissza a *modern kor ellentmondásait*: „Eddig jóból és rosszból, szépből, rútból keveset láthattunk, most látjuk a valódi (vagy képzelt) nem jót, rútat, és sokaságától megrettenünk [...] Ehhez szokni kell, szokni kell vaknak a fényhez, hogy tündéres sugáiraiban a szép világnak fájdalom nélkül örülhessen”. Talán nem véletlen, hogy a költő érti meg e stílus rejtelmét is, viszont az feltűnő, hogy praktikus tanácsot is tud adni Széchenyinek: a gróf az eltérő alkotmányos politikai normákat tekintse a rendszer (a „szép világ”) részének, és azokat ne utasítsa el feltétlenül, hanem tanácskozzon felettük.⁵⁶

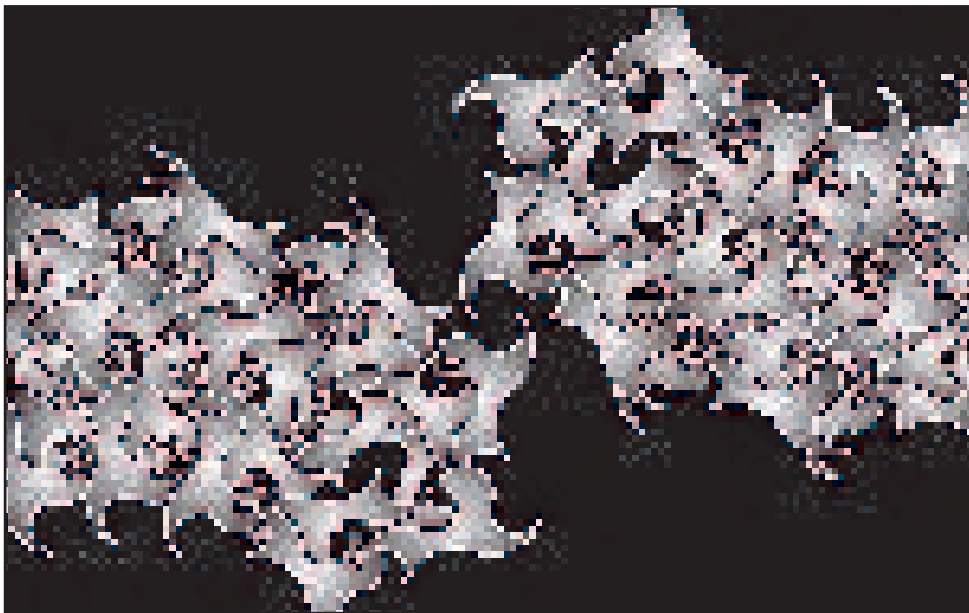
A jobbára sajtónyilvánosságban folyó politikai viták szélesebb körben is kifejtették hatásukat, különösen fontos, hogy elindították az új politikai-eszmei szerkezet kialakulásának a folyamatát.⁵⁷ Széchenyi kiváló ellenfele, Kossuth 1841-ben racionális politikai tagolódás megteremtését, vagyis a „politikai filozófia” önálló rendszerként történő elismerését szorgalmazta, melyhez az angol utilitárius filozófia Széchenyi által is nagyra becsült alakjának, Jeremy Benthamnek a rendszerét ajánlotta: fogadják el Bentham „Deontológiá”-jának „politikai criterionát”.⁵⁸ Kossuth gondolhatott arra, hogy Bentham „módszerét” egyik esszéjében 1838-ban J. S. Mill mennyire nagyra becsülte. Jóval később Michael Oakeshott pedig lényegében megerősíti Mill véleményét, amikor az „olyan gondolkodási módszer feltalálóját” dicséri Bentham személyében, aki „forradalmasította az intellektuális kutatás minden területét”, leginkább pedig a „kormányzás tudományának megteremtőjét” látta benne.⁵⁹ Kossuth azonban a módszerről megfogalmazottakkal egy időben arról is szólt, hogy „bizony [Bentham Deontológiája] igen alkalmas kulcsot nyújt a legnagyobb szám lehető legnagyobb jóléte rendszeréhez”,⁶⁰ ezzel viszont felvázolta a liberalizmus elágazásait⁶¹ (elitizmus⁶², demokratizmus⁶³; individuális, illetve

közösséglvű szabadságfelfogás), amely aztán megnyitotta az utat a korszerű és sajátos karakterű magyar politikai gondolkodás irányában.

JEGYZETEK

- 1 Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után*. In: Uő., *Változatok a történelemre*. Szerkesztette: Tóth Gyula. Budapest, 1970. 396.
- 2 Kemény Zsigmond: *Vörösmarty emlékezete*. In: Uő., *Sorsok és vonzások*. Szerkesztette: Tóth Gy. Budapest, 1970. 344–345.
- 3 A polgári természetű változások fogalmához: Reinhart Koselleck: *Elmúlt idő*. Budapest, 2003.
- 4 A magyarországi változáshoz, illetve Koselleck „Settelzeit” fogalmának értelmezéséhez: Veliky János: *A változások kora*. Budapest, 2009.
- 5 Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után*. 396–397., illetve Uő., *Széchenyi István*. In: *Sorsok és vonzások*. Szerkesztette: Tóth Gy. Budapest, 1970. 248.
- 6 Kemény Zsigmond: *Széchenyi István*, 248.; Uő: *Vörösmarty emlékezete*, 349.
- 7 Szauder József: *A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában*. In: Uő. *Az estve és Az állom*. Budapest, 1970.
- 8 Benkő Samu: *Sipos Pál és a magyar filozófia születése*. In: Uő., *A helyzetudat változásai*. Bukarest, 1977.
- 9 Vörösmarty Mihály: *Vörösmarty emlékezete*, 350–380.
- 10 Kölcsény Ferenc: *Nemzeti hagyományok*. Gyoma, é. n. 45.
- 11 A századfordulón feltűnő politikai nyelveket ismerteti: Takáts József: *Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején*. Irodalomtörténeti Közlemények. 1998. 5–6.
- 12 Lásd ehhez: Horkay Hörcher Ferenc: *Az amerikai demokrácia Magyarországon. A magyar Tocqueville 1834-1843*. Holmi, 1994.
- 13 Kemény Zsigmond: *Vörösmarty emlékezete*, 355.
- 14 Kölcsény Ferenc: *Országgyűlési Napló*. In: Uő. *Minden munkái*, VII. kiadja Toldy Ferenc. Pest, 1861. 68., 77., 191.
- 15 Kölcsény Ferenc: *Nemzeti hagyományok*, 24.
- 16 Veliky János: A programalkotó politikai viták nyelvi-kulturális kerete a reformkor második évtizedében. *Irodalomtörténet*, 2011/3. 296.
- 17 Figyelemre méltó, hogy Bárczi Géza így fogalmazott: Vörösmarty „a maga korának legképzettebb nyelvésze volt”. – In: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, 1975. 330.
- 18 Vörösmarty Mihály: *Honosítás*. In: Uő. *Publicisztikai írások*. s.a.r. Gergely Pál. Budapest, 1977. 304.
- 19 Pulszy Ferenc: *Életem és korom*. Budapest, 1958. 197.
- 20 Széchenyi István: *A kelet népe*, 155.
- 21 Uo. 82., 125., illetve Uő., *Világ*. Pest. 1931. 285.
- 22 Pulszy Ferenc, *Életem és korom*, 195–196.
- 23 Uo. 195.
- 24 Vörösmarty Mihály: *Publicisztikai írások*, 739.
- 25 Barta István: *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen, 1847/48*. Budapest, 1951. 379–387.
- 26 *Hetilap*, 1845. május 9.
- 27 Széchenyi István: *Hitel*. Pest, 1830. 42.
- 28 Uo. 18.
- 29 Szabad György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Budapest, 1977. 88–89.
- 30 Veliky János: *A változások kora*. 140.
- 31 *Világ*, 1842. április 2., szeptember 14. és 1843. október 28.
- 32 Andics Erzsébet: *Metternich és Magyarország*. Budapest, 1975. 109–198.
- 33 Veliky János: *A változások kora*. 149.
- 34 1844-ben, amikor az ideális gazdaságpolitikáról beszél, „a népszükségből szabadon fejlődő műipar”-ról ír. – *Pesti Hírlap*, 1844. március 9.
- 35 Veliky János: *A változások kora*, 153.
- 36 *Pesti Hírlap*, 1843. március 9.
- 37 *Pesti Hírlap*, 1842. február 27.
- 38 Lásd ehhez: *Nyelvünk a reformkorban*. Szerkesztette: Pais Dezső. Budapest, 1955.
- 39 *Pesti Hírlap*, 1843. január 1.
- 40 Sötér István: *Értelmes utazás*. In: Szemere Bertalan: *Utazás külföldön. Válogatás nyugat-európai naplójából*. Szerkesztette: Steiner Ágota. Budapest, 1983. 470., 479–480.
- 41 Ezek körülrészéhez lásd: *A koramodern politikai eszméletörténet cambridge-i látkepe*. Szerkesztette: Horkay Hörcher Ferenc. Budapest, 1997., illetve Kontler László: *Az állam rejtelmei: Brit konzervatívizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, 1997.
- 42 Szabad György: *Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről*. *Századok*, 1975/3–4.; Uő., *A kormány parlamenti felelősségének kérdése*. In: *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*. Szerkesztette: Szabad Gy. Budapest, 2008.; Varga János: *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Budapest, 1982.
- 43 Veliky János: *A változások kora*, 83–92.
- 44 Miru György: *Szabadság és politikai közösség*.

- Kossuth Lajos politikai alapfogalmai. Budapest, 2011. 156–191.
- 45 Andics Erzsébet: *Metternich és Magyarország*, 217–236.
- 46 Lásd „Kiábrándulás” című tanulmányát a Pesti Hírlap, 1943. december 2. számában.
- 47 Veliky János: *A változások kora*, 83–92.
- 48 Uo. 138.
- 49 Andics Erzsébet: *Metternich és Magyarország*. 237–259.
- 50 Imre László: *Az irodalomalapítás műfaji hierarchiája és Vörösmarty pályakezdése*. In: *Vörösmarty és a romantika*. Szerkesztette: Takáts József. Pécs–Budapest, 2001. 24.
- 51 Lásd a nyelv funkciójáról: Quentin Skinner: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*. In: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképben*. Szerkesztette: Horkay Hörcher György. Budapest, 1997. 20., 25., 33., 38., 40–41.
- 52 Szegedy-Maszák Mihály: *A romantika: világkép, művészet, irodalom*. Uő., *Újraértelmézések*. Budapest, 2000. 14.
- 53 *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*. Szerkesztette és bevezető: Viszota Gyula. Budapest, 1927–1930. I. k. 761–763.
- 54 Széchenyi István: *A kelet népe*. Pest, 1841. 11.
- 55 *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal*, I. k. 344., passim
- 56 Hazay Gábor: *A kelet népe 1841-ben*. In: *Vörösmarty Mihály: Publicisztikai írások*. 33.
- 57 Varga János: *Keresztútban a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a közéletű liberalizmus elválása 1841–42-ben*. Budapest, 1983.
- 58 *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól*. Pest, 1841. 132–133.
- 59 Michael Oakeshott: *A új Bentham*. In: *Politikai racionalizmus*. Szerkesztette: Molnár Károly Attila. Budapest, 2001. 222., 227.
- 60 *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól*. 133.
- 61 Az elágazás lehetősége Bentham felfogásában: Jeremy Bentham: *Bevezetés az erkölcs és a törvényhozás alapelemeibe*. In: *Brit moralisták a XVIII. században*. Szerkesztette: Ludassy Mária. Budapest, 1977. – Bujalos István: *Az angol utilitarizmus a 19. században*. Magyar Tudomány, 2007/5.
- 62 Széchenyi elitizmusát Kemény a következőképpen fogalmazta meg: „Széchenyi saját személyét tekintette a haladási mozgalom középpontjának. Ő a reformokat kevés kezek által óhajtotta eszközölni. Egy előre kicsinált rendszer fonalszálaín kívánt haladni.” – Kemény Zsigmond: *Széchenyi István*, 187.
- 63 Kemény azt írta, hogy 1843-ban a Pesti Hírlap „demokratikus irányú” volt – Kemény Zsigmond: *Vörösmarty emlékezete*. In: *Uő. Sorsok és vonzások*, 352.; Évtizedekkel később Védegyletről adott interjújában maga Kossuth is demokratának vallotta magát: Szabad György: *Kossuth Lajos üzenetei*. Budapest, 1994.

M. kir. katonai internáló (lengyel) tábor, Pesthidegkút

Az első, 1940. július 9-én bezárt pesthidegkúti lengyel katonai internáló tábor egyike volt annak a 91 tábornak, amelyet az 1939. szeptember 1. után Magyarországra menekült több tízezer lengyel katona, közöttük tizenhárom tábornok és ötezer tiszt elhelyezésére állított fel a Honvédelmi Minisztérium 21. ügyosztálya. A sebtében felállított tiszti, illetve legénységi táborok közül a pesthidegkúti az előbbihez tartozott. Megnyitásának időpontja, egyelőre nem ismert, csak annyi, hogy I/2. számmal az I/I. budapesti honvéd gyűjtőtáborparancsnokság alá tartozott, és a Hidegkúti út 74. sz. alatt működött. Lakóira vonatkozóan Jan Korkozowitz, ezredes visszaemlékezése adhat eligazítást: „Az első menekültek főleg katonák voltak, akik teljes felszerelésükkel, járműveikkel, fegyvereikkel együtt jöttek át. [...] a motoros lengyel katonai részleg több személy- és teherautóval, teljes fegyverzettel egyenesen Budapestre futott be, és a Rákóczi úti Pannónia Szálló előtt állt meg. [...] A németek már másnap tiltakoztak a lengyelek Pannónia szállóbeli elhelyezkedése ellen, főleg pedig az utca közönsége részéről megnyilvánuló rokonszenv nyilatkozások miatt. *A honvédelmi minisztérium csakhamar el is helyezte őket a nyugalmasabb Hűvösvölgybe.*” [Kiemelés: Cz. V.]

A Magyarországra menekült lengyel katonák és katonatisztek többsége az ún. evakuáció során elhagyta az ország területét, Jugoszlávián keresztül Franciaországba távoztak. Erre szólította fel őket 1939. december 31-én kelt parancsában Wladyslaw Sikorski tábornok, és a katonák szót fogadtak. Szöktek szervezeten és egyénileg a lakosság segítségével, a magyar hatóságok hallgatólagos hozzájárulásával a német követség állandó tiltakozása közepette. Rövid idő alatt, 1940 tavaszáig, közel 40 000 lengyel katona és katonai szolgálatra alkalmas személy távozott az országból. A maradék, kb. 15 000 főnyi legénység és 3000 tiszt számára 1940. június 17–26. között mintegy ötven tábort szervezett újjá a HM 21. ügyosztálya. Vezetője 1940 januárjától vitéz Baló Zoltán ezredes, akit 1943. október 30-án német követelésre leváltottak. Utóda Utassy Lóránd ezredes, volt londoni magyar katonai attasé lett. A feleslegessé vált táborokat, ezek közé tartozott a pesthidegkúti is, felszámolták. Az itt elhelyezett tiszteket – egy ezredest, két alezredest, hat századost, 15 főhadnagyot, hat hadnagyot és a nyolc fő legénységet – szétszórták Rákoscsabára (7 fő), Pasarétre (tiszti tábor 8 fő, legénységi 8 fő) és Vámosmikolára (15 fő).

Az újrászervezett táborokat vitéz Baló Zoltán ezredes utasítása alapján úgy állították fel, hogy az internáltakat minél kevesebb őrszeméllyel őrizhessék, a tábor távol legyen a település központjától, a fő közlekedési útvonalaktól, ipartelepektől, katonai létesítményektől. A budai hegyektől körülölelt Pesthidegkút megfelelt e szempontoknak, a község ugyanis fennállása óta távol esett vasútvonaltól, forgalmas országúttól, iparteleptől. Fekvése és a főváros közelsége azonban nagyon is alkalmassá tette ilyen jellegű tábor létrehozására. Ennek ellenére a pesthidegkúti tábor másodszori megnyitását is inkább a kényszer, mint az előzetes szervezés diktálhatta, amint ezt a tábor új helye, a gróf Forgách-kastély igazolja. A település központjában álló kastélyba helyezték el ugyanis az I/I. honvéd gyűjtőtábor csoportparancsnokság 1940 decemberében egy ötven főből álló lengyel tiszti különítményt.

A második, I/I. számot viselő pesthidegkúti tábornak már ismerjük magyar parancsnokait: 1941 első felében Molnár Ernő tartalékos hadnagy, az év második felétől Csathó Sándor t. százados. A Rákoscsabáról Pesthidegkútra került Csathót Hományi Kálmán t. főhadnagy

váltotta, miután Csathót a pilisvörösvári internáló tábor parancsnokává nevezte ki Baló Zoltán. Hományi a pesthidegkúti lengyel tiszti tábort 1942-től 1944 októberéig vezette.

A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján a Forgách-kastélybeli tábor 1941. októberi létszáma hetvenhét fő: 61 tiszt, öt altiszt és 11 fő legénység. A tisztek közül került ki a választott rangidős tiszt, egy tábori orvos (de 1944-ben pl. három), tábori lelkész, szállás-felügyelő, napi-oktatás vezető, tiszti étkezdé-vezető és a két étkezdei beszerző. Az altisztek közül a szanitéc, a legénységből pedig a két szakács és az ötfőnyi kiszolgáló személyzet.

A tábor állományába azonban nemcsak a szűk értelemben vett táborlakók tartoztak, hanem a kinnlakási engedéllyel rendelkezők is. Azok, akiknek a HM 21. ügyosztálya megbízásából az 1/I. honvéd gyűjtőtábor csoport-parancsnokság a községi előjáróságon keresztül bérelt szobá(ka)t, vagy a tehetősebbek maguk béreltek villá(ka)t. A kinnlakási engedély mellé számos esetben tartós távozási engedélyt is kiállított a 21. ügyosztály a munkát vállaló tisztek számára, akik 1941-ig csak rangjukhoz méltó – elsősorban szellemi – munkát vállalhattak. Miután kérésükre vitéz Baló Zoltán ezredes feloldotta őket e szabály alól, 1941-től már bármilyen fizikai – ipari, mezőgazdasági – munkára is szerződhetek. Még ebben az évben, a pesthidegkúti táborparancsnok jelentése szerint, három tiszt, egy őrnagy és két főhadnagy, élt a lehetőséggel. Az őrnagy május 21-től báró Fiáth Ferencné nagyhorti tanyáján, míg az egyik főhadnagy július 29-től az Iszkaszentgyörgyi Alumíniumérc Bánya Rt.-nél, a másik november 1-től a Budapesti Pamutipari Rt.-nél nyert alkalmazást. A Baló Zoltán ezredessel mindvégig igen jó kapcsolatot fenntartó Marian Steifer v. k. ezredes például, miután megvált az Internált Lengyel Katonák Képviselőtársaság vezetésétől, 1942. március 20-tól a tábor állományába tartozott, de feleségével és leányával egy pesthidegkúti, saját maga által bérelt villában lakott. Állandó kinnlakási engedélye mellett távozási engedéllyel is rendelkezett, így látogathatta a budapesti gyógyfürdőket, illetve munkát vállalhatott a Budafoki Burgonya-feldolgozóban, Hományi kimutatása szerint 1943-tól.

A tábor életében az 1941-es év a sikeres szökések éve is: január végén egy főhadnagy, márciusban és szeptemberben egy-egy alezredes hagyta el a tábor területét. A magyar őrség parancsnoka mindhárom esetben szabály szerint járt el: értesítette a helyi előjáróságot és a csendőrséget a szökevények kézre kerítése céljából, majd megküldte a jegyzőkönyvet a HM 21. ügyosztálya parancsnokának, csatolva egyúttal a létszámcsökkenésről szóló kimutatást.

Az esztendő vége felé a tulajdonos, özvegy gróf Forgách Jánosné eladta a kastélyt, ezért decemberben a tábor költözni kényszerült. Az új cím Rózsa u. 12., özv. Forgács Dezsőné panziója, ahova Csathó táborparancsnok december 2–5. között költöztette a tábort. A magyar őrség számára szintén ebben az utcában sikerült ingatlant bérelnie. A Rózsa u. 7. sz. alatt (tul.: Fáth Gyula) helyezte el a szolgálatvezetői szobát, a legénységi őrállást, a konyhát és a raktárt, a Rózsa u. 9. sz. alatt (tul.: özv. Pogány Zsigmondné) pedig az irodáját. Megvalósulhatott tehát Baló ezredes előírásának azon pontja is, miszerint a tábor a település központjától távol legyen. Erről a táborról írta Jan Korkozowitz ezredes, a már idézett visszaemlékezésében: „A tábornak volt egy egészen különleges jellegzetessége, melynek révén kitűnt az összes többi menekült-tábor közül. Pesthidegkút gyönyörű falu, amely a budai hegyek között fekszik egy bájosan szép völgyben, [...] egy hatalmas tölgyerdő választotta el a centrumtól...” Hozzátehetjük: nemcsak a fővárostól, hanem a falu központjától is. Csathó a rendszertelenül osztott, és ezért a táborlakók között fellépő krónikus cipőhiány miatt is szerencsésnek tartotta a költözést. Megjegyzése mögött Baló Zoltánnak a táborpa-

rancsnokokhoz intézett azon kérése állhatott, hogy az internált katonák és katonatisztek lehetőleg civilben hagyják el a tábor területét. Civil ruhához és cipőhöz pedig, ha nem volt saját, általában adományok útján jutottak a táborlakók.

A minél közvetlenebb kapcsolattartás és ellenőrizhetőség érdekében a magyar őrség parancsnoka igyekezett a szomszédos utcákban bérelni lakásokat a kinnlakási engedéllyel rendelkezők számára. Sikerült is 1943-ra a Rózsa utca körül, kb. két kilométeres körzetet kialakítani, s miután az utca jóval közelebb fekszik Hűvösvölgyhöz, mint a település központjához, a lengyel visszaemlékezésekben és a magyar szakirodalomban gyakran előforduló „hűvösvölgyi lengyel tisztí tábor” meghatározás valójában a Rózsa utcai tábort jelenti.

A tábor, fennállásának még e harmadik szakaszában sem tartozott a nagy létszámú táborok közé. Korkozowitz ezredes visszaemlékezése szerint: „Pesthidegkúton kevés lengyel katona volt, alig voltak többen száznál. Nem lehetett lengyel egyenruhát látni, mindenki civil ruhát hordott. Nem volt tábor a szó szoros értelmében, a lengyelek két házban laktak, amelyeket ebből a célból béreltek nekik, illetve több villában, ahol egyes szobákat béreltek számukra. Az ellenőrzés nagyon felületes volt, egy magyar tiszt végezte egy őrmesterrel, aki civilben jólelkű órásmester volt. A panzióban lakók által működtetett kis kaszinóban 5-10 személy ebédelhetett.” A panzióban emellett telefon is működött. Hományi létszámellenőrzést rendszerint az ebéd előtti 11 órai soraközön tartott, a napidíjat tíznaponként osztotta, és az irodáján keresztül működött a tábori posta. Egy 1942-ben, a pesthidegkúti táborból Krakókba küldött, és fennmaradt levelezőlapnak köszönhetően ismerjük a tábor hivatalos megnevezését. A körbélyegző felirata: M. KIR. KATONAI INTERNÁLÓ (LENGYEL) TÁBOR * PESTHIDEGKÚT.

Vitéz Baló Zoltán ezredes két alkalommal látogatta meg a tábort. Az 1942. február 19-én tett látogatása éves ellenőrző körútjának volt része, míg szeptember 22-én Angelo Rotta pápai nunciust kísérte Pesthidegkútra. A látogatásáról készült fotókon a pápai nuncius és Baló Zoltán lengyel katonatisztekkel körülvéve látható a pesthidegkúti Klebelsberg-kastély parkjában.

Ebben az esztendőben Sulgin emigráns cári tábornok is felkereste a tábort. Sulgin a Vörös Hadsereg által megszállt lengyel területre dobandó diverzáns alakulat felállításához toborozott elsősorban ukrán származású lengyel katonákat. A táborok magyar őrségeinek parancsnokai szigorú utasítást kaptak a semleges magatartásra, azaz nem beszélhették rá, de le sem a jelentkezőket. Pesthidegkútról mindössze hat fő jelentkezett a tábornok felhívására, de az írásbeli nyilatkozatot követő „elbeszélgetés” után – amit nem tiltott utasítás – s amelyen a magyar őrség parancsnoka is részt vett, már csak feleannyian maradtak. A cári tábornok három tábor felkeresése után feladta körútját a jelentkezők csekély száma miatt. A németek is toboroztak a német származású lengyel katonák között azzal, hogy kell a munkáskéz otthon, a földeken. Erre a felhívásra 1940-ben a pesthidegkúti táborból senki sem jelentkezett, a későbbi jegyzékek viszont a budapesti és a főváros környéki táborokról csak összefoglaló adatokat közölnek, így nem derül ki, Pesthidegkútról jelentkeztek-e.

A lengyel katonai vezetés, a Honi Hadsereg parancsnoksága, 1940 tavaszán titkos katonai bázist állított fel Magyarországon „Romek”, majd „Liszt” néven. A Bázis feladata az anyaországi lengyel illegális mozgalom vezetőivel tartandó kapcsolat megteremtése és fenntartása, a futárszolgálat és a rádiós kapcsolat megszervezése London–Varsó között Budapesten keresztül. 1943-ig Londonból kapta az utasításokat, 1943-tól közvetlenül a

Honi Hadsereg főparancsnokság vezérkara alá rendelték, és ez évtől a magyarországi internált lengyel táborok katonáinak szervezése lett legfontosabb feladata. Ebből a katonai erőből kellett kialakítani a lengyelországi ellenállás egyik legfontosabb tartalmát, azaz olyan egységeket felállítani, amelyeket az első adandó alkalommal átdobhatnak a határon, hogy részt vegyenek a lengyel földön folyó partizánháborúban.

A táborok katonai szervezését Franciszek Matuszczak alezredes, álnéven Dod ezredes, a Bázis parancsnoka irányította. Megalakult egyúttal az internált katonák titkos parancsnoksága is, élére Jan Korcozowicz, álnéven „Barski” ezredest állították. A szigorú konspirációs szabályoknak megfelelően a titkos katonai parancsnokság megalakulásáról, majd működéséről a HM 21. ügyosztályával 1939 októbere óta szoroson együttműködő Lengyel Katonai Képviselőt nem tájékoztatták.

A parancsnokság központjául a pesthidegkúti tábort tartották a legmegfelelőbbnek. Korcozowicz ezredes meg is indokolja, miért: „ha messze akartak kerülni a várostól vagy a szállásuktól, például valami veszély vagy riadóztatás esetén, akkor bevethették magukat az erdőbe, onnan pedig szabadon tevékenykedhettek bármely irányban. A terep ... tulajdonságai kedveztek annak, hogy a település ne csak, mint a magas rangú lengyel tiszték és a HM 21. ügyosztályán „bejáratos” személyek menhelye (hivatalosan gyógyhelye)” legyen, „hanem az adott topográfiai helyzet szinte kínálta magát, hogy itt telepedjenek meg mindazok, akik olyan területen végeztek munkájukat, amely az egyszerű halandó számára örökre kifürkészhetetlen marad.” [...] „Erről a viszonylag nagy és nyüzsgő magyar faluban alig észrevehető, látszólag gondtalan és tétlen lengyel telepről irányították azt a politikai munkát, amelynek a szálai Lengyelországig és még távolabbra: egészen Londonig futottak. Itt székelt a konspiráció központja: a politikai tanács két tagja, az utolsó fázisban a szóvivői szerepet betöltő Stanislaw Bardzik [örnagy, 1944-ben a tábor rangidős tisztje, Cz. V.], valamint a »Bázis« parancsnoka, a Honi Hadsereg Főparancsnokságának képviselője, Franciszek Matuszczak ezredes”. „A magyarországi lengyel csapatok parancsnokát [Jan Korcozowicz ezredest, Cz. V.] ... néhány hónap erejéig egy erődészeli házikóban szállásolták el.” Az ezredes valójában az 1943-as esztendő, valamint az 1944-es év egy részét töltötte a pesthidegkúti táborban. Itt dolgozta ki Matuszczak ezredessel „a hazavonulást arra az esetre, ha Lengyelországban felkelés törne ki”, itt szervezték meg a „parancsnoki hálózatot”; állították össze a „harc feladatok ellátására alkalmas katonai egységek” kiképzési programját, majd kezdték el „az intenzív katonai kiképzést” a táborokban, továbbá tervezték önkéntesek átdobását a Honi Hadsereghez, Lengyelországba. Távozási engedéllyel bejárhatott a parancsnokság belvárosi irodájába, Pesthidegkúton pedig fogadhatta vendégeit. Adottak voltak tehát a feltételek „a parancsnoki teendők technikai részének kivitelezéséhez”.

A titkos katonai parancsnokság pesthidegkúti táborbeli működését Jan Korcozowicz ezredes nyomtatásban megjelent visszaemlékezéséből ismerjük meg. A szűkszavú beszámoló azonban rávilágít a részletesebb és mélyebb megismerés akadályaira, ami éppen a sikeres konspirációs működésben rejlik.

A pesthidegkúti tábornak a lengyel katonai ellenállás szervezésében betöltött szerepe mellett azt a tényt sem szabad lebecsülni, hogy a tábor lehetőséget biztosított lengyel tiszteknek orvosi ellátásra, kezelésre, gyógyulásra. Innen, Budapest közvetlen közeléből könnyen elérhették a fővárosi fürdőket, kórházakat ápolás és utókezelés céljából. Orvosi javaslatra általában három, hat hónapot tölthettek itt, és ezt az időt a HM 21. ügyosztályához intézett és a magyar parancsnok, valamint a tábor rangidős lengyel tisztje támogató aláírásával ellátott írásbeli kérvénnyel tudták meghosszabbíttatni. 1944-ben, a front közeledtével azonban már nem kaptak engedélyt az itt-tartózkodás meghosszabbítására.

1.) A tábor lakói 1940–1944 májusa között, rangjuk szerint

Tábornok	Ezredes	Alezredes	Őrnagy	Százados	főhadnagy	Hadnagy	Zászlós	Órvezető	Tizedes	Tüzér	Altiszt	gyalogos	Összesen
3	7	7	15	30	34	22	1	2	3	1	8+30*		163

*1943 novemberében a Lengyel Katonai Képviselőt vezetőjének, Aleksander Król ezredesnek kifejezett kérésére utalt a 21. ügyosztály 30 beteg, idős altisztet és gyalogost Bregenz-majorból gyógyulni Pesthidegkútra.

2.) A tábor állományába tartozók létszámának alakulása

Évszám	Összlétszám	Tiszt	tisztjelölt	Altiszt	közlegény
1941. október	77 fő	61		5	11
1942*	83 fő	67	1	2	13
1943. május	105 fő	?	?	?	?
1944. március	86 fő	71	1	2	12

*1943. január 1-i jelentés szerint

A létszám számos esetben havonkénti változása mögött a hosszabb, rövidebb időre táborba utalt lengyel katonatisztek pesthidegkúti tartózkodása áll. Ők a tábor állományába tartozó, de tartós eltávozási vagy kinnlakási engedéllyel rendelkezők helyére érkeztek, ami általában 10-13 szabad helyet jelentett.

1944 második felétől „ebben a nagy és viszonylag nyüzsgő magyar faluban” a honvédelakulatok mellett egy 420 fős SS-alakulat is állomásozott, 1944. december 25-én pedig a szovjet 2. gárda-gépesített hadtest, 80 páncélossal foglalta el a falut, bezárva a budai ostromgyűrűt. A település a megszálló német, majd orosz katonaság jelenléte ellenére sem vált közvetlen hadszínterré. A pesthidegkúti lengyel tábor, köszönhetően a jól működő konspirációnak, átvészelte a hadak járását, a megszállást, lakói megmenekültek. A hogyanról Hományi volt táborparancsnok számolt be igen szűkszavúan Baló Zoltánnak. Balót 1946-ban a lengyel követség kérte fel, állítsa össze azon személyek névsorát, akik lengyel-mentő munkájában segítettek. Hományi Kálmán Baló körlevelére válaszolta, miszerint „egész táboromnak módot adtam, hogy a kiadott parancs ellenére ne kelljen Németországba menni, ezen kívül az egész parancsnokságom alatt teljes szabadságot élveztek. Tanú: Dr. Steifer Marian lengyel vezérkari ezredes és másik tanú főleg, hogy a táborba beosztottak mind megvannak és nem lettek elhurcolva.” [kiemelés: Cz. V.]

Hományi beszámolója a tábor fennállásának legnehezebb, utolsó hónapjaira vonatkozik. Nem szól arról, hogy a Gestapo az ország német megszállásának napján hurcolta el a táborból Mieczysław Ryś-Trojanowski tábornokot. Nem azért, mert rájöttek a pesthidegkúti tábor fontosságára, hanem mert úgy tudták, a tábornokot

egy Lengyelországba dobandó lengyel lövészalakulat parancsnokának nevezték ki. Matuszcak ezredes, a Bázis parancsnoka sikeresen evakuált. 1944 áprilisában tűnt el a magyar hatóság, valamint a németek látóköréből, és Jan Korkozowicz ezredesnek, a visszaemlékezések írójának is sikerült megmenekülnie. Ezen túl azonban Hományi parancsnok beszámolóját az 1945-ös népszámlálás adatai igazolják: a legnagyobb lélekszámú nemzetiség a németek után 62 fővel – 54 férfi, 8 nő – a lengyeleké volt Pesthidegkúton.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Budapest Főváros Levéltára	- Pesthidegkút nagyközség iratai V. 708
Hadtörténeti Levéltár	- Personalia. Baló Zoltán ezredes iratai. - Lengyel menekültek kartonjai - Anyakönyvek
Magyar Országos Levéltár	- Belügyminisztérium levéltára K150 IX. kútfő. 15. tétel Lengyel menekültek ügyei

- 1.) **Dombóvári Antal:** Lengyel menekültek Rákoscabán 1939–1945. Budapesti Helytörténeti Emlékkönyv IV. Bp., 2008, 122–129. old.
 - 2.) **Kapronczay Károly:** Akkor nem volt Lengyelország... Lengyel menekültek Magyarországon (1939–1944). Bp., 1992.
 - 3.) **Baló Zoltán:** Emlékeim a lengyelekről (részlet). In: Lengyel menekültek Magyarországon. Szerk.: Kapronczay Károly. Bp., 2009, 299–304. o.
 - 4.) **Lagzi István:** Adatok a Sopron környéki lengyel katonai menekültek élet- és munkaviszonyainak alakulásához a második világháború idején. *Soproni Szemle*, 1974. 2. sz. 134–152. o.
 - 5.) **Lagzi István:** Magyarországi lengyel emlékek 1939-ből. *Valóság*, 2003/10. sz. (46. évf. október) 31–55. o.
 - 6.) **Laczkó András (szerk.):** Menekülés a jövőért. Lengyel sorsok Magyarországon 1939–1945. Boglárlelle, 1989.
 - 7.) **J. R. Nowak – T. Olszanski:** Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon. Bp., 1985.
 - 8.) **Przewoźnik, Andrzej:** A lengyel konspiráció története Magyarországon 1939–1945. A Honi hadsereg egységei Magyarországon. In: Lengyel Szeptember = [web] lengyelszeptember.hu
 - 9.) **Varga E. László:** Jan Emisarski vezérkari alezredes, budapesti lengyel katonai attasé működése, 1938–1940. *Aetas*, 2010/1. sz. 113–130. o.
 - 10.) **Jan K. Runiewicz:** A Liszt Bázis. In: Egy magyar humanista a 20. században. Id. Antall József: Menekültek menedéke. Emlékek és iratok. Összeállította, bevezette és szerkesztette: Kapronczay Károly. Bp., 1997.
 - 11.) **Jan Korkozowicz ezredes:** A konspirációs bázis. In: Menekült-rapszódia. Lengyelek Magyarországon, 1939–1945. Emlékiratok a bujdosás éveiből. A magyar kiadást szerkesztette és gondozta: **Szenyán Erzsébet.** Bp., 2000, 300–301. o.
- B.) **Úó.:** Titkos tevékenységem. Uo.: 465–474. o.

A magyar történetírás 1945 után¹

Az 1945 utáni (főképpen pedig az 1948 utáni) magyar történetírás természetesen mindenekelőtt a marxista történetírást jelenti.

A marxizáló-marxista tradíciónak jelentős hagyományai, sőt teljesítményei is voltak a magyar történetírásban. Hiszen az ilyen jellegű, a marxizmus szempontjainak a magyar történelemre való applikálására történő kísérletek a dualizmus időszakára nyúlnak vissza. Itt Szabó Ervin nevét kell megemlítenünk, aki ismeretes fő művében „A társadalmi és pártharcok az 1848/49-es forradalomban” fejt ki híres-hírhedt tézisét. Eszerint a szóban forgó forradalom nem elsősorban a nemzeti függetlenségért folyt, inkább osztályérdek és osztályharc mozgatta, amennyiben lényegében a köznemességnek a főnemesség ellen folytatott több évszázados harca lezárásáról van szó, a nemzeti ellentétek is az elnyomott román parasztok és a magyar földesurak között robbantak ki. A forradalom igazán demokratikus alternatíváját Petőfi és Táncsics képviselték. Szabó Ervin koncepcióját Révai József revidálta a két világháború közötti időszakban², aki a népfront-gondolat jegyében inkább a fasizmussal szembeni küzdelmet tekintette időszerűnek, s a polgári, nemzeti erőkkel való összefogás jegyében több szempontból revidálta a nemzeti gondolat nemesi-népi képviselőit is.³ (Vö. különösen a „Marxizmus és népiesség” című művét.)⁴

1945 után a magyar történettudomány⁵ sok szempontból folytatta a két világháború közötti hagyományokat és irányzatokat. Először érdemes rövid kitekintést tenni a történetírás intézményrendszerének alakulására.⁶

A folyóiratok szempontjából lényeges változás nem történt, a magyar történettudomány vezető orgánuma a Századok maradt. Új elem, hogy 1957-ben megindult az Agrártörténeti Szemle⁷, mely a századforduló Magyar Gazdaságtörténelmi Szemléje egyenes ági leszármazottjának tekinthető.⁸ Az új forráskiadványok közül mindenekelőtt a két világháború közötti berendezkedéssel kapcsolatos iratok láttak napvilágot („Iratok az ellenforradalmi rendszer történetéhez”, „Horthy Miklós titkos iratai”, „A Wilhelmstrasse és Magyarország”⁹), de igen jelentősnek mondhatók „A magyar jakobinusok iratai”, a „Kossuth Lajos iratai” című forráskiadvány, illetve a Mályusz Elemér által összeállított „Zsigmond-kori Okmánytár” kötetei is¹⁰. A hatvanas években indult meg Györffy György monumentális sorozata „A Magyarország történelmi földrajza az Árpádok korában”, mely Csánki Dezső, illetve még Teleki József műve folytatásaként tekinthető.¹¹ A történetírás tudományos apparátusa kiépítése szempontjából nagy jelentőségűek az ötvenes években Kosáry Domokos, I. Tóth Zoltán és mások által összeállított „A magyar történettudomány bibliográfiája”¹² és egyéb bibliografikus sorozatok is.¹³

Az intézmények szemszögéből fontos újításnak tűnt 1949-ben a Magyar Történettudományi Intézet felállítására¹⁴, melynek közvetlen elődei a Teleki Intézet, illetve a háború után Bibó István vezetésével megalakult Kelet-Európai Intézet¹⁵ voltak. Az Intézet kezdetben Andics Erzsébet dogmatikus és sztálinista szempontokat érvényesítő vezetésével működött, később Molnár Erik, majd Pach Zsigmond Pál, illetve Ránki György és Glatz Ferenc vette át az irányítást. A történettudománynak azonban egyéb intézményei is voltak a szóban forgó időszakban, ezek közül mindenekelőtt a Hadtörténelmi Intézetet, a Párttörténeti Intézetet, majd a nyolcvanas években megalakult Magyarságkutató Intézetet

említeném meg.¹⁶ Ezekhez a kilencvenes években, a rendszerváltozás után – amikor is (a P. I. szignóját megőrizve) a Párttörténeti Intézet Politikatörténeti Intézeté alakult – az '56-os Intézet társult, melyet a közelmúltban szerveztek át a 20. századi történeti kutatókat átfogó XX. Század Intézeté.¹⁷

A háború utáni történetírásunkban is meg kell említeni az összefoglaló szintéziseket. Ezek közül a legfontosabbak az ötvenes-hatvanas években írt egyetemi tankönyvek¹⁸, a hetvenes években megindított, de máig be nem fejezett 10 kötetes „Magyarország története”¹⁹, az 1986-ban napvilágot látott „Erdély története”²⁰, illetve a rendszerváltozás környékének új, (de szintén be nem fejezett) sorozata, a „Magyarok Európában”²¹ említésre méltó. Közülük leginkább a 10 kötetes Magyarország története emelkedik ki, mely a Millenáris Történethez, illetve a Hóman–Szekfűhöz hasonlóan a korszak megváltozott szemléletét volt hivatott reprezentálni. Ennek megfelelően a magyar történelem marxista szintézise kívánt lenni, az idő előrehaladtával azonban egyre inkább fel kellett adni az eredeti, marxista pozíciót, s az egyes szerzők egyébként is (részben a szintézis egységének kárára) saját pozíciójukat, szemléletüket érvényesítették, alkalmanként még a témaválasztás szempontjában is. (Pl. bizonyos korszakokban modernebb történeti témák, az életmód vagy a mentalitás történetének bemutatása is szerepel, míg mások a hagyományos politika eseménytörténet szűk keretei között mozognak.) A 10 kötetre tervezett összefoglalás egyik fő jellegzetessége, hogy lecsapódnak benne a hatvanas-hetvenes évek nagy történeti vitái, így többek között az ún. „nemzet-vita” eredményei²². Ennek jegyében pl. a 16–17. századi rendi függetlenségi mozgalmakban (az osztályérdekek érvényesülése mellett) ismét elismeri a nemzeti szempont jelentőségét. De utalhatunk a két világháború közötti berendezkedés új megítélésére is, mely szerint ez nem látszatparlamenttel kendőzött fasiszta diktatúra, hanem egy liberális elemeket is tartalmazó, konzervatív-autoriter rendszer volt. Megszabadult a történetírás – nem utolsósorban Kosáry Domokos működésének köszönhetően – a 18. századi Habsburg gyarmatosítás rögeszméjétől is (de maradt az „elkanyarodás” és a „második jobbágyság”), 1848–49-ben nemcsak Petőfi, Vasvári és Táncsics szerepe volt iránymutató, hanem (a bizonyos mértékig már korábban is értékelt Kossuth mellett) egyre inkább rehabilitálódott Széchenyi, majd Batthyány, sőt Görgey is, s a kiegyezés megítélésének, illetve a dualizmus értékelésének szempontjából is új elemek születtek. (Az utóbbiról kiderült, hogy azért nem feltétlenül volt a „népek börtöne”.) Ugyan nem a 10 kötetes Magyarország történetében, hanem az „A magyarok Európában” megfelelő fejezeteiben, ráadásul, a László Gyula által megfogalmazott „kettős honfoglalás” elmélete sem ütközött teljes elutasításba²³. Az „Erdély története” köztudottan a román történészekkel váltott ki nagy vitát, míg az ókortörténet az „ázsiai termelési mód” problémáit próbálta adaptálni²⁴ (Tőkei Ferenc).

Mindezzel már a 45 utáni történetírásunk általános jellegzetességeinek egy következő csomópontjához a történeti, történetelméleti vitákhoz érkeztünk. Ezek közül a legfontosabbnak a hatvanas években, főként Molnár Erik által kirobantott „nemzet-vita” tűnik²⁵, melyhez szorosan kapcsolódik a hetvenes években a Nemeskürty István és Perjés Géza megállapításai nyomán kirobant „Mohács-vita”²⁶, illetve a nyolcvanas évek elején, mindenekelőtt Szücs Jenő történetelméleti koncepciója által kiváltott régió-vita²⁷. A nemzet vitáról azt érdemes megjegyezni, hogy alapvetően a nemzeti szempontokat érvényesítők győzelmével végződött, amennyiben ezután (ha természetesen nem is kizárólag) ismét legitimmé vált a nemzeti mozgatórugók elismerése a történelemben. A Mohács-vita – bár a szakemberek meggyőzően cáfolták a „laikusok” egyfajta „népi patriotizmusba” vetett illúzióját, illetve a híres-hírhedt „akció-rádiusz” tételét – rávilágított arra, hogy nemcsak a szaktörténészek írhatnak történelmet, a szélesebb közönség történeti tudatát céhen

kívül állók is befolyásolhatják, már csak az ún. tabutémák felvetésével is.²⁸ A régió-vita legfontosabb hozadéka pedig az volt, hogy szembeszállva az ún. „elkanyarodás”, „zweite Leibegenschaft” elméleteivel, Németh László és Bibó István téziseihez kapcsolódva rámutatott egy külön Közép-Európa régió létezésére, amivel történetünk, gazdasági-társadalmi-szellemi viszonyaink keleties, balkáni jellegét cáfolta.²⁹ A vitának, minden utólagos cáfolat ellenére, ideológiai alapja is volt, Szücs Jenő elmélete egy a népi gondolatkörhöz közel álló, Németh László által Szárszón is megfogalmazott „magyar út” gondolatát közvetítette, míg Pach Zsigmond Pálék a szovjet-zónához való szükségszerű tartozásunk elképzelésére építettek.³⁰

Az 1945 utáni történetírásunk bemutatásakor is ki kell térnünk a történelem segéd-, illetve rokontudományai fejlődésének jellemzésére.³¹ Előbbiről azt kell mondanunk, hogy a két világháború közötti időszakhoz képest jelentősen visszaesett, s csak egyes képviselői (diplomatika – Borsa Iván, paleográfia – Mezei László, archontológia – Fallenbüchl Zoltán³², insignológia – főként a koronával kapcsolatos kutatások és viták³³ a hetvenes, illetve a nyolcvanas években, történeti földrajz – vö. Györffy György említett művét) és ágazatai voltak jelentősek. A rokontudományok közül különösen az irodalom (Szauder József, Barta János, Sötér István, Király István, Szabolcsi Miklós, Julow Viktor, Bán Imre³⁴), a filozófia (Lukács György és tanítványai, Heller Ágnes, Vajda Mihály, Fehér Ferenc, Márkus György, Hermann István, Nyíri Kristóf)³⁵, a szociológia és politológia (Hegedűs B. András, Hankiss Elemér, Erdei Ferenc, Bibó István, Gombár Csaba, Kende István, Szalai Sándor, Ferge Zsuzsa, Konrád György, Szelényi Iván, Papp Gábor³⁶), a pszichológia (Pléh Csaba, Róheim Géza³⁷), a néprajz (Ortutay Gyula, Bálint Sándor, Tálasi István, Gunda Béla, Erdélyi Zsuzsanna, Vajkai Aurél, Pócs Éva³⁸), nyelvészet (Pais Dezső, Bárczy Géza, Kálmán Béla, Szabó T. Attila³⁹) vagy mondjuk az antropológia és archeológia (Róna Tas András, Gábori Miklós, Bóna István, Fodor István, Méri István, Zolnay László, Erdélyi István⁴⁰) jelentőségét emelhetjük ki. A rokontudományok fontossága változatlanul abban áll a történettudomány számára, hogy a velük való kooperáció a teoretikus, analitikus megközelítés, illetve a társadalomtörténeti szempontok érvényesítésének lehetőségét hordozta.⁴¹

Hozzá lehet tenni mindehhez ugyanakkor, hogy az intézmények itteni bemutatása némileg statikus, valamelyest dinamizálásra, kronologikus kiegészítésre, valamint értékelésre és értelmezésre szorul.

Ebben a vonatkozásban mindjárt megjegyezhető, hogy az új intézményrendszer egyik legfontosabb jellemvonása az állami beavatkozás, sőt – bizonyos tekintetben – az állami omnipotencia, a marxista-leninista ideológia érvényesítése, sok tekintetben a szakmai szempontok háttérbe szorítása volt a jellemző (s ez nagy visszaesést jelent az 1945 és 48 közötti viszonyokhoz, de a két világháború közötti történetíráshoz általában is).⁴²

Mindez nyilvánvaló a Történettudományi Intézet megszervezésénél, de a folyóiratok esetében (vö. Párttörténeti Közlemények), az Országos Levéltár átszervezése⁴³, de pl. a Munkásmozgalmi Intézet felállítása, az Akadémia és az egyetemi oktatás újraformálása⁴⁴, vagy akár a forráskiadványok esetében is.⁴⁵ (Nem véletlen, hogy háttérbe szorul a középkor, s a rendszer legitimálásához alapvető két világháború közötti időszak, vagy a párttörténelemmel, a munkásmozgalmal kapcsolatos forráskiadás került előtérbe.⁴⁶)

Ennek az államosításnak, a párt, az ideológiai szempontoknak való alárendelésnek számos más tartalmi eleme is volt még, pl. a jól ismert citatológia, a „vörös fark”⁴⁷, a Monarchiának a népek börtönként való apostszofálás, a két világháború közötti berendezkedés fasiztákné történő értékelése, a háború utáni „népi demokrácia” idealizálása, a szomszéd népekkel összefüggő nemzetiségi problematika bagatellizálása,

vagy – talán legfőképpen – a magyar és szláv történelem összekapcsolódásának túlzott hangsúlyozása, stb.⁴⁸

Ugyanakkor mindezekhez képest az 1960-as, 70-es években (nem beszélve a nyolcvanasról) már egy jelentős nyitás is tapasztalható. A szakmai értékeket is érvényesítő nyitáshoz számos eleme van (a következőkben erre rendre kitérek), így pl. az érdemi szakmai viták megjelenése⁴⁹, ebben van meg többek között az említett nemzet-vita, de a Mohács-, a Dózsa György-, a Monarchia-, sőt a régió-vita egyik legfőbb jelentősége. (Hogy pl. a Szent Korona- vagy a nomád-félnomád vitáról már ne is szóljunk.⁵⁰) De ugyanúgy fontos eleme mindennek a nyitáshoz az összefoglaló szintézisek közül a 10 kötetre tervezett Magyarország történetének megjelenése, amelyben részben érvényesülnek a vitákban megfogalmazott „revizionista”/újabb álláspontok (pl. a két világháború közötti berendezkedést vagy a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmeket illetően.) A nyitást, a végül is tökéletesen végig nem vitt gleichschaltolás megvalósításának megakadályozását segítették elő mindezekon kívül a régi, „polgári” történészek (Mályusz, Szabó I., Wellmann I., Maksay F., Makkai L., Fügedi E., Berlász Jenő, Kosáry D., Benda K., igaz sokszor a céhen kívül, helyesebben margóján) ekkori tevékenységükkel, illetve véleményem szerint nem lehet figyelmen kívül hagyni az emigráns vagy a határon túli történészeket⁵¹ sem, részint mert ők is a magyar történetírás részei, részint, mert (bár itthonról inkább bírálták, osztozták őket) jelentős hatást gyakoroltak, gyakorolhattak a hazai történészekre is.

A szóban forgó nyitás egyik fő eleme a politikai eseménytörténet felől a társadalmi és gazdaság- (illetve művelődés- és kultúr-), alkalmanként az eszmetörténet felé való fordulás, valamint egyfajta reprofesszionalizálódás, azaz a professzionális, a szakszerű történetírás szempontjainak újbóli érvényesítése. Tartalmi kérdésekben kiemelendő az osztály helyett a nemzeti történelem kérdései felé való orientáció, a nemzeti problematika újbóli előtérbe kerülésének lehetősége.⁵²

A hivatalos történetírás irányzatai közül elsőként a sztálinizmus hazai adaptálóinak⁵³ sorát emelném ki. Anélkül, hogy az egyes képviselők közötti, esetenként valóban lényeges különbségek részletes taglalásába belemennék, itt mindenekelőtt Révai József⁵⁴, Andics Erzsébet, Molnár Erik⁵⁵, Gerőné Fazekas Erzsébet, Nemes Dezső, Szigeti József, Mód Aladár⁵⁶, Wittmann Tibor, Incze Miklós, Sándor Vilmos és Sándor Pál, Zsigmond László, Sík Endre, Sgarlós Márton, Bolgár Elek, Kató István, Szuhay Miklós⁵⁷, valamint bizonyos további megszorításokkal Léderer Emma, Székely György, Elekes Lajos⁵⁸ nevét emelném ki. Az iskolára/irányzatra az volt a jellemző, hogy Pokrovszkij és Porsnyev merev determinizmusát, az osztályharc elvét alkalmazták a magyar történelemre.⁵⁹ Ez bizonyos esetekben hordozhatott előremutató elemeket, amennyiben társadalomtörténeti beállítottságú volt (Molnár Erik), többnyire azonban a politika és politikai eseménytörténet dominált – itt fogalmazódott meg a második jobbágyság tétele, a Habsburg gyarmatosítás tézise, 1848/49-ből elsősorban a szélsőbal szerepét emelték ki (mindenki más, de főként a nagybirtokos arisztokrácia, Görgey és a békepárt, valamint a főpapság a nemzet árulója volt), a két világháború közötti berendezkedést pedig „látszatparlamenttel kendőzött fasiszta diktatúrának” minősítették.⁶⁰

A kifejezetten marxista, sztálinista történetírói irányzat mellett természetesen egyéb felfogások/kutatások is folytak a szóban forgó időszakban. Ezek közül feltétlenül meg kell említenünk a bizonyos szempontból Eckhart Ferenc iskoláját /tanszékét követő alkotmány- és jogtörténeti/kormányzattörténeti irányzatot (vö. az Asztalos–Dér–Csizmadia által készített szintézis, illetve Sarlós Márton, Ember Győző, újabban Mezey Barna ezzel kapcsolatos kutatásai).⁶¹ Vagy az ún. eszmetörténeti irányt (Kosáry

Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon⁶², Heller Ágnes: A reneszánsz ember, de ide sorolhatók pl. Mátrai László munkái⁶³, illetve mondjuk a hatvanas években megindult historiográfiai sorozat – R. Várkonyi Ágnes, Gunst Péter, Varga Zoltán és mások tollából –, amihez később csatlakoztak Dénes Iván Zoltán, R. Várkonyi Ágnes („A pozitívizmus a magyar történettudományban”), Glatz Ferenc és Lackó Miklós munkái⁶⁴. Igen lényegesnek tekinthetjük az agrár-, illetve gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokat is. Előbbieknek fő orgánuma – mint már említettük – az 1957-ben Lázár Vilmos főszerkesztésével megindult Agrártörténeti Szemle volt. Vezető történészei pedig a Debrecenben működő Szabó István, Berlász Jenő⁶⁵, Wellmann Imre, Sinkovits István, Varga János, Maksay Ferenc, Pach Zsigmond Pál, Niederhauser Emil voltak.⁶⁶ Közülük is kiemelkedik Szabó István⁶⁷, aki a harmincas években az országos Levéltárban, illetve – mondjuk így – Mályusz Elemér kezei alatt kezdte meg történetírói pályafutását (1936-tól a Levéltári Közleményeket szerkesztette), hogy azután a Teleki Intézet érintésével Debrecenben átvegye R. Kiss István magyar történeti tanszékét, 1943-ban. Itt tanított egészen 1960-as nyugdíjba vonulásáig, bár tanítványai munkáját a későbbiekben is irányította, amit legékeesebben az 1965-ben megjelent, általa szerkesztett „A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában” című kötet is bizonyít. Szabó István kutatásai kiterjedtek Debrecen történetének vizsgálatára („Debrecen 1849-ben”, „A szabadságharc fővárosa Debrecen”), demográfiai, településtörténeti és népiségtörténeti munkákra („Ugocsa megye”, A Magyar Művelődéstörténetbe írt fejezetei, „A magyarság életrajza” [1941], „Bács-Bodrog megye dézsmalastromai” [1954]), társadalom-, de különösen parasztságtörténeti tanulmányokra („A magyar parasztság története”, „Tanulmányok a magyar parasztság történetéből” [1948], „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában”, „Jobbágyok-parasztok” [1975]), valamint egyháztörténeti, levéltári-levéltártörténeti kérdésekkel foglalkozó munkáit, illetve egyetemi előadásait és jegyzeteit érdemes kiemelniük⁶⁸. Szabó István jelentőségét abban látjuk, hogy – kapcsolódva a két világháború közötti történetírásunk legjobb hagyományaihoz – egy politikai-ideológia elemekkel átszőtt, s így politikatörténetet igénylő légkörben, alapvetően egy elemző, analitikus társadalomtörténetet képviselt (támaszkodva a rokontudományokra, ún. nyelvészet, néprajz, földrajz), bátran vállalta, hogy legfontosabb nemzetfenntartónak a parasztságot tekintette (ahonnan maga is származott), s a magyar történetírás függetlenségi hagyományainak is harcos folytatója volt.⁶⁹

A társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásokban természetesen ki kell emelnünk Ránki György és Berend T. Iván nevét is. Fő meritumuk, hogy a magyar fejlődést egy komparatív, kelet-közép-európai szemszögből is vizsgálták, s először tettek kísérletet annak mondjuk a wallersteini „centrum-periféria” elmélet alapján történő elemzésére.⁷⁰

Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a háború utáni időszakban is jelentős mértékben tovább élt a két világháború közötti történetírás nem egy tradíciója/iskolája, elég itt csak a pozitívizmus hagyományaihoz is köthető Domanovszky-iskola képviselői közül Wellmann Imrére, Bakács Istvánra, de akár Léderer Emmára is gondolni.⁷¹ Vagy megemlíthetjük a Mályusz-iskola olyan jeles képviselőit (magán Mályuszon kívül, aki ’45 után is alapvető, s a marxista történettudomány kategóriáiba nehezen illeszthető tevékenységet folytatott, vö. a „Zsigmond király uralma Magyarországon”, „Az egyházi társadalom a középkori Magyarországon” vagy a „Turóci krónika és forrásai” című művét, illetve egyéb krónikatanulmányait és alapvető forráskiadványait⁷²), mint Maksay Ferenc, Fügedi Erik, H. Balázs Éva, Jakó Zsigmond (Szabó Istvánról pedig már részletesen esett szó)⁷³, vagy a Szekfü-tanítványok közül Kosáry Domokos, Csapodi Csaba és Benda Kálmán tevékenységét⁷⁴. Ebben a tekintetben nyeri el jelentőségét egyébként az emigráció

történetírása is⁷⁵, melyre nézve természetesen nem volt kötelező a marxista kánon, s így akár korábbi szellemtörténeti tradíciót is folytathattak (Deér József, Miskolczi Gyula, Alföldy András, Kerényi Károly!⁷⁶), akár modern társadalomtudományos szempontokat érvényesíthettek (Etienne Balázs, John Komlos, Polányi Károly)⁷⁷, akár a tabunak számító kisebbségtörténeti kérdésekkel foglalkozhattak (Várdy Béla, Borbándy Gyula)⁷⁸.

Itt kell megemlítenünk, hogy fontos egyetemes történeti kutatások is folytak a szóban forgó időszakban, Kelet-Európával kapcsolatban – az említett szerzőpáros mellett – Niederhauser Emil, Kovács Endre nevét kell kiemelnünk⁷⁹, de alapvetőnek számít Diószegi István külpolitika-történeti iskolája (amelyhez kapcsolható – bár csak a magyar történelemmel összefüggésben kutatott – pl. Juhász Gyula⁸⁰). Az ókortörténeti kutatások területén különösen Harmatta János, Hahn István, Borzsák István, Tőkei Ferenc(sinológia), Ritoók Zsigmond, Telegdi Zsigmond, Mócsy András, Szabó Árpád, Kákósy László (egyiptológia), Moravcsik Gyula (bizantinológia) nevét kell megemlítenünk.⁸¹ Arusztiztikai kutatásokban fontosak még Niederhauser Emil, Font Mária, Szvák Gyula, Krausz Tamás, Szilágyi Ákos⁸², az arabisztikában Simon Róbert⁸³ kutatásai is. Új, fellendülő egyetemes történeti kutatási területek a hispanisztika (Anderle Ádám, Wittmann Tibor, Csejtei Dezső⁸⁴), a judaisztika (Komoróczy Géza, Gonda László, Scheiber Sándor, R. Brahm)⁸⁵, az afrikánisztika (Wittmann Tibor, Sik Endre)⁸⁶ és helyét változatlanul tartja a korábban is eredményes turkológia⁸⁷ (Fekete Lajos, Káldy Nagy Gyula újabban Hegyi Klára, Fodor Pál)⁸⁸. A résztudományok egyik nagy népszerűségnek örvendő ága a hadtörténet, melynek jelentős művelői Perjés Géza, Nagy László, Dombrády Lóránt, Bóna Gábor, Szakály Sándor, Hermann Róbert. (Folyóiratuk változatlanul a Hadtörténelmi Közlemények).^{89, 90}

Természetesen az itt felsoroltak mellett még több jelentős kutatási irányt is megemlíthetünk ebben a periódusban. Így fontosnak tartanám az *egyház- és vallástörténeti* kutatásokat (Mályusz Elemér, ifjabb Révész Imre, Esze Tamás, Gergely Jenő, Lukács József, Láng János, Hermann Egyed, újabban Juliane Brandt, Klaniczay G.), amelyek részint folytatják a két világháború közötti hagyományokat, részint politikátörténeti alapállásukkal az általános tendenciákat képezik le. (Vö. Gergely Jenő pl., aki inkább pártok, mozgalmak, egyes személyek iránt érdeklődik. Mályusz esetében viszont egyértelmű a társadalomtörténet orientáció itt is.) Az újabb kutatások (Juliane Brandt, Klaniczay Gábor, Erdélyi Gabriella) inkább a mindennapokra összpontosítanak, illetve a „nyelvi fordulat” egyéb hozadékai jegyében vizsgálják mondjuk az egyesületek, szekták, rítusok vagy a felekezeti identitás problémáit.⁹¹

Lényegesnek tekinthetők azután a *művelődéstörténeti* vagy a *külpolitika-történeti* vizsgálódások is. Előbbiben főként Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Vörös Károly, Dümmerth Dezső, Kurcz Ágnes, Hanák Péter, Berend T. Iván műveit lehetne kiemelni. A művelődéstörténetre is jellemző, hogy az utóbbi években megnőtt a mindennapi élet (öltözködés, táplálkozás, betegségek, sőt a testhez való viszony, higiénia, tisztálkodás) kérdései iránti érdeklődés.⁹²

A külpolitika-történeti kutatások egyik centruma Diószegi István nevezetes iskolája, illetve olyan jelentős képviselői vannak/voltak, mint Ránki György, Juhász Gyula, Pritz Pál, Ádám Magda, Romsics Ignác, Ormos Mária (újabban, pl. 1956 kapcsán Borhi László, Ripp Gábor).⁹³

Meg lehet még említeni azután a *történeti-földrajzi*, *településtörténeti* (várostörténeti) és a *történeti demográfiai* kutatásokat is. Ezek fő reprezentánsai Andorka Rudolf, Beluszky Pál, Tímár Lajos, N. Kiss István, Faragó Tamás, a régebbi nemzedékből Ila Bálint, Kovacsics József, Bakács I. voltak. A várostörténet fő kutatói Székely György, Kubinyi András, Szücs Jenő, Gyimesi Sándor, Granasztó Pál, Bácskai Vera újabban

Gyáni Gábor, Benda Gyula. A várostörténetre is részben jellemző az antropológiai-nyelvi fordulat hatása a kilencvenes évektől kezdve. Azaz a korábbi városbiográfiákkal vagy kvantitatív (a városok modernizációs szerepét előtérbe helyező) szempontokkal szemben inkább fontosak az egyéni szemszög, a történet, a kvalitatív források vagy mondjuk a városi egyesületek, térhasználat, a városi emlékezet helyeinek analízise.⁹⁴

Fontosnak vélem a *nemzetiség-történeti*, valamint a nacionalizmussal és a nemzeti tudattal összefüggő vizsgálódásokat. Ezek fő reprezentánsai Arató András, Pach Zsigmond Pál, Szücs Jenő, Szabó Miklós, Kristó Gyula, Miskolczy Ambrus, Für Lajos, újabban Csepeli György, Komoróczy Géza, Szarka László, Gyurgyák János, Feiltschmidt Margit, illetve a később említendő Nemzeti és Etnikai Kisebbségkutató Intézet.⁹⁵

Ezek a kutatások nem utolsósorban a már említett nemzet-vitából nőttek ki, de részben a két világháború közötti Mályusz-féle népiségtörténetnek is folytatásai. Fontos szempont újabban itt is a „nyelvi fordulat” hatása, tehát a gravaminális szempontok és a nemzeti sorskérdések helyett inkább kritikusan és historizálva szemlélik többen is a nemzeti problematikát, valamint mondjuk az etnicitás kérdését, rámutatva annak 19. századi gyökereire és közösségi identitás-teremtő funkcióira. (Vagy az eltérő asszimilációs stratégiákra, a különböző etnicitások egymás mellett élésére, az ilyen jellegű frontier problémáira stb.)⁹⁶

Külön kérdés lehet ’45 utáni történetírásunkban (de mindenképpen új jelenség) a külföldi magyarok történetírása⁹⁷. Ez természetesen a külföldi magyarság elterjedésével van szoros kapcsolatban, ennek megfelelően fő központjai az Egyesült Államokban (Várdy Béla, Borsody István, Deák István, John Lukács, John Komlos, Vermes Gábor, Király Béla⁹⁸, Kanadában Baráth Tibor), Angliában (Péter László, Polányi Károly⁹⁹), Franciaországban (Fejtő Ferenc¹⁰⁰, Etienne Balázs, Karády Viktor), Németországban (Bogyay Tamás¹⁰¹, Alföldy Géza, Vajay Szabolcs, Hermann Egyed, Bak M. János¹⁰², Borbándi Gyula¹⁰³), Svájcban és Ausztriában (Deér József, Miskolczy Gyula, Gosztonyi Péter, Molnár Miklós)¹⁰⁴ találhatóak. De természetesen igen fontos szerepet töltenek be a Monarchia utódállamaiban élő történészeink is, melyek közül a romániai, erdélyi magyar történetírás a legjelentősebb (Kelemen Lajos, Jakó Zsigmond, Benkő Samu, Imreh István, Kiss András, Demény Pál, Csetri Elek, Egyed Ákos¹⁰⁵). Az emigrációs, különösen a nem európai, dél-amerikai és ausztrál történetírásnak egyik kedvelt témája a magyar őstörténet (vö. pl. Baráth Tibor: A magyar népek őstörténete. 1968, Montreal). Ennek színvonala nem haladja meg Horvát István naiv etimologizálását, a megváltozott politikai és szellemi légkörben azonban óriási károkat okoz a szélsőjobboldali eszmékkel való kacérokodás.¹⁰⁶

Az időrendben előre haladva röviden ki kell térnünk történetírásunk újabb, a nyolcvanas-kilencvenes (a rendszerváltozás utáni) években bekövetkezett fejleményeire (néhányat közülük már említettem persze). Ezek közül ki kell emelni az 1986-ban Köpeczi Béla főszerkesztésében megjelent 3 kötetes *Erdély történeté*-t, mely nagy vitákat váltott ki a román történészekkel¹⁰⁷. Új elemnek tekinthető a jelzett időszakban az ún. „*jelenkortörténet*” műfajának megjelenése. (A nyugat-európai historiográfiában *Zeitgeschichte*, *contemporary history*, *histoire contemporaine* néven ismeretes). Ez a nyugat-európai országokban főként az ötvenes években nyert létjogosultságot (1953: Institut für *Zeitgeschichte*, München, illetve folyóirat a „*Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*”), s eredeti eszméje az volt, hogy a történelemhez a jelen és a közelmúlt, főként politikátörténettel kapcsolódó kérdései (fasizmus, európai integráció, ellenállás, népfront, antiszemitizmus, kollaboráció) legalább annyira hozzátartoznak, mint a hosszú távú demográfiai vagy árgörbék kérdése.

Ezek azonban kevésbé igénylik a nagy modernizációs iskolák (Annales, New History, Past and Present, Geschichte und Gesellschaft) „tudományos módszereit”, például kevésbé alkalmazható itt mondjuk a *longue durée* kategóriája, s forrásbázisában is a hagyományos, írott anyagra épít. Nálunk az ilyen jellegű kutatások központja az 1956-os intézet¹⁰⁸ (bár folynak hasonló vizsgálatok természetesen a Történettudományi Intézetben, illetve az egyetemi tanszékeken is), valamint a Párttörténeti Intézetből Politikátörténeti Intézeté avanszált műhelyben is (folyóirata a „Múltunk”)¹⁰⁹, valamint a nyolcvanas években létesült „Magyarságkutató Intézet”-ben is¹¹⁰. Ezek a kutatások kiterjednek a két világháború közötti berendezkedésre (Romsics István Bethlen István-ja az egyik legkiemelkedőbb munka e tekintetben¹¹¹), ’45 utáni történelmünk kérdéseire (Rainer M. János, Standeisky Éva, Pünkösti Árpád), de újabban a késő-kádári éra, a rendszerrel szembenálló ellenzéki mozgalmak (Csizmadia Ervin, Révész Sándor)¹¹² problémáira is. A kutatások egyik fókusza természetesen 1956, melyről kiderült, hogy nem ellenforradalom, hanem demokratikus célokat kitűző népfelkelés volt.¹¹³

Új jelenségként kell megemlítenünk végül (ami különösen a rendszerváltozás utáni években volt megfigyelhető) az ún. *történeti antropológiai*, a mindennapi étellel kapcsolatos kutatások megindulását is. Ennek teoretikus alapja Nyugat-Európában az ún. „posztmodern” történetírás megjelenése volt, mely tagadja a *longue durée*, az átfogó struktúrák létezését, revidálja a történetírás „narratív”, leíró jellegét (Vö. Clifford Geertz „thick description”-jét), nem kíván hidat emelni múlt és jelen között, s elsősorban a kis, töredékes, mindennapi, „más” jelenségekre összpontosít. (Egyik „alproblémája” a nők történetének, az ismeretes „gender” irodalomnak a bemutatása¹¹⁴.) Nálunk e műfaj természetesen még gyermekcipőben jár, de a teoretikus alapállást is vállaló úttörői (Klaniczay Gábor, Gyáni Gábor, Benda Gyula¹¹⁵), érdemleges kutatásokat végeztek a koraiújkori időérzékelés- és mentalitástörténet, alfabetizáció, a gyerekek története (pl. Tóth István György: Mivelhogy magad írást uram nem tudsz, Péter Katalin: Gyermek a koraiújkori Európában, Óra, szablya, nyoszolya című művei)¹¹⁶, a századforduló környékének lakás- és kertkultúrája, hallállal kapcsolatos beállítódása, valamint a két világháború közötti időszak életmódja, mindennapjainak elemzése terén.¹¹⁷

Befejezőként röviden kitekintést tennék a rendszerváltozás utáni időszak (azaz az 1990-es évek és némileg a 2000-es évek) néhány jelenségére.¹¹⁸ (Ezek közül persze jó néhányra szintén utaltam már a korábbiakban.)

E jelenségek (folyamatok) közül – részben folytatva a korábbi fejezetek logikáját – mindenekelőtt rá lehet mutatni az intézményes keretekben történő némely változásra. Ki lehet itt emelni pl. új folyóiratok megjelenését, amelyek közül a legjelentősebbnek az *Aetas*¹¹⁹, a *Korall*, kisebb mértékben a *Rubicon* vagy pl. a már említett *Múltunk* című folyóiratokat említhetjük meg.¹²⁰ Előbbi kettő (azaz az *Aetas* és a *Korall*) nagy jelentősége, hogy megjelennek bennük – pl. a sok tekintetben kissé ortodoxnak tűnő Századokkal (is) szemben a modern társadalomtörténeti szempontok, s jelentős bennük/számukra az egyetemes történeti vonatkozásokra való, illetve például a történelem elméleti kérdései iránti érzékenység is¹²¹.

Az újabb folyóiratok mellett az intézményes változások közül kiemelendő néhány új intézet felbukkanása, illetve a korábbiak bizonyos mértékű átalakulása. Ezek közül új jelenség pl. a Habsburg Intézet megalapítása, az Open Society Archívum, a Holokauszt Emlékközpont létrehozása, illetve a Teleki László Intézet, a Huszadik Századi Kutatóintézet, valamint a CEU (Közép-európai Egyetem), illetve annak történeti tanszékének létrejötte.¹²²

Mindezek mellett még külön jelentősége van a Hajnal István Kör megalapításának¹²³. Utóbbi eredetileg kifejezetten a (szintúgy) meglehetősen ortodoxnak tekinthető Magyar

Történelmi Társulattal szemben jött létre, s a Nyugat-Európában nagy apparátussal kifejlődő társadalomtudományos/társadalomtörténeti szemszög, illetve kutatások magyarországi meghonosítását/elmélyítését tűzte ki céljaként. Különösen a kilencvenes évek második felétől kezdve azonban – részint követve a társadalomtörténeti kutatásoknak/paradigmának a Nyugat-Európában is, a „nyelvi fordulat” hatására bekövetkező módosulását – a Kör tevékenységében megjelennek a mindennapi élet, a mikrotörténelem, a gender, a történeti antropológia, a történelmi módszertan kérdései/problémái is¹²⁴.

Az intézményi összefüggésben fontos még több új forráskiadvány megjelenése, ezek közül itt pl. a „Székely Oklevéltár”-t, az „Anjou-kori Okmánytár”-t¹²⁵, vagy pl. az Állambiztonsági Szolgálatok Levéltárának számos kiadványát¹²⁶ említeném meg. Előbbiek lényegében a magyar történetírás egyfajta *reprofesszionalizálódásának* kérdéskörébe tartoznak, utóbbi jelentősége természetesen az 1945 utáni időszak, de talán különösen a Kádár-rendszer korábban nem publikus és nem kutatható forrásanyagának megismerése, illetve a megismertetése. (Utóbbival, tehát az 1956-tal, illetve az egész második világháború utáni magyar történelemmel összefüggésben jelentősége van a Terror Háza Múzeum megalapításának, ennek összes ideológiai implikációjával együtt¹²⁷.)

Szintén az intézményes keretek között van nagy jelentősége (a korábbi tárgyalási móddal összhangban) az új szintézisek megjelenésének, amelyek közül pl. a „Magyarok Európában” című kötetről volt már szó. Emellett még ki lehet emelni Gyáni Gábor és Kövér György összefoglalását a 19–20. századi magyar társadalomtörténetről, Valuch Tiborét az 1945 utáni magyar társadalomtörténetről, a „Magyarország története a XX. században”, valamint mondjuk a „Magyarok Krónikája” című szintézist is¹²⁸. Előbbiek jelentősége az immár a minden béklyótól megszabadított társadalomtörténeti látásmód érvényesítése (vö. ehhez még Gyáni vitái Erdei kettős-társadalom felfogásáról¹²⁹). Szerzőik részben e munkában, részben későbbi, illetve egyéb könyveikben is a társadalomtörténeti megközelítést/alapállást a mindennapok és a történeti antropológia irányába módosították elsősorban.¹³⁰

Az intézményes változások közül még feltétlenül rá kell mutatni, mondjuk a módszertani kézikönyvek és pl. a segéd- és résztudományok „alakulásának” néhány problémájára. A módszertani könyvek közül talán a leginkább jelentős a „Bevezetés a társadalomtörténetbe” című, korábban már többször is említett gyűjteményes kötet¹³¹, amely eredetileg egyfajta historikának készült, de inkább historiográfia lett belőle (persze megőrizve sok vonatkozásban a normatív igényeket). Fő célkitűzése – ez már a címében is kitűnik – a modernnek tekintett társadalomtörténeti nézőpont, annak európai és magyar vonatkozásainak bemutatása, a „nyelvi fordulat”-tal, illetve az annak következtében a társadalomtörténeti nézőpontban beállott módosulásának elemzésével és érvényesítésével egyetemben.

A segéd- és rokontudományok változásaival kapcsolatban pedig az jegyezhető meg, hogy az előbbiben az egyik fő feladat a korábban már említett „reprofesszionalizálódás” volt, másrészt itt is (a segéd tudományok esetében) megjelenik érintőlegesen a nyelvi fordulat néhány implikációja, amikor is mindenekelőtt már pl. az ikonográfiára, a szimbólumokra, tehát a reprezentáció és az imágó jelenségeire összpontosítanak a kutatók.¹³² A rokontudományok esetében új jelenség néhány újabb tudomány, pl. a kulturális antropológia megjelenése¹³³, illetve a korábban is már nagy apparátussal működő rokontudományok, így irodalom, pszichológia, néprajz, szociológia, demográfia, politológia stb. társadalomtörténeti, vagy posztmodern „fordulataival” való szembesülés. (Vö. László János, Niedermüller Péter, Kulcsár Szabó Ernő és Zoltán Vajda Mihály, Heller Ágnes, Lafferton Emese, Hadas Miklós és mások ilyen irányú művei, illetve tevékenysége.)¹³⁴

Természetesen joggal vetődik fel mindezek után a kérdés, hogyan értékelhetjük, értelmezhetjük az 1945 utáni magyar történetírást?

Kiindulópontként szeretném leszögezni, hogy a historiográfiai távlatnak (s így az „egész”-ben való szemlélet lehetőségének) az a jelentősége, hogy sok vonatkozásban megadja a paramétereket, amelyek alapján például jelen kérdésre is választ adhatunk. Hiszen ennek segítségével viszonyítani tudunk pl. az európai történetíráshoz, vagy a magyar történetírás korábbi, az európai színvonalhoz közelebb álló korszakaihoz (18. század, dualizmus kora, a két világháború közötti időszak). Mindezek alapján viszont leszögezhető, hogy a magyar történetírás 1945 után jelentősen, sőt döntően visszaesést jelentett például a két világháború közötti, sok szempontból európai színvonalú korszakhoz viszonyítva is. A visszaesés motívumai között természetesen számos összetevő megemlíthető (a lényegesen nagyobb fokú ideológiai befolyásolás, a párttörténet középpontba állítása, a korábbi, szakszerűen képzett generáció háttérbe szorítása, citatológia stb.), de legfontosabb jellemzőnek (paradox módon ez a marxista történetírás – legalábbis annak kelet-európai változatának – legnagyobb defektusa) a társadalomtörténeti szemszög elhalványulását, háttérbe szorulását s a történetírás korábban már sok tekintetben meghaladott formájának, a politikátörténetnek, illetve a politikai eseménytörténetnek a visszatérését, vagy további regnálását tartom¹³⁵. Természetesen nem tagadható, hogy mindezek az eltorzulások mindenekelőtt az 1950-es, részben az 1960-as évekre vonatkoznak, s ezután, főként az 1970-es években (a politikai berendezkedéssel is összhangban) jelentős nyitás, a modernebb társadalomtörténeti és társadalomtudományos szempontok megjelenése (ezen felül, amint látható volt, rokontudományokkal történő kooperáció, viták megerősödése stb.) volt tapasztalható.

Ugyanakkor ezek a társadalomtudományos szempontok (más kelet-európai országokhoz hasonlóan) sok vonatkozásban – vö. pl. a „második jobbágyság” kérdését – ideológiailag telítettek/ideológiai töltésűek is voltak. Másrészt – mint ez szintén látható volt – a magyar történetírás egyik fő problémája (a korábbi intézményrendszer szétverése, illetve eltorzítása miatt is – szintén alapjában a többi kelet-európai történetíráshoz hasonlóan) még 1990 után is a történetírás/történettudomány korábbi, még a társadalomtudományos mintát megelőző tudományos szempontjainak a visszacsempészése volt (reprofesszionizálás/*reprofesszionizáció*)¹³⁶, aminek alapján bajos lenne a Nyugat-Európában ekkor alapvetően megvalósuló (s a két világháború közötti magyar történetírásban számos fronton gyökeret verő) modern, társadalomtudományos történetírásról beszélni.¹³⁷

A fentiekben leírt jelenségek következménye volt azután az is, hogy ezek a „tudományos” minták, paradigmák több összefüggésben is egymásra torlódtak az 1945 utáni történetírásunkban. Ezen azt lehet érteni, hogy mivel a társadalomtudományos áttörés (a meglévő kezdemények, egyéniségek – Szücs, Makkai, Katus, Vörös, Ránki, Berend T. stb. ellenére) alapvetően nem következett be, a nyolcvanas évek második felében megjelenő új, nemritkán a „margón” elhelyezkedő irányzatok és intézmények (Hajnal István Kör, folyóiratok [Aetas], stb.) újszerű, részben „eretnek” jellegüket onnan kapták, hogy a társadalomtörténeti szempontokat akkor kívánták érvényesíteni, amikor azokat Nyugat-Európában (és persze az Egyesült Államokban) a „nyelvi fordulat”, a posztmodern gondolkodás és filozófia már igen erőteljesen megtámadták és megkérdőjelezték, s a szélesebb értelemben vett történeti antropológia (mikrotörténet, új kultúrtörténet stb.) irányába tereltek annak fő vonulatait.

Ezt a fordulatot azután rövidesen követni kezdték ezek az újonnan felbukkant magyar (és kelet-közép-európai) intézmények, áramlatok is (főként persze a rendszerváltozás után, az 1990-es és 2000-es években), s így a korábban a társadalomtörténet mellett küzdők

most már a mikrotörténet mellett is lándzsát törtek. (A torlódás itt azt jelentette, hogy a régi politikátörténet még sok vonatkozásban tartja hadállásait, hiszen a társadalomtörténet csak a 80-as évek második felében tört volna át nagyobb ütemben; ennek azonban már a 90-es évek elejétől új kihívója támadt, amely [persze nem Magyarországon] éppen a társadalomtörténetet tartotta fő ellenfelének. Utóbbiak tehát egymást gyengítették majd hogynem harcaikkal, miközben a politikátörténetnek sikerült megőriznie számos korábbi pozícióját.)

Mindennek viszont (mármint a torlódásnak) az a fő következménye, hogy a politikátörténet sok összefüggésben megtartotta vezető szerepét a rendszerváltozás után is (tehát napjainkig), s a társadalomtörténészek, illetve a mikrotörténészek sok vonatkozásban „marginális” szerepet játszanak a történettudományban és a történeti gondolkodásban.¹³⁸

Hangsúlyozni lehet ugyanakkor, hogy nem pusztán a politikátörténet versus társadalomtörténet / vagy mikrotörténet szembenállása a magyar történetírás/ történettudomány egyedüli jellemzője legújabbban, hiszen mindezek mellett – sajnos – változatlanul fennáll/érvényes az elméleti kérdések iránti csekély érdeklődés (a korábban jelzett kiadói aktivitás ellenére is, amely számos elméleti szempontból releváns művet fordítottatott magyarra – Collingwoodtól és Poppertől egészen E. P. Thompsonig és Kracauerig¹³⁹ – igaz részint megkésve, de ez is egyfajta sajátosság megtestesítője). Másrészt rá lehet mutatni az ún. public history – időnként vagy bizonyos vonatkozásban hallatlan – megerősödésére is (ez persze részben általános európai jelenség is)¹⁴⁰, amely alkalmanként a helytörténet, a genealógia, a különböző kosztümös történeti játékok, igen gyakran azonban például a naiv őstörténet felelevenítését jelenti. Ez magában hordozhatná a történelem egyfajta pluralizálásának (a szaktudományos „mesternarratíva” polifonizálásának, egyeduralma/hegemóniája megtörésének) lehetőségét. Abban a formában, ahogy ez megvalósul (pl. az ősi hagyományok, rovásírás, romantikus őskeresés [gyakran ismét a hun-magyar rokonság], a hadi/harcos erények felfedezése, a katonák [pl. második világháborús tábornokok], vagy a „kommunista rendszer által elfeledett történetírók – mint R. Kiss István –, általában a hadtörténet iránt megnövekedett, alkalmanként roppant arányokat is öltő érdeklődés) nem a pluralitás, hanem a nem ritkán fundamentalista monologizálás, a történelem többfajta elbeszélési lehetősége iránti érzéketlenség/képtelenség, a nacionalista (itt ott antiszemita vagy xenofób), a realitásokkal harcosan dacoló múltszépitő jobb- és szélsőjobboldali retorika a jellemzője. Ezzel azonban ismét csak a primitív politikai eseménytörténet (s általában a politikátörténet) regnálását manifesztálja, illetve erősíti meg. [Ez azonban – sajnálatos módon – részben szintén összeurópai jelenség¹⁴¹, amellyel szemben még a „reprofesszionizálódás” „pozitivista” programjának is van etikai mondanivalója/töltete.¹⁴²]

Szerencsére történetírásunknak, mint ahogy ez az újabb intézmények és irányzatok tárgyalásából/felsorolásából kiderült (vö. pl. a mikrotörténet, vagy a nyelvi fordulat egyéb hatásainak megjelenése/begyűrűződése, de még az ún. „rekonstrukcionista”, tehát inkább a hagyományos empirikus bázison alapuló történetírás számos elemének továbbélése is ide sorolható), talán mégsem ez a fő jellemzője.

[Utólagos megjegyzés: természetesen jelen tanulmánynak nem célja minden 1945 után tevékenykedő történész megemlézése, s nem cél az élő és nem élő történészek közötti határvonal meghúzása sem. A hiányzó névsor Zsoldos Attilától Solymosi Lászlón keresztül Gergely Andrásig, Gecsényi Lajosig terjed. A fő cél az általános folyamatok bemutatása volt. Amint a jegyzetanyagból kiderül, a számos bibliográfiai utalás miatt az összefoglalás már így is alapvetően „túlírt”.]

JEGYZETEK

- 1 Részlet egy készülő historiográfiái összefoglalásból.
 - 2 Egyéb marxisták, kommunisták is megnevezhetők ebből az időszakból, akik foglalkoztak történelmi kérdésekkel, így Varga Jenő, Czóbel Ernő, Bolgár Elek, Mód Aladár, Molnár Erik, illetve a Gondolat című folyóirat is. Vö. mindezekre pl. Gunst Péter. A magyar történetírás története; Romsics Ignác: Clio bűvöletében. Passim.
 - 3 Vö. Lackó Miklós: Révai József a magyar történelemtől. In. Uő: Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok. MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 1996, 203–259. o.
 - 4 A marxizmus egyik legmélyebb kelet európai teoretikusa azonban – természetesen – Lukács György volt, aki első rendszeres történetelméletét a Frankfurter Iskolára alapvető hatást gyakoroló „Történelem és osztálytudat” (1923) című művében fejtette ki. Lukács itt a Kantra és Hegelre visszanyúló marxi kapitalizmuskritikát, az elidegenedés-elméletet gondolta/fogalmazta át saját kora viszonyainak megfelelően, s arra a következtetésre jutott, hogy a kapitalizmus ellentmondásai (használati érték–cseréérték antinómiája) nem kell szükségszerűen a végletekig éleződjenek a szocialista-kommunista forradalom megvalósításához. Elég ehhez ez ellentmondás alapjának és megszüntetése módjának a tudata, azaz egy kisebbség, a kommunista párt jelenléte is. Ennek megfelelően Kelet-Európában jogos a kommunista diktatúra (a kisebbség uralma és terrorja, vö. Thomas Mann Naphtájának ezzel kapcsolatos fejtegetéseit), hiszen ez az elidegenedés megszüntetésének egyetlen biztosítéka. Lukács nézeteiben azonban már a húszas években, a Blum-tézisek idején egy jelentős, a polgári demokrácia felé tett elmozdulás figyelhető meg, amennyiben a szocialista forradalmat nem tekinti közvetlenül megvalósítandó feladatnak, s annak bekövetkeztéig egy átmeneti időszakot is feltételez. A végső fordulat azonban a harmincas-negyvenes években következik be, „Az ész trónfosztása” (megjelent 1954) koncepciójának kialakulásával. Itt Lukács már nem a polgári demokráciát, hanem a fasizmust tekinti fő ellenségnek. Teóriája szerint utóbbi kialakulásának az az oka, hogy a 18–19. században a német társadalmi-szellemi fejlődés elkanyarodik a nyugat-európaiót („Sonderweg”), tovább élnek a feudális struktúrák, aminek következtében Hegel után Schelling, Kierkegaard, Schopenhauer, Nietzsche, Spengler, Baumler, Rosenberg irracionálisizmusába, majd faji mítoszba süllyed a filozófiai gondolkodás. Azaz Lukács már nem a diktatúrát s a kapitalizmust, illetve a polgári demokrácia kritikáját, hanem a demokrácia megvalósítását tekinti legfőbb feladatnak (amelynek érdekében a polgári de-
- mokrácia „legjobb”, a humanisztikus értékeket képviselői erőivel való összefogást sürgeti). A fordulatot világosan tükrözi esztétikai nézeteinek módosulása is, ahol realizmus-konceptiójában döntő szerep Goethe, Balzac, Gottfried Keller, Thomas Mann és mások polgári humanizmusának jut. (Az avantgarde-ot azonban élete végéig elutasította.)
- Vö. Lukács György: Történelem és osztálytudat. Budapest, 1978.
- Lukács György: Az ész trónfosztása. Magvető Kiadó, Budapest, 1978. (5. kiadás) A fő művei mellett vö. még Georg Lukács: Zur Kritik der faschistischen Ideologie. Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar, 1989.
- A hatalmas Lukács-irodalomból pl. Hermann István: Lukács György élete. Corvina Kiadó, Budapest, 1985.
- Sziklai László. Proletárforradalom után. Lukács György marxista fejlődése 1930–1945. Kossuth Könyvkiadó, 1986. Uő: Lukács és a fasizmus kora. Magvető Kiadó, Budapest, 1981.
- 5 Az 1945 utáni magyar történetíráshoz átfogóan vö. Steven Borsody: Modern Hungarian Historiography. Journal of Modern History, 26(1952) 398–405. o.
- Mérei Gyula: A magyar történetírás története. 1945–1967. In. Ünnepi Acta. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából. Szeged, JATE–SOTE, 1967. 23–43. o.
- Zoltan Horvath: Hungary: recovering from the past. In. The New History. (Trends in Historical Research and Writing Since World War II.) Edited by Walter Laqueur & George L. Mosse. Harper Torch books. Harper&Row, Publishers, New York and Evanston. 1967. 221–235. o.
- Bogyay Tamás: Történelem-történetkutatás. Új Látóhatár, 1979/3–4. 187–211.
- Glatz Ferenc: Történetírásunk és az utóbbi negyven esztendő. In. Uő: Nemzeti kultúra – kultúrált nemzet. Bp., 1988. 402–423. o.
- Borbándi Gyula: A magyar emigráció életrajza. 1945–1985. I–II. Európa Könyvkiadó, 1989.
- Pamlényi Ervin: A magyar történetírás fejlődése a felszabadulás óta. In. Uő: Pályák és irányok. 158–170. o. (Eredetileg Századok, 1967. 6. sz. 1191–1204. o.)
- Uő: A „Magyarország története” szerkesztésének módszeréről. In. Uo. 230–245. o. (Eredetileg Történelmi Szemle, 1969. 1–2. sz. 66–82. o.)
- Századok, 114. évf., 1980. 3. sz. A felszabadulás utáni évtizedek magyar történetírása. Rövid áttekintés.
- Szakály Ferenc: Őstörténet. Középkor. 331–363. o.
- Péter Katalin: A mohácsi csatától a szatmári békéig. (1526–1711). 364–377. o.

- Miskolczy Ambrus: A szatmári békétől az 1848/49-es forradalom és szabadságharcig. 378–403. o.
- Szász Zoltán: A világosi fegyverletételtől az öszirózsás forradalomig. 404–439. o.
- Romsics Ignác: Történetírásunk a két világháború közötti korszakról. 440–465. o.
- Gyarmati György: Történetírásunk a felszabadulás utáni korszakról. 466–494. o.
- (Az 1980-ban Bukarestben megrendezett XV. nemzetközi történetkongresszusra készült beszámoló.)
- Gerhard Seewann: *Geschichtswissenschaft und Politik in Ungarn 1950-1980*. Die Historiographie zu Mittelalter und Neuzeit. Südostforschungen 41(1982), 261–323. o.
- Holger Fischer: Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn: Die ungarische Geschichte von 1918 bis zur Gegenwart in der Historiographie seit 1956. (München, 1982.)
- American Historical Review 97(1992), Hungary. By. Istvan Deák. 1041–1063. o.
- Fischer, Holger: Neuere Entwicklungen in der ungarischen Sozialgeschichtsforschung. In: Archiv für Sozialgeschichte 34 (1994), 131–156.
- Gunst Péter: A magyar történetírás története. Csokonai Kiadó, Budapest, 1995.
- Benda Gyula: L'historiographie hongroise des années 80. In: Antoine Mares (ed.): Histoire et pouvoir en Europe médiane. L'Harmattan, Paris 1996. 117–126. o.
- Uő: L'historiographie hongroise apres 1989. Uo. 229–237. o.
- Gyáni Gábor: Történetírásunk az évezred fordulóján. In: Uő: Történetdiskurzusok. L'Harmattan, Budapest, 2002. 35–54. o. (Eredetileg Századvég 18. 2000. évi. 117–141. o.)
- Benda Gyula: A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. In: Uő: Társadalomtörténeti tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 58–66. o.
- Csíki Tamás – Halmos Károly – Tóth Árpád: A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. 208–240. o.
- Korunk, III. Folyam, 2011. május. (Erdélyi) magyar történetírók. Benne pl. Erős Vilmos: I. Tóth Zoltán. 80–84. o.
- Miskolczy Ambrus – Szász Zoltán: Makkai László. 85–89. o.
- Kiss András: Jakó Zsigmond. 90–100. o.
- Nemrégiben még számos vonatkozással, de alapvetően eszmetörténeti szempontból Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. (A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története.) Osiris, Budapest, 2007.
- Valamint Trencsényi, Balázs – Apor, Péter: Fine-Tuning the Polyphonic Past: Hungarian Historical Writing in the 1990s. In: *Narratives Unbound. (Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe)*. (Edited by Sorin Antohi, Balázs Trencsényi and Péter Apor. Central European University Press, Budapest – New York, 2007. 1–99. o.
- Óze Sándor: *Nemzettudat és historiográfia*. Hamvas Intézet, 2009.
- Attila Pók: *Einige Gedanken zur Geschichte und Geschichtsschreibung in Ungarn 1990-2000*. In: *Klio Ohne Fesseln? (Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus)* Herausgegeben von Alojz Ivanisevic, Andreas Kappeler, Walter Lukan und Arnold Suppan. Peter Lang Europaeischer Verlag der Wissenschaften. Wien, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, 2002. 315–325. o.
- Béla Rásky: (Allzu)persönliche Anmerkungen zur ungarischen Geschichtsschreibung nach 1989. Uo. 327–334. o.
- Árpád von Klimó: Die ungarische Nachkriegsgeschichtsschreibung. Neuere Trends und Tendenzen, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 47/10 (1999), S. 869–873. (gemeinsam mit Jürgen Danyel)
- Glatz Ferenc: Történetírás Magyarországon, 1949–1990. *Történelmi Szemle*, 2011. 2. sz. 315–334. o.
- Holger Fischer: Történetírás a szocialista Magyarországon – periodizációs kísérlet külső szemzőgből. In: *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. (Szerkesztette Erős Vilmos és Takács Ádám.) Talantum sorozat 13. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 10–21. o.
- Az összefoglalások közül Gunst Péter: A magyar történetírás története. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995. című művében foglalkozik a korszakkal.
- Legújabb Romsics Ignác: *Clio bűvöletében*. (Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.) Osiris Kiadó, Budapest, 2011.
- Bálint Varga – Kuna, Stefano Bottoni: *Hungary. In. Atlas of European Historiography. (The Making of a Profession.)* Edited by Ilaria Porciani and Lutz Raphael. Palgrave Macmillan, New York, 2010. 153–156. o.
- Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. (Szerkesztette: Erős Vilmos, Takács Ádám.) Talantum sorozat 13. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 167. o.
- Egyes kérdésekről vö. pl. Hermann Róbert: *Negyvennyolcas történetünk mai állása*. Magyar Napló, FÓKUSZ Egyesület, Budapest. 2010. Korábbi irodalomból Halmos Károly: *Magyarországi polgárosodás. Tallózás az 1988–1992 közötti történeti irodalomban*. Aetas,

1994/3. 95–130. Uo. bibliográfia is a szóban forgó kérdésről.

Amint a fentiekből látható, az 1945 utáni magyar történetírásnak már meglehetősen jelentős irodalma van, olyannyira, hogy bizonyos mértékben már szükséges ennek az irodalomnak a historiográfiai értékelése/értelmezése is.

Természetesen (a külföldi magyar történészeket alapvetően kivéve) az 1950-es és 60-as, de részben a 70-es évek irodalma több tekintetben nem értékelhető komolyan, hiszen mondjuk Pach Zsigmond Pál, Molnár Erik, részben Pamlényi Ervin aktuális (10 évente történő) beszámoló „történettudományunk fejlődéséről” alapvetően nélkülözi a tudományos szempontokat, valamint az önreflexiót s inkább csak valamiféle apológiának, öngazolásnak tekinthetők.

Az 1980-as években viszont már születnek olyan értékelések (pl. Bogay Tamásé, Glatz Ferencé, illetve Holger Fischeré vagy G. Seewanné), amelyek több vonatkozásban máig érvényes megállapításokat tartalmaznak, bár természetesen csak az 1980-as évek elejéig tartó folyamatokra vonatkoztathatók a kijelentéseik. Inkább csak adatközlő, bibliográfiai jellegű (igaz nem is ideologikus) pl. a Századok 1980-as, „pozitivist” szellemű összeállítása, amely különböző szerzők által, kronologikus elrendezésben (kőzépkor, kora újkor, 19. század, 20. század) sorolja fel a magyar történettudomány eredményeit. A rendszerváltozás után érthetően megváltozott a beszédmód, s két nagyobb összefoglaló (Gunst, Romsics) is kísérletet tesz, részben a korábbi magyar historiográfiai hagyományba való beillesztésre. Hangot kapnak a korábban inkább margóra szorított (vagy egyszerűen csak fiatalabb), de a marxista történetírással szemben mindenképpen kritikus (Benda, Gyáni) értékelések is, valamint megjelenik a rendszerváltozás utáni folyamatok értékelése (Benda, Gyáni, Trencsényi–Apor, Romsics, Öze stb.) A korábbi, kissé öncélúnak tűnő „pozitivist” hagyományt folytatják az egyes részproblémák/területek „eredményeiről” való beszámoló (Hermann R., Halmos K., 1994), illetve ennek mintegy ellenpárjaként megjelenik az alkalmanként úszéli hangot megütő, kizárólag ideológiai vonatkozásokat/szemszöveget érvényesítő szemlélet (Öze). Utóbbi Glatz Ferencig, Ránki Györgyig és Szakály Ferencig bezárólag szinte minden jelentős történészt alapvetően hazaárulónak tekint, s nem ismer el semmiféle szakmai teljesítményt a szóban forgó időszakban. (Ezt a következőkben nem kívánja követni jelen összefoglalás.)

A kérdéskör (legalábbis egy összefoglaláshoz/szintézishez képest) legmélyebb feldolgozásának Romsics Ignác legújabb könyve tekinthető,

a későbbiekben azonban (mint ahogy az összefoglalás egészében is) ettől eltérő szempontokat kívánok érvényesíteni, s ezeket a megfelelő helyeken jelzem is.

- 6 Nincs tér a következőkben az 1945 és 1948 közötti, egyfajta átmeneti időszak behatóbb tárgyalására. Említésre érdemes, hogy ekkor alakul át a Teleki Intézet Kelet-Európai Intézetté (Bibó István vezetésével), egy ideig működik még a Revue d'Histoire Comparée című folyóirat (számos kiváló kiadvánnyal, pl. I. Tóth Zoltán, Makkai László, Szekfű Gyula, Szabó István kitűnő könyveivel). Ugyanakkor nagyformátumú történészek egész sora (Deér József, Alföldy András, Miskolczi Gyula, Kerényi Károly) ekkor kényszerül elhagyni az országot. Részletesen a fejleményekről vö. Romsics, 2011. Kerényi Károly hányattásaira vö. Mitológia és Humanitás. (Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára.) Szerkesztette: Szilágyi János György. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. (Benne: Natale Spineto: Kerényi Károly és a vallástörténeti tanulmányok Olaszországban. 52–87. és Kommentárok és dokumentumok Natale Spineto tanulmányához (Közéleti Szilágyi János György.) 88–110.)
- 7 Vö. ehhez Kosáry Domokos: Bevezető. Agrártörténeti Szemle, I (1957) 1–2. sz. 3–8. o.
- 8 Az egyéb folyóiratok közül ki lehet emelni a Történelmi Szemlét, História, Világtörténet, Studia Historica-t, Antik Tanulmányokat, ezekre később részben még visszatérek. Külön kérdés a Párttörténeti Közlemények, amely alapvetően politikátörténeti megközelítéssel és témájával világosan bizonyítja a folyóirat-irodalomnak a fennálló hatalmat legitimáló funkcióját.
- 9 Vö. ehhez Benda Kálmán: A magyar történeti forráskiadás története. A Magyar Történettudomány Kézikönyve. Budapest, 1987. 7–21. o. Megjegyzendő, hogy Benda Kálmán jelentős hanyatlást állapít meg a forráskiadás tekintetében a szóban forgó időszakot illetően, főként a gazdaság- és társadalomtörténettel összefüggő forráskiadás háttérbe szorulását, a politikátörténet dominanciáját konstataálja. Ezt jelzik az itt említett kiadványok is, és akkor még az ezekhez készített kommentárok ideologikus töltéséről nem is beszélünk.
- Vö. az említettek kivül pl. Bethlen István titkos iratai. (Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós és Szűcs László.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.
- 10 Vö. Erős Vilmos: Die Rolle von Elemér Mályusz in der ungarischen Sigismund-Forschung. In: Schmidt, Tilman – Gunst Péter (Hrsg.): Das

- Zeitalter König Sigmunds, Debrecen, DUP. 2000. 39–43. o.
- 11 Vö. Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Legutóbb Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- 12 Vö. például Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Budapest, 1951. Uő: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. 1711–1825. Budapest, 1954. Újabb kiadásához vö. uő: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész. 1. Könyvtárak és bibliográfiák. Budapest, 2000.
- 13 Vö. pl. A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Összegyűjtötte és szerkesztette Andics Erzsébet. I–III. 1948–1965.
- 14 Vö. mindehhez legújabban Romsics Ignác: A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949 [Részletek]. Rubicon, 2011. 5. sz.)
- 15 Vö. ehhez Gunst Péter: A magyar történetírás története. 189. o.
Frank Hadler: Geschichtsinstitute an ostmitteleuropaeischen Wissensakademien. Budapest, Prag und Warschau im Vergleich. In. Matthias Middel/Gabriele Lingelbach/Frank Hadler: Historische Institute im internationalen Vergleich. Akademische Verlaganstalt, Leipzig, 2001. 285–309. o.
- 16 Vö. az intézményekről még 110. sz. jegyzet, illetve a későbbiek.
- 17 Ua., illetve még pl. az Intézet rendszeresen megjelenő évkönyvei.
- 18 Vö. Magyarország története a korai és virágzó feudalizmus korszakában. (A honfoglalástól 1526-ig.) Írta és szerkesztette Elekes Lajos, Léderer Emma, Székely György. Tankönyvkiadó, Budapest, 1957. Egyéb összefoglalások még a korszakból vö. Heckenast Gusztáv, Karácsony Béla, Lukács Lajos, Spira György: A magyar nép története. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest. 1951; Magyarország története I–II. (szerk. Molnár Erik, Pamlényi Ervin, Székely György). Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet, Budapest, 1964.
- 19 Vö. ehhez például Gerő András: Hóman–Szekfü és ami utána következik. Kritika, 1991. 2. sz. 39–41. o.
- 20 Vö. ehhez Tanulmányok Erdély történetéből. (Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10.) Szerkesztette Rác István. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1988.
- 21 Engel Pál: Beilleszkedés Európába. A kezdetektől 1440-ig. (Magyarok Európában I.) Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás. 1440–1711. (Magyarok Európában II.) Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. (Magyarok Európában III.) Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Újabb kiadások Holnap Kiadó, 2003.
- 22 Vö. ehhez Szabó Miklós: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. In. Uő: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. (Válogatott tanulmányok.) Atlantis Program, 1989. Valamint Gyurgyák János: i. m. Legújabban Lackó Miklós: Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. Századok, 142. évf., 2008. 6. sz. 1483–1536. o.
- 23 Vö. Engel Pál: Beilleszkedés Európába. című i. m.
- 24 Vö. pl. Az ázsiai termelési mód a történelemben. (Tanulmányok, vitacikkek.) A kötetet válogatta, szakmailag ellenőrizte Ecsedy Csaba. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.
- 25 Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. (2. kiadás.) Szikra Kiadás Budapest, 1949.
Uő: A marxizmus szövetségi politikája 1848–1889. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
Valamint legújabban Lackó Miklós: Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. i. m.
Illetve Gyurgyák: i. m. 526–534. o.
- 26 Vö. ehhez Steven Bela Vardy: The Changing Image of the Turks in Twentieth-Century Hungarian Historiography. In. Uő: Clio's Art. című idézett mű. 147–170. Valamint például Nemeskürty István: Krónika Dózsa György tetteiről. (Híradás a Mohács előtti időkről.) Kossuth Könyvkiadó 1972.
Legújabban Erős Vilmos: Magyar Historiker-Streit? A Mohács-vita az 1970-es években. Az emlékezhely kutatásának módszertani problémái (Mohács példája) című konferencián elhangzott előadás. DAB Székház, Debrecen, 2011. június 16–17. (Megjelenés alatt)
- 27 Vö. Gyáni Gábor: Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. In. Uő: Történészdiskurzusok. L'Harmattan, Budapest, 2002. 231–240. o.
- 28 Vö. még például Száraz György: Történelem jelenidőben. (Tanulmányok.) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984.
Uő: A kém meg a vadkan. Magvető Kiadó, Budapest, 1985.
- 29 Vö. ezekről Gyáni Gábor: Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. In. Uő: Történészdiskurzusok. 231–240. o. (Eredetileg Valóság, 1988/4. 76–85. o.)
Uő: Érvek az elkanyarodás elmélete ellen. In. Uő: uo. 241–248. o. (Eredetileg BUKSZ, 1991. tél. 406–410. o.)

- Uő: Hol tart ma a történészek régió-vitája? In: Uő: uo. 249–261. o. (Eredetileg Limes, 1999. 3–4. sz. 51–65. o.)
- 30 Mindezekben kívül még számos egyéb vita is megemlíthető persze, például a Kristó–Györfly (nomád–félnomád), Szabad György – Kosáry Domokos, Varga János – Pach Zsigmond Pál közötti polémiák (utóbbi az ún. „elkanyarodás” vita) Monarchia-vita, Dózsa György-vita, a két világháború közötti berendezkedés jellegéről folytatott diszkusszió, a Szent Korona-vita, stb. Vö. pl. Dénes Iván Zoltán: Magyarország a Monarchiában. In: Uő: Az önrendelkezés érvényessége. 213–231. o.
- 31 Vö. ehhez Pandula Attila: Történelem segédtdományai. In: Magyarország a XX. században. V. Szerkesztette: Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd, 2000. 313–338. Valamint uo. Ritoók Zsigmond: Ókortudomány. 263–283. o.
- 32 Vö. még mindezekhez A történelem segédtdományai. Szerkesztette Kállay István. (Második, bővített kiadás.) Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 1986. Újabb, több modernebb szempontot tartalmazó változata vö. A történelem segédtdományai. Szerkesztette: Bertényi Iván. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- 33 Vö. Magyarország Szent koronája. Írta és rajzolta Csomor Lajos. A Vay Ádám Múzeum Baráti Köre, Vaja é. n.
- 34 Természetesen a névsor még kiegészítendő pl. Klaniczay Tibor, Szegedy Maszák Mihály, Szöreyi László, Kulcsár Szabó Ernő, vagy külföldről Cs. Szabó László neveivel. Utóbbihoz vö. például uő: Alkalmom. (Esszék irodalomról, művészetéről). Gondolat, Budapest, 1982.
- 35 Vö. pl. Heller Ágnes: A történelem elmélete. Múlt és jövő Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2001. Uő: Portrévázlatok az etika történetéből. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976. Uő: Az ösztönök. Az érzelmek elmélete. Gondolat, 1978.
- 36 Vö. Szántó Miklós: A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
Hankiss Elemér: Diagnózisok 2. Magvető Kiadó, Budapest, 1986.
Pokol Béla: Politikai reform és modernizáció. Magvető Kiadó, Budapest, 1989.
Konrád György – Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Gondolat, Budapest, 1989.
A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban. Szerkesztette Rákai Orsolya, Z. Kovács Zoltán. Gondolat Kiadói Kör – Pompeji. Budapest–Szeged, 2003. Benne például: László János: Történelem, elbeszélés, identitás. 156–172. o.
- 37 Újabbán László János. Vö. előző jegyzet.
- 38 Vö. Keményfi Róbert: Társadalomtörténet és néprajz. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. 573–595.
Vajkai Aurél: A magyar nép életmódja. Jászóvegy Műhely Kiadó, Budapest, 1999.
„Nyisd meg Uram, szent ajtódat...” (Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80.születésnapjára. Szent István Társulat, Budapest, 2001.
Bálint Sándor: Szeged-Alsóváros. Budapest, 1983.
Nieder Müller Péter: Néprajz, kulturális antropológia, kultúrakutatás. Replika, Budapest, 1994.
Pócs Éva – Voigt Vilmos (szerk.): Ősök, táltosok, szentek. MTA Néprajzi Kutatóintézete. Budapest, 1998.
- 39 Vö. pl. Kálmán Béla: A nevek világa. Budapest, 1967. Bárczi Géza: A magyar szókinccs eredete. Budapest, 1958. Szabó T. Attila: Nyelv- és település. (Válogatott tanulmányok, cikkek. VII.) Európa Könyvkiadó. Budapest, 1988.
- 40 Vö. pl. Erdélyi István: A régészet szerepe és helye a tudományok rendszerében. Világosság, XLIX. évf. 2008/1. 79–86.
Visy Zsolt (szerk.): Magyar régészet az ezredfordulón. NKÖM-Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003.
A témakörhöz kapcsolódó önéletírások közül vö. pl. Zolnay László: Hírünk és hamvunk. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- 41 Ki lehet emelni mondjuk még a művészettörténet jelentőségét. Vö. pl. Domanovszky György, Gerevich László, Németh Géza. Aradi Nóra, Marosi Ernő, Keserű Katalin, Radnóti Sándor műveit.
Ugyanakkor az is megjegyezhető, hogy a rokntudományok művelése terén is jelentős a visszaesés a korábbiakhoz képest. Egyáltalán, az 1950-es és részben az 1960-as években merő „burzsoá” tudománynak tekintették mondjuk a szociológiát, a politológiát és a pszichológiát, illetve számos képviselőjük, pl. a néprajzban (Gunda Béla, Bálint Sándor, Erdélyi Zsuzsanna, Kósa László) vagy a nyelvészetben (Bárczy Géza) a polgári tudomány csőkevényének, de mindenképpen egyfajta ellenzéki (alkalmanként nacionalista) és így részben marginalizált tudósoknak számítottak. Hasonló a helyzet az irodalomban (vö. pl. Barta János, Julow Viktor, Bán Imre a debreceni egyetemen) vagy a filozófiában. Hiszen maga Lukács György is alapjában végig ellenzékben volt, s tanítványai közül Fehér Ferencnek, Vajda Mihálynak, Heller Ágnesnek emigrálnia kellett, illetve az is meglehetősen beszédes, hogy az ún. „Lukács-óvoda” fő képviselői (Kis János, Bence György, Eörsi István) a rendszerváltás egyik alapvető előkészítői voltak az 1980-as évek végén.
Vö. mindezekhez pl. Szántó Miklós: A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években. i. m.

- Valamint pl. Filep Tibor: A politikai rendőrség Hajdú-Biharban 1959–1989. I–II. Debrecen, 2011–2012.
- 42 Külföldi intézeteknél is alapvető az államosítási tendencia, a gleichschaltolás, a kommunista párt érdekeinek érvényesítésekor. Vö. pl. a római intézetek esetéről László Csorba: *Storia dell'Accademia d'Ungheria a Roma dopo il 1945*. In: *Cento Anni al servizio delle relazioni ungaro-italiane*. (Gli istituti ungheresi scientifici, culturali ed ecclesiastici di Roma (1895-1995). 45–68. o. Testo a cura di László Csorba. Edizioni HG&Co., Budapest, (é. n.) 1998. László Csorba: *La storia dell'Istituto Pontificio Ecclesiastico Ungherese a Roma dal 1945 fino ad oggi*. Uo. 76–94. o. Az államosításhoz még Árpád von Klimó: *La statalizzazione della Storia. I tentativi di creare una storia ungherese nazionale (1948-56)*, in: *Le Carte e la Storia V/2* (1999), 24-35. o.
- 43 A levéltárak „szovjetizálás”-ához vö. pl. Szabó István: *Bevezetés a történettudományba*. Debrecen, 1951. A könyvtáraknak az állami hatalom szolgálataiba állításáról vö. A könyvtárak és a hatalom. (Tanulmányok és dokumentumok.) Szerkesztette Monok István. Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat Kiadó, Budapest, 2003. Benne pl. Somogyi Mária: *Tiltott könyvek, könyvtári zárttság*. 89–162. o.; Bánfi Szilvia: *Könyvtári dokumentumok az ÁVH „fogságában”*. 22–88. o.
- 44 Vö. Kövér György: *A magyar történettudomány első öt éves terve és a gazdaságtörténet-írás*. In: „Tudomány és ideológia között.” 22–42. o. Valamint Póty János: *Harmadik nekifutásra. (A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949.) Történelmi Szemle, 1994. XXXVI. évf. 1–2. sz. 79–110. o.*
- 45 Példaként lehet említeni a Szabó István által tervezett és összegyűjtött számos forráskiadványt, alapvetően a parasztság, illetve a jobbság történetével összefüggésben, amelyeket végül ő nem adhatott ki, mert mellőzte az „osztályharc” bemutatását. Vö. mindezekre számos dokumentummal *A harmadik út felé. /Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban./ (Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos) „ Kisebbségkutatás Könyvek.” Lucidus Kiadó, Budapest, 2006. 418 o. Valamint Erős Vilmos: Szabó István „ellentörténelme”-i az 1950-es években. (Hungarológiai Konferencia, Kolozsvár, 2011. augusztus 27-én elhangzott előadás.) *Magyar Szemle, 2012/május–június. 98–119. o.**
- 46 Szakmai szempontból alapvetően megbízható Benda Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai I–III, Akadémiai, Budapest (1957)*. Ugyanakkor a témaválasztásnak még ebben az esetben is van politikai üzenete. Egyébként (amint erről már szó esett) éppen Benda Kálmán vetette fel az 1945 utáni forráskiadás minőségének nagymértékű visszaesését, a politikai eseménytörténet szempontjainak elharapózását ebben a vonatkozásban is. Vö. Benda Kálmán: *A magyar történeti forráskiadás története*. i. m.
- 47 Vö. Vörös Boldizsár: „Ha az egész még be is kellett vonni marxista mázzal”. Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban. In: „Tudomány és ideológia között.” 62–74. o.
- 48 Pl. a magyar őstörténetben, de pl. Bethlen vagy Rákóczi orosz kapcsolatainak eltúlzása is ide tartozik, nem beszélve mondjuk a Guszev ügyről. Vö. Vörös Boldizsár: „Nagy Péter 1703 és 1710 között tizenkilenc ízben küldött tüzértiszteket Rákóczinak és két ízben ágyúkat.” *Propagandisztikus történelemhamisítás a szovjet–magyar jó kapcsolatok megalapozása érdekében*. In: *Századok, 147. évf., 2013/1. 131–159. o.* Ide tartoznak még az egyes „polgári” történeszek, pl. Eckhart Ferenc (és a szellem-történet) elleni támadások, ifjútörök és hitbuzgó, az új hatalmat nyilvánvalóan legitimálni kívánó történeszek, pl. Sarlós Márton részéről. Vö. pl. utóbbira Magyar jogtörténetírás a Horthy-korban. *Századok, 1969, 911–917. o.* Valamint Tóth, Zoltán József: *Magyar közjogi hagyományok és nemzeti öntudat a 19. század végétől napjainkig*. Budapest: Szent István Társulat, 2007.
- 49 Korábban inkább csak pellengérré állítás volt jellemző, vö. Eckhart Ferenc, Szabó István, Molnár Erik stb. elleni említett támadások.
- 50 A nyitás lényeges eleme volt pl. új folyóiratok megjelenése, így (a már említett) *Agrártörténelmi Szemle, Történelmi Szemle, História, Világtörténet* fontos ebben a tekintetben.
- 51 Pl. Miskolczy Gyula, Hermann Egyed, Deér J., Bogyay T., Vajay Sz., később Deák I., Molnár M. nevét említhetjük (vö. a későbbiek).
- 52 Például Szabad György említhető itt, de a Dózsa György-vita is, amelyből kiderült, hogy zsellérek, szegényparasztk helyett az emelkedő paraszti rétegek (mezővárosok) a társadalmi haladásért folytatott küzdelmek fő hordozói! Kérdéses mindezért a nacionálkommunista minősítés az 1950-es évek történészeire.
- 53 Itt is alá szeretném húzni, hogy nem értek egyet a „nemzeti kommunista” fogalom használatával az 1950-es évek történészeivel összefüggésben, vagy legalábbis vitathatónak tartom azt. Hiszen „nemzeti kommunizmus”-ként jelöli/

- értékeli az utókor részben Nagy Imre tevékenységét, részben Kádár Jánosét, részben mondjuk Ceaușescu-ét. Előbbi kettő esetében kifejezetten a sztálinista és rákosista rendszer elleni tiltakozást jelenti ez, a demokratikusabb tradíció jegyében. De nem keverném össze az ötvenes évek kommunista hivatkozását a magyar nemzeti/függetlenségi hagyományokra (á lá Mód Aladár, Révai) Ceaușescu-ék Burebistázásával, Decebálozásával sem, hiszen ez inkább talán a Koppány- vagy a Szent István-i örökségre való hivatkozást jelentette volna Rákosiék részéről. Ez egyszerűen nem volt igaz, hiszen – számos bizonyítékot hoztam kutatásaimban erre – a „történeti Magyarország” kifejezést is csak így, idézőjelben használták az egyetemi tankönyvek, azaz alapvetően elhatárolták magukat tőle a szerzők. Vö. még Erős 2006, 2013 (megjelenés alatt). Erős Vilmos: Bűvölet nélkül – félúton. (Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről) In: Valóság, 2013/5. 80–92. o.
- A nemzeti kommunizmus kifejezésre vö. Romsics 2011, illetve Trencsényi–Apor.
- 54 Vö. Gunst: i. m., ill. Gyurgyák: i. m. 501–525. o.
- 55 Természetesen itt jelentős különbségek vannak, s sokak számára meglepő, ha pl. Molnár Eriket szimplán sztálinista történésznek aposztrofáljuk, hiszen nagy vitákat folytatott annak képviselőivel. Ugyanakkor rá is érvényes, hogy alapjában nem volt szaktörténész, s történetírásában lényegileg (számos kollégájánál erősebben) az osztályharc kategóriája a domináns, minek következtében erősen kérdéses munkálkodásának társadalomtörténeti jellege. Inkább egyfajta nyitást, alternatívát képvisel a társadalomtörténet felé (az övé inkább csak „kvázi” társadalomtörténet, hiszen pl. erősen hiányzik szintéziseiből a forrásokra való hivatkozás, az alap kutatás), amit inkább tanítványai, fiatalabb kollégái valósítottak meg.
- Vö. Ránki György: Molnár Erik. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. (Ez persze inkább apologetikus.)
- 56 Vö. pl. Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. Szikra, Budapest, 1951. (6. kiadás. Az első 1943-ban jelent meg.)
- 57 Természetesen a névsor tovább bővíthető, és számos későbbi neves, akkor már sztálinistának kevésbé vagy egyáltalán nem nevezhető történész is mint hithű kommunista, nemegyszer rákosista történészként indult. A névsor Hanák Pétertől és Spira Györgytől Incze Miklósig és Hajdú Tiborig terjed. Nincs itt tér annak részletes elemzésére, hogy – a másik oldalról – a régi, „polgári” történészek, pl. Eckhart Ferenc, Ifjabb Révész Imre, Sinkovits István, Ila Bálint, Komoróczy György, mennyiben és milyen taktikai/egzisztenciális okokból engedtek teret a marxista-kommunista retorikának.
- 58 Vö. pl. Elekes Lajos, Léderer Emma, Székely György: Magyarország története I. i. m.
- 59 Vö. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. (Szerkesztette Székely György) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953.
- Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. (Szerkesztette Spira György) Mindkét kötet értelmezéséhez, a fennálló hatalomhoz kötődő ideológiai vonatkozásairól vö. Erős 2006.
- 60 Vö. Nemes Dezső: A fasizmus kérdéséhez. Magvető Kiadó, Budapest, 1976.
- 61 Az újabb kormányzattörténet eredményeihez Vö. Engel Pál: Honor, vár, ispánság. (Válogatott tanulmányok.) (Vál., szerk., a jegyzeteket gond. Csukovits Enikő) Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- 62 Vö. Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1980.
- Kosáry műveinek teljes bibliográfiájára egyébként vö. Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerkesztette Ormos Mária. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 335–359. o.
- Valamint Hanák Gábor: Kosáry Domokos pályaképehez. In. Hommage à Kosáry Domokos. Bp., 2009. 86–110.
- 63 Vö. Mátrai László: A kultúra történetisége. (Válogatott tanulmányok és cikkek). Gondolat, Budapest, 1977.
- 64 Vö. pl. Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok című idézett műve.
- 65 Vö. Berlász Jenő: Erdélyi jobbágyország – magyar gazdaság. (Válogatott tanulmányok.) Szerkesztette: Buza János – Meyer Dietmar. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. Benne Buza János: Levéltárból a katedrara, katedréről a könyvtárba. Utószó Berlász Jenő válogatott gazdaság- és társadalomtörténeti írásaihoz. 316–326. o.
- Valamint Gazdaságtörténet – Könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. /Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek I./ (Szerk. Buza János) Budapest, 2001.
- 66 Vö. Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Kossuth Könyvkiadó, 1963.
- Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.
- 67 Szabó Istvánhoz legújabbban vö. Erős Vilmos: Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István. Századok, 147. évf., 2013/1. 33–62. o.
- 68 Vö. a korábbiak, illetve A harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban. i. m.
- 69 Ua.

- 70 Vö. pl. Berend T. Iván: A történelem, ahogyan megéltém. Budapest, 1997.
Nachum Gross: The Triumph of Quantitative Economic History in Budapest. *Journal of European Economic History*: 1. (1972/1.) 155–161. o.
Gyáni Gábor: Történetíró a diktatúra korában. Ránki György élete és munkássága. In: A felhalmozás míve. (Ünnepi tanulmányok Kövér György tiszteletére.) Szerkesztette: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla) Századvég Kiadó, Budapest, 2009. 539–551. o.
Műveik közül pl. Ránki György: A második világháború története. (2.kiad.) Gondolat, Budapest, 1986.
Berend T. Iván: Válságos évtizedek. (Közép- és Kelet-Európa a két világháború között.) Gondolat, Budapest, 1983.
A szerzőpárosnak az 1945 utáni magyar gazdaságtörténetről való értékelését cáfolja Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945–1985. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka. 1945–1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- 71 Wellmannra vö. Glatz Ferenc: Wellmann Imre (1909–1994). *História*, 1994/8. 12–13. o. Valamint
Csíki Tamás – Rémiás Tibor: Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból. Miskolc, 1999. Természetesen még több kiváló történetst is megemlíthetünk itt, pl. Makkai Lászlót. Utóbbiról legújabban vö. Miskolczy Ambrus-Szász Zoltán: Makkai László. *Korunk*, 2011/5. i. m.
- 72 Vö. Mályuszról legújabban Erős Vilmos: *Utak a népiségtörténethez*. i. m. illetve Erős 2013.
- 73 Vö. a korábbiak. Meg lehet említeni pl. ifjabb Révész Imrét is. Vö. róla Erős Vilmos – Gyimesi Pálma: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfű Gyulának. In: *Lymbus, Magyarságtudományi folyóirat*. 2009. 233–257. o., illetve az ott megjelölt irodalom.
- 74 Kosáryhoz vö. még *Magyar Évszázadok*. i. m.
- 75 Itt megjegyezhető, hogy az emigráció történetírása sok vonatkozásban hozzájárulhatott a korábban tárgyalt egynemű marxista-kommunista történetírás „fellazításához”, a modernebb szempontok, pl. a társadalomtörténeti elemek beszivárgásához. Ugyanakkor az emigrációs történetírás lehetett a szélsőséges jobboldali, alkalmanként egyenesen fasiszta „eszmék” hordozója is, ami primitív politikátörténetet, magyarkodást, a sumér–magyar rokonság és a pogány kultusz erőltetését, az őstörténeti ábrándok kergetését is jelenthette. Ilyenformán nem egy a S. Kracauer által függetlennek tekintett, a hatalom által kevésbé befolyásolt gondolkodásnak, „ellentörténet”-nek a letéteményese, hanem primitív, kritikátlan és szakszerűtlen ideologizálás. Ahogy a későbbiekben utalok rá, 1990 után ez Magyarországon is erőteljesen megjelenik (azaz többé nem emigráns pozíció), ami a rendszerváltozásnak egy bántó, de létező mellékterméke.
- 76 Deérhez Vö. pl. Schwinges, Rainer Christoph: Deér József és az ötven éves Berni Középkori Történeti Tanszék. In: Koszta László (szerk.): Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriumára. Szeged: JATE Press, 2006. 53–60. o.
Tóth Endre: Deér József és a Szentkorona kutatása. *Uo.* 89–102. o.
Alföldyhez Forisek Péter: *Tudossors 1945 után*. Adalékok Alföldi András emigrációjához. *Debreceni Szemle*, XV. évf. 4. sz. Új folyam. 2007. október. 476–490.
Kerényihez vö. *Mitológia és Humanitás*. (Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára.) i. m.
- 77 Vö. pl. Polányi Károly: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom*. (Társadalomfilozófiai írások.) Gondolat, Bp., 1986. Főleg tudományelméleti szempontból jöhet szóba a Polányi Mihály. Róla vö. Polányi Mihály filozófiai írásai I–II. Budapest: Atlantisz, 1992.
- 78 Vö. Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*. I–II. i. m. Valamint Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. (A harmadik reformnemzedék.) Püski, Bp., 1989.
- 79 Természetesen ehhez alapvetők még Fried István, Kiss Gy. Csaba, Kovács István, Sokcsévits Dénes, Miskolczy Ambrus kutatásai is.
Vö. ehhez még Most–Punte–Híd. (A Tiszatáj kelet-európai szemléiből.) (Válogatta és szerkesztette: Olasz Sándor. Zenit könyvek, 1989.
- 80 Vö. Juhász Gyula: *A történész józansága*. Budapest, é. n.
- 81 Vö. pl. Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák marxai elméletéhez*. (Tanulmányok.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
Kákósy László: *Ré fiai*. (Az ókori Egyiptom története és kultúrája.) Gondolat, 1979.
Kiemelhetők még Szilágyi János György, Sarkady János, Komoróczy Géza kutatásai is.
Vö. pl. *Kalendae. Studia sollemnia in memoriam Johannis Sarkady*. Ed. by György Németh. Debrecen–Budapest, é. n. (2008). Benne Sarkady János műveinek válogatott bibliográfiája. 345–348. o.
Valamint *Voces Paginarum*. (Magyar ókortudomány a XX. században). Szerkesztette Szilágyi János György. Osiris Kiadó, Budapest, 2008.
Illetve az egész kérdéskörhöz Németh György: *A magyarországi felsőoktatás ókortörténeti tanulmányai 1949–1989*. In: *Történeti Tanulmányok*,

- XIX. (A 2010-es historiográfiai konferencia előadásai. Debrecen, 2010. november 25.) [Szerkesztette: Erős Vilmos és Velkey Ferenc] Debrecen, 2011 (2012). 51–60.
- 82 Vö. még mindehhez New Directions and Results in Russistics. (Új irányzatok és eredmények a ruszisztikában.) Szerk. Szvák Gyula. Ruszisztikai Könyvek, XI. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 2005.
A ruszisztikához kötődően említhető meg a baltisztika is, amelynek leginkább kiemelkedő képviselője Bojtár Endre. Vö. például Bojtár Endre: Bevezetés a baltisztikába. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- 83 Simon Róbert: Ibn Khaldún. (Történettudomány és birodalmiság.) Akadémiai Kiadó, 1999. Valamint Robert Simon, Ignac Goldziher. His Life and Scholarship as Reflected in his Works and Correspondence, Budapest : Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára / Leyde : Brill, 1986.
- 84 Vö. ehhez legújabbán Lénárt András: Fialat szedgedi hispanisták. Tanulmányok. Klió, 2008/4. 25–29. o.
Valamint például Csejtei Dezső – Juhász Anikó: Amerika felfedezése és az új globális világrend. I–II. Monumenta Hispanica. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2004.
- 85 Vö. Randolph L. Braham: A magyar holocaust. 1–2. köt. Budapest, 1988.
Gonda László: A zsidóság Magyarországon, 1526–1945. Budapest, 1992.
Schön Dezső: Istenkeresők a Kárpátok alatt. (A haszidizmus regénye) Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 1997.
További irodalom Prepuk Anikó: A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997.
- 86 Ök persze marxista szemlélettel. Vö. pl. Sik Endre: Fekete-Afrika története. II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.
Az afrikánisztika megújuló törekvéseiről vö. Africana Hungarica (A Magyar Afrika Társaság folyóirata), 1998. I. évf., 1. sz.
Éppen Wittmann Tibor, Sik Endre, illetve a hispanisztika, vagy az afrikánisztika kapcsán érdemes megjegyezni persze, hogy ezek megjelenése, erőteljesebb művelése önmagában csak legfeljebb extenzív bővülést jelentett, hiszen fő képviselőik sok vonatkozásban merő politikai eseménytörténetet műveltek. Több szempontból érvényes mindez pl. számos egyéb részdiszciplínára is, mint az amerikanisztika, vagy az italianisztika is. Ezek számos művelője az 1950–1980-as években inkább (részint „osztályharcos”) politikátörténetet művelt, modernebb társadalom-, gazdaságtörténeti, eszmetörténeti szempontok alig vernek itt gyökeret. A megállapítás vonatkozhat azután az 1990 utáni tenden-
- ciákra is, amikor pl. a történelmi antropológia és a nyelvi fordulat konzekvenciái helyett változatlanul az egyoldalú politikátörténet regnál e kutatási területeken. A minősítés (azaz a politikai eseménytörténet túltengése) alapvetően érvényes pl. a ruszisztikára vagy mondjuk a judaisztikára is.
Vö. mindezekhez Lévai Csaba: Az amerikai „prezentista-relativista” történetírók (Charles A. Beard és Carl L. Becker) megítélése Magyarországon a Kádár-rendszer időszakában. In: „Tudomány és ideológia között.” 112–133. o. Valamint Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. In. Uő: Az elveszített múlt. (A tapasztalat mint emlékezet és történelem.) Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010. 336–354. o.
- 87 Újabbban vö. Matuz József: Az Oszmán birodalom története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- 88 Vö. Lévai Csaba: Az amerikai „prezentista-relativista” történetírók (Charles A. Beard és Carl L. Becker) megítélése Magyarországon a Kádár-rendszer időszakában. I. m.
- 89 Vö. pl. Horváth Miklós: A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai. (Tervtanulmány). I–II. rész. Hadtörténeti Közlemények, 1965. 4. sz. 631–663., 1966. 1. sz. 64–90.
Nagy László: „Nem jöttünk égi hadak-útján...” Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982.
Géza Perjés: The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526 - Buda 1541. Columbia University Press, New York, 1989.
Legújabbban Aetas, 25. évf. 2010. 4. sz. Benne pl. Veszprémy László: A helyét kereső hadtörténetírás. (Nemzetközi és hazai tapasztalatok.) 28–38. o.
- 90 Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. (Szerkesztette: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László) című később idézendő mű.
- 91 Az 1945 utáni egyháztörténeti kutatásokhoz vö. Makkai László: Református egyháztörténetírás. História, (7. évf.), 1985/4. 34. o.
Szántó Konrád: Akatolikus egyháztörténetírásról. Uo. 30–31. o.
Scheiber Sándor: A magyar zsidóság történetének kutatásáról. Uo. 32–33. o. + Vanyó Tihamér. Újabb az egyháztörténeti kutatásokról vö. Egyház és kegyesség a kora újkorban. (Kutatástörténeti tanulmányok.) Szerk. Fazakas Gergely Tamás, Csorba Dávid, Baráth Béla Levente. Debrecen, 2009. 9–34. o. Itt néhány írásban már megfigyelhető pl. a nyelvi, vagy kulturális fordulat konzekvenciái iránti érzékenység, mint ahogy Klaniczay Gábor, Julianna Brandt, Erdélyi Gabriella munkáiban is.
Klaniczayhoz vö. Interjú Klaniczay Gáborral. Michel Foucault és a magyar történetírás. (Tör-

- László Dávid). In: A historiográfia műhelyében. 165–182. o.
- 92 Vö. pl. még L. Nagy Zsuzsa, Etényi Nóra és mások ilyen irányú tanulmányait, illetve egyes folyóiratok (pl. *Sic Itur*) megnövekedett érdeklődését ebben a vonatkozásban.
- 93 Vö. ehhez pl. Diószegi István: A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. Ránki György: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért. (1919–1938). Budapest, 1981. Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. Ádám Magda: A kisantant. Budapest, 1981.
- 94 Vö. mindezekhez pl. Timár Lajos: Történeti földrajz és társadalomtörténet. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. 341–370. o.; Faragó Tamás: Történet demográfia. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. 302–340. o.
- 95 Vö. mindezekhez Bácskai Vera: Várostörténet. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. 243–247. o. Juliane Brandt: A vallás társadalomtörténete. Uo. 258–280. o. Faragó Tamás: Történeti demográfia. i. m. Timár Lajos: Történeti földrajz és társadalomtörténet. i. m. 341–370. o. Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: Művelődéstörténet. Uo. 387–409. o. (Mindegyik kérdéskörhöz bőséges irodalommal, illetve az említett szerzők munkáival.)
- A nemzetiség-történeti, illetve nacionalizmus-utalásokhoz pl. Komoróczy Géza: Bezárkózás a nemzeti hagyományba. Századvég, Budapest, 1992. (Metamorphosis Historiae). Ehhez vö. Szilágyi János György: Szólgáló tudomány. In: Uő: Szírezenze. (Ókortörténeti tanulmányok.) Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 304–316. o. (eredetileg BUKSZ, 1994.)
- Für Lajos: Kisebbség és tudomány. Bp., 1989. Uő: Magyar sors a Kárpát-medencében. (Népesedésünk évszázadai 896–2000.) Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.
- Miskolczy Ambrus: Románok a történeti Magyarországon. Lucidus Kiadó, Budapest, 2005.
- A kérdéskörrel összefüggő irodalomról igen bőségesen vö. Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. (Szerk.: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László) Gondolat, MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008.
- 96 Természetesen az 1945 utáni történetírásunkban is felvetődik a történetírás, történeti gondolkodás nem hivatalos irányzataira való kitekintés. Magam részéről úgy vélem, hogy bizonyos szempontból ide tartozik a történetírás már említett sztálinista irányzata is, tekintve, hogy inkább a történetértelmezésben, mint pl. új technikai módszerekben hoztak újdonságot. Úgy gondolom azonban, hogy ebben a tekintetben

mindenekelőtt a már – mint láttuk – a dualizmus időszakában kialakult nemzeti romantikus iskola hagyományainak volt alapvető szerepe, mely különösen a Mohács-vitában (Nemeskürty István), illetve a nemzet vitában köszönt vissza, de bizonyos elemei – furcsamód – megtalálhatók az ötvenes évek elejének (Mód Aladár, sőt Rákosi) szemléletében, vagy akár a rendszerváltozás utáni időszak bizonyos áramlataiban is. (Vö. pl. a Szent Korona-eszmének a Timón Ákossal szinte megegyező értelemben való használata pl. a különben kitűnő író Kocsis Istvánnál.) E felfogás egyik elfajzásának tekinthető (melynek ugyanakkor egyes rétegek történeti tudatában alapvető szemléletformáló szerepe van) a mindenekelőtt az emigráció jobb-oldali-szélsőjobboldali körében népszerű, első-sorban az őstörténetre összpontosító (részben már érintett) felfogás. Ez alapvetőnek tekinti pl. a sumér–magyar, valamint hun–magyar rokonságot, tagadja a finnugor–magyar rokonságot, s őseinket inkább Belső-Ázsiában, sőt Kínában vagy Japánban keresi, s a dákóromán elmélettel szemben a magyarság több évezredes tartózkodását a Kárpát-medencében hirdeti. Mindennek lényegesen enyhébb (és sokkal több szaktudományos érveléssel megalapozott) változata László Gyula kettős honfoglalásról alkotott elmélete, mely – kissé talán idealizálva is honfoglaló elődeinket – a magyar művelődés önállóságát, eredetiségét, másokkal egyenrangú voltát hirdeti. (Fő tétele: az avarok bizonyos töredékei már a magyarok első jövevényeinek tekinthetők.)

Ez utóbbiban már kimutatható a két világháború közötti időszak ún. népi irányzatának tradíciója, mely bár változó intenzitással, de jelentős mértékben továbbél az 1945 utáni időszakban is. Gondolatai közül lényeges a nemzeti függetlenség, a nemzeti függetlenségi harcok kultuszának ápolása, mely pl. Kossuth alakjának középpontba állításában, Görgey kritikájában vagy pl. a kiegyezés elutasításában is megnyilatkozik. Az író Illyés Gyula, Féja Géza, Kodolányi János (bizonyos szempontból Németh László) stb. mellett az irányzat jelentős teoretikusa Bibó István, aki Németh László elemzéseire sok szempontból építve történeti esszéiben a kelet-közép-európai nemzetek társadalomtörténete közös vonásairól fogalmaz meg fontos gondolatokat. Fő (tömeglélektani motívumokkal is operáló) tézise szerint a kelet-európai kisállamok nyomorúságát, hisztériáit a közösség és haladás (nemzet és szabadság) elvének a fejlődésükben alapvető összeütközése váltja ki.

Hozzá lehet még tenni mindehhez, hogy a népi irányzathoz tartozó írók és gondolkodók jelentős érdeme a nemzeti kérdés, a határon túli magyarság problémái, hányattatásai, a magyarság ilyen jellegű sorsproblémái iránti érdeklődés fenntar-

tása is volt, amit a hivatalos történetírás sokáig mellőzött. Sajnos ez 1990 után némi antiszemita felhanggal is párosult.

Vö. pl. Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. Budapest, 1979, Magvető Kiadó.

Janics Kálmán: *A hontalanság évei*. Bern/Budapest, 1979/1989. (Illyés Gyula előszavával.) Csoóri Sándor: *Nappali hold*. Püski, Budapest, 1991.

A nem hivatalos, professzió kívüli történetfelfogásban jelentős szerepe volt a két világháború közötti polgári liberálisok követőinek is, akik mindenekelőtt a magyar liberalizmus hagyományaira (Litván György, Szabó Miklós), a két világháború közötti berendezkedés kritikájára, valamint mondjuk 1956 emlékének ébrentartására összpontosítottak (külföldön I. Kende Péter). Később mindez pl. a holokauszt kérdésének napirenden tartásában, a Közép-Európa gondolat erőteljes képviselésében, illetve a rendszerváltás utáni nacionalista jelenségek éles kritikájában csapódott le (vö. pl. Dalos György munkássága). Mindkét irányzat jelentőségét abban látom az itteni szempontból, hogy elősegítették a hivatalos, regnáló történetiszemlélet nyitását, az általa elhanyagolt kérdések felvetését.

Vö. mindezekről Steven Bela Vardy: *The Changing Image of the Turks in Twentieth Century Hungarian Historiography*. című idézett tanulmánya.

Valamint Kocsis István: *Magyarország Szent Koronája*. Püski, Budapest, 2000. (Uő: *Történeszek a kereszten avagy Az áldozatok bosszúja*. Regény a román történelemhamisításról. Püski, Budapest, 1991.) (Nincs itt tér az írók szerepének részletes bemutatására a történetiszemlélet és a történeti tudat alakításában, de Szász György, Cseres Tibor, Sánta Ferenc, Konrád György, Haraszti Miklós, Eszterházy Péter, Dalos György szerepe számos kérdésben elvitathatatlan. Ugyanez vonatkozik a filmre is.) Vö. mindezekhez pl. Victor Harms: *Living Mitteleuropa in the 1980s; a network of Hungarian and West German Intellectuals*. *European Review of History/Revue Européenne d'histoire*. Volume 19 Number 5 October 2012. 669–692.

Valamint az előzőkhöz László Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Magvető Kiadó, Budapest, 1978. Kevésbé tudományos a magyar őstörténettel összefüggően pl. Timaru-Kast Sándor: *Kelta magyarok, magyar kelták*. Magyar Ház, Budapest, 1999.

Götz László: *Keleten kél a nap*. 1–2. köt. (Kultúránk a történelmi ősidőktől.) Püski Kiadó, Budapest, 1994.

Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat*. (Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával.) Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

Litván György: *Jászi Oszkár*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, 1989.

Kende Péter: *A köztársaság törekeny rendje*. (Államiság a kommunizmus után.) Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

Kell-e nekünk Közép-Európa, Századvég, 1989.

97 Átfogóan vö. Gosztanyi Péter: *20. századi magyar történelemkutatás Nyugaton* (kny, é. n., h. n.)

98 Vö. pl. Király Béla *Emlékkönyv*. Háború és társadalom. War and Society. Guerre et Societe. Krieg und Gesellschaft. Szerkesztők: Jónás Pál, Peter Pastor, Tóth Pál Péter. Budapest, 1992.

John Lukacs: *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004.

99 Polányiról vö. a korábbiak. Valamint Molnár Attila Károly: *Polányi Mihály*. Budapest, 2002.

100 Fejtő Ferenc: *Hova repül az idő?* (Beszélgetések Jacqueline Cherruault-Serperrel.) Belvárosi Könyvkiadó –Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1996.

Uő: *A népi demokráciák története*. I–II. kötet. Magvető Kiadó, Budapest, Magyar Füzetek, Párizs, 1991.

101 Vö. K. Lengyel Zsolt: *Emigráns magyar tudománypolitika* Bogyay Tamás és Deér József levelezésének tükrében. In: *Történeti áttértekezés*. Hóman Bálint, a történész és a politikus. (Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Csurgai Horváth József) Ráció Kiadó, Budapest, 2011. 229–244. o.

Valamint Zsolt K. Lengyel: *Umwege eines Gelehrtenlebens*. Aus der Biographie Thomas von Bogays 1909-1994). *Ungarn-Jahrbuch* 27. (2004) 81–111.

102 Vö. János M. Bak: *A Life in Medieval Studies or: Apologia pro vita sua*. *Annual of Medieval Studies at CEU*. Central European University, Budapest. Department of Medieval Studies. 285–298.

The Man of Many Devices, Who Wandered Fully Many Ways...Festschrift in Honor of János M. Bak, ed. Balázs Nagy and Marcell Sebők. Budapest: CEU Press, 1999.

103 Műveik közül számosra hivatkozik Deák István 1992-es, az *American Historical Review*-ban megjelent, korábban idézett tanulmányában. *American Historical Review* 97(1992).

104 Vö. pl. Julius (Gyula) Miskolczy: *Ungarn in der Habsburger-Monarchie*. Wien, 1959.

Gosztanyi Péter: *Föltámadott a tenger...* 1956. (A magyar október története). Népszava, é. n. (Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás.)

105 Vö. pl. Imreh István: *Székelyek a múlt időben*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987.

Jakó Zsigmond: *Társadalom, egyház, művelő-*

- dés. (Tanulmányok Erdély történetéhez.) Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1997. Korunk, III. Folyam, 2011. május. (Erdélyi) magyar történetírók. Benne Kiss András: Jakó Zsigmond. i. m.
- Átfogóan Pál Judit: Az erdélyi társadalomtörténet-írás helyzete 1945 után. In: Tudomány és ideológia között. 43–56. o.
- Imreh Istvánról legújabbán Both Noémi Zsuzsanna: Népszolgálat és kompromisszum. Életmű a szocialista Romániában. Magyar Kisebbség, 2012. 1–2. sz.
- Az erdélyi magyar történetíráshoz a következőket fűzném hozzá: 1945 után a két világháború közötti biztató, társadalomtörténeti elemeket is tartalmazó kezdetek után, itt is sokáig az osztályharcos politikátörténet vitte a prímet, számos későbbi kiváló társadalomtörténész (Egyed Ákos) munkásmozgalom-történettel, vagy a parasztháborúk történetével kezdett. A román történetírásnak egy a magyarországitól eltérő sajátossága, hogy ott az 1970–80-as években nem elsősorban a nyitás, hanem a „nemzeti kommunista” (itt valóban használható a fogalom) elemek megerősödése, majdhogynem a korábban említett „gleichschaltung” volt a fő jellemzője. Ehhez képest az említett magyar történészek jelentős, túlnyomó része – alapvetően egyfajta ellenzéki, néha marginális pozícióból – igen fontos társadalomtörténeti munkákat alkotott. A kilencvenes években mindez jelentősen megváltozott, hiszen részben előtérbe kerültek már a mikrotörténet, a történeti antropológia szempontjai is, ezzel egyidejűleg nagyon erőteljesen érezhető a magyar nemzeti sérelmeket tárgyaló, egyáltalán a magyarság történetét (akár Trianont is) felszínen tartó, nemzetközponturnak és így többnyire politikátörténet is. Ugyanakkor ez ott sok vonatkozásban érthető, (a magyarországinál jobban) vállalható, hiszen részben a regnáló állami hatalommal szembeni „ellentörténet”, részben egy morális, a jelenkor aktuális küzdelmeihez municiót szolgáltató, a korábbi történetírás számos kényszerű mulasztását pótolni kívánó attitűd.
- 106 Baráthoz vö. még uő: A magyar népek őstörténete. (Egyesített kiadás.) Somogyi Zoltán. P.O. Box 190. Franklin Park, USA. 1997. Valamint Paksa Rudolf: A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig. Kommentár, 2006. 5. sz. 69–79.
- 107 Vö. erre még Tanulmányok Erdély történetéből. i. m.
Valamint *Historians and the History of Transylvania*. Edited by László Péter. East European Monographs, Boulder. Distributed by Columbia University Press, New York, 1992.
- 108 Vö. honlapja: <http://www.rev.hu>. Újabb, antropológiai ihletésű kiadványai közül pl. Germuska Pál: *Indusztria bővületében: fejlesztéspolitikai és szocialista városok*. 1956-os Intézet, Budapest, 2004.
- 109 Vö. honlapja: <http://www.pol.hist.hu>.
- 110 A Magyarságkutató Intézet 1991-ben beolvadt a Teleki László Alapítványba, amelyet azonban 2006-ban megszüntettek.
Az ilyen jellegű, tehát alapjában hungarológiai kutatásoknak fontos intézménye még például a Balassi Intézet vagy az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete. Utóbbi egyik legújabb kiadványa a Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Szerkesztette: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008. (Benne igen bőséges irodalom a magyar kisebbségkutatásról, valamint az itt említett intézményekről rövid összefoglalás található a 397. oldalon.)
- 111 Vö. Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991.
- 112 Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék*. (1968–1988.) I–III. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995.
Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Sík Kiadó, Budapest, 1997.
- 113 Az 56-os kutatásokhoz legújabbán vö. Mink András: *The Revisions of the 1956 Hungarian Revolution*. In: *Past in the Making*. 169–178. o.
Valamint Laczó Ferenc: *The Many Moralists and the Few Communists. Approaching Morality and Politics in Post-Communists Hungary*. Uo. 145–167. o.
Az 1956-al kapcsolatos korábbi irodalomból vö. pl. Bill Lomax: *Magyarország 1956*. (Fordította és kiegészítette Krassó György.) Aura Kiadó, 1989.
Molnár János: *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
Érdemes még röviden megemlíteni a háború utáni emlékirat-irodalmat. Ennek egyik fő jellemzője, hogy meglehetősen hű tükörképe a politikai rendszer alakulásának/bizonyos fokú nyitásának. Hiszen az 1950–60-as években csak a rendszer ideológiájához feltétlenül alkalmazkodó, azt igazoló ilyen jellegű művek jelenhettek meg (azok is csekélyebb számban). Az 1970-es, 80-as években azután nagy jelentősége van mondjuk Károlyi Mihály, a polgári radikálisok (Jászi), a kommunista belső ellenzék (Vas Zoltán, Sinkó Ervin), részben a két világháború között szocializálódott (esetleg emigrált) politikusok, katonatisztek (Kádár Gyula) művei kiadásának. Mindezek – bizonyos tekintetben – a Pierre Nora által is ellen-történetként rögzített, a hivatalos ideológiával ellenkező ellennarratíva megfogalmazását/megjelenését is jelenthették.

- 1990 után persze már Horthy Miklós és mások (Mindszenty, Nagy Ferenc stb.) önéletírásai is megjelenhettek, s persze ennek is megvannak a maga tanulságai, mint ahogy az önéletírásokat elemző eleméleti irodalom bizonyos mértékű megélnkülésének szintjűgy. Vö. ezekhez pl. (a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül) Mindszenty József: *Emlékirataim*. 4. kiadás, Szent István Társulat, Budapest, 1989; Horthy Miklós, *Emlékirataim* (3., módosított kiadás.), szerk. Antal László, Budapest, Európa, 1993 (Extra Hungariam).
- 114 Vö. Pető Andrea: *A társadalmi nemek és a nők története*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. 514–531. o. Uo. részletes irodalom is.
- 115 Vö. például Klaniczay Gábor: *A civilizáció peremén*. Magvető Kiadó, Budapest, 1990. Újabbban feltétlenül említendő Sebők Marcell: *Humanista a határon*. A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600). L'Harmattan, Budapest, 2007.
- 116 Vö. Péter Katalin (szerk.): *A gyermek a kora újkor Európában*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996.
Szintén a mindennapok történetével foglalkozik Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Corvina, Budapest, 2006. Újabbban pl. Erdélyi Gabriella (részben érintet) művei, ill. Mikrotörténelem másodfokon. (Szerk. Papp Gábor és Szijártó M. István. L'Harmattan, Budapest, 2010) című kiadvány.
- 117 Amint a korábbiakban részben erre utaltam, ezek a „nyelvi fordulat”-tal összefüggő jelenségek (tehát a mindennapok előtérbe kerülése, kvalitatív források, az egyén szempontjai) megjelentek a vallástörténet, várostörténet vagy a történeti földrajz „részdiszciplínái”-ban is. A fentiekén kívül szeretném még hangsúlyozni például mindezekkel a legszorosabb összefüggésben a történeti biográfia jelentős teljesítményeit (Kövér György, Révész Sándor, Rainer M. János, Huszár Tibor, Ablonczy Balázs), valamint mondjuk az emlékezetkutatások, az oral history eredményeinek és szempontjainak alkalmazását (László János, Braun Róbert, Pótó János, Romsics Gergely, Gyáni Gábor, Gerő András, Gyarmati György). Ez nyilvánvalóan összefüggésben van a korábban említett momentumokkal, tehát a történelem konstruált jellegének elismerésével, a hatalmi-ideologikus, identifikációt megalapozó funkcióinak leleplezésével, illetve a közösségi-identifikációs szerepre való rámutatással. Talán ezekkel is összefüggésben van, hogy a rendszerváltás óta jelentősen megnőtt a történetírás elvi-elméleti kérdéseivel való szembenézés igénye, amit világosan bizonyít például legújabbban a „Bevezetés a társadalomtörténetbe” című tankönyv, amely alapvetően egy újszerű „historika” megteremtésének igényével lépett fel, nyíltan vállalva a Nyugat-Európában történeti antropológiává, illetve kultúrtörténeté (s így posztmodernné) átveldő társadalomtörténeti (modernizációs) kánon. De hasonló kérdések és álláspontok (tehát pl. az elméleti érdeklődés, a nyelvi fordulat konzekvenciái, az ilyen irányú nyugat-európai megközelítésekhez való felzárkózás) vetődnek fel több kiadó edíciós programjában (Osiris, Atlantisz, Napvilág), vagy az újonnan alapított folyóiratokban (Aetas, BUKSZ, Századvég, Korall, Sic Itur) és persze a Hajnal István Kör konferenciáin is.
- Persze sok tekintetben érvényes még a magyar történetírás és történeti gondolkodás alapvetően politikátörténeti jellege, amit bizonyít pl. a hadtörténet iránti változatlanul nagy érdeklődés vagy Pritz Pál és Gyáni Gábor között a közelmúltban lezajlott elméleti jellegű vita is. Itt Pritz tipikusan megtestesíti az A. Munslow által rekonstrukcionista névezett (ideáltípus Elton, G. Himmelfarb, P. Zagorin) empirikus, a történettudomány objektivitásban hívó „proper” történetírást s általában is a politikátörténet dominanciája mellett érvel. Ezzel szemben Gyáni a történetírás relativista, szubjektív, retorikus, történeteket elbeszélő jellegét hangsúlyozza, amivel – olvasatomban – a dekonstrukcionista történészekhez sorolható inkább. Ezt alátámasztja az is, hogy bírálatának egyik folyamatos tárgya a politikátörténet dominanciája a magyar történetírásban, s ő maga számos tanulmányt publikált az emlékezetkutatások, a mindennapok története, a történettudományos diskurzusok vagy a posztmodern történetelmélet témaköreiben.
- Vö. Pritz Pál. *Történetírásunk egynemű problémája*. (Történetírásunk egynemű problémájáról – különös tekintettel a posztmodernre.) In: *Uó: Az a „rövid” 20. század*. (Történetpolitikai tanulmányok.) Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2005. 7–37. o. Ugyanez korábban: *Múltunk*, 2003. 4. sz. 246–279. o.
- Vitapartneréhez Gyáni Gábor: *Posztmodern kánon*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003.
- Valamint uó: *Történetésdiskurzusok*. L'Harmattan, Budapest, 2002. Uó: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Bp., 2000. Uó: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. (Mindennapi történelem) Corvina Kiadó, Budapest, 2006. Uó: *Relatív történelem*. Budapest, 2007.
- Az említettekhez még vö. Braun Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
- Pótó János: *Az emlékezés helyei*. (Emlékművek és politika). Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- Az életrajzokhoz például Huszár Tibor: *Kádár János*. Politikai életrajz 1912–1956. I. köt.

- Szabad Tér Kiadó, Kossuth Kiadó, Budapest, 2001. II. köt. 1957. november – 1989. június. Uo., 2003. (A Kádár-biográfiákról vö. Madarász Imre: La figura di Kádár fra storiografia, politica e mitologia nell'Ungheria contemporanea. Chi era János Kádár? L'ultima stagione del comunismo ungherese Carocci Editore, Roma, 2012, 52–59.)
Kövér György: Losonczy Géza (1917–1957). 1956-os Intézet, Budapest, 1998.
Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Egy politikai életrajz vázlat. Elektra, Budapest, 2000.
- 118 Vö. ehhez Gyáni 2000, Holger 1994, Benda, 1996, Romsics 2011, Óze 2009, Pók A. 2002, Trencsényi–Apor 2007.
Valamint Aetas, 25. évf. 2010. 4. sz. Benne pl. Veszprémy László: A helyét kereső hadtörténetírás. I. m.
Romsics Ignác: A magyar történetírás intézményrendszere és fórumai. Uo. 7–14. o.
Gyáni Gábor: A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága (Egykor és most). 15–27. o.
Hunyadi Zsolt: Az Óperencián innen és túl (A hazai középkortörténet-írás nemzetközi beágyazottsága). Uo. 39–48. o.
Legújabb Kövér György: Fordulat, forradalom után? A magyar gazdaságtörténet-írás a nemzetközi trendek tükrében. Századok, 147. évf., 2013/1. 189–204. o.
Gyáni Gábor: A posztmodern és a magyarországi történetírás. Uo. 177–188. o.
Pók Attila: Eszmetörténeti kutatások a nemzetközi és hazai történettudományban. Uo. 205–213. o.
Frank Tibor: Magyarország az újabb angol-amerikai történeti irodalomban. Uo. 215–223. o.
Ormos Mária: Lehet-e magyar történelmet írni egyetlen történelem nélkül? Uo. 167–176. o.
Egyes kérdésekhez még pl. Szilágyi Zsolt: Elitkutatások és elitfogalmak az utóbbi három évtized magyar történetírásában. Történeti Tanulmányok, XIX. 151–164. o.
Valamint pl. Árpád von Klimó: Überlegungen zur „Vergangenheitsbewältigung“ in Ungarn, 1989-99, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/BEITRAG/essays/klimo.htm>
Szijártó M. István: A mikrotörténelem Magyarországon In: Tudomány és ideológia között. 101–110. o.
Standeisky Éva: Tétova újraértelmezések. Magyarország második világháború utáni évei a rendszerváltozás utáni történetírásban. Uo. 134–150. o.
- 119 Az Aetasról különösen és átfogóan vö. Aetas, 25. évf. 2010. 4. sz. i. m. A szám a folyóirat 25. éves jubileumára jelent meg, benne számos, akár az alapítás körülményeit is taglaló cikkel és hozzászólással.
- 120 Megemlíthető természetesen még pl. a Sic Itur ad Astra vagy a Budapesti Könyvszemle, ahol számos a történetírás új eredményeit tükröző cikk jelenik meg.
- 121 Vö. 119. sz. jegyzet.
- 122 Ezek részben magán intézmények, amelyek a historiográfia újabb kézikönyvei szerint is a történelemmel való foglalkozás pluralizálását segítik elő.
- 123 Vö. Kövér György: Milyenek vagyunk? – A „Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület” tíz év múltán. Századvég, 1997. 4. sz. 43–54. o.
- 124 Vö. kiadványaik közül pl. Ünnepek – hétköznap – emlékezet. (A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szécsény, 2000. augusztus 24–26.) /Rendi társadalom – polgári társadalom. 14./ Salgótarján, 2002.
- 125 Vö. pl. Erdélyi okmánytár II. (1301–1339) Szerk. Jakó Zsigmond. Bp., Magyar Országos Levéltár, 2004.
- 126 Vö. pl. Kiszely Gábor: ÁVH. (Egy terrorszervezet története.) Korona Kiadó, Budapest, 2000.
- 127 Vö. pl. erről Frazon Zsófia – K. Horváth Zsolt: A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybemutató, emlékmű és politikai rítus. Regio, 4 (2002): 303–347.
- 128 Vö. pl. Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- 129 Vö. ehhez pl. Király Sándor: Az ún. „kettős társadalom” koncepciójának helye és szerepe Erdei Ferenc életművében. Egy nagy hatású társadalomkép gyökerei. In: „A historiográfia műhelyében”. Történeti Tanulmányok, XIX. 95–126. o.
Halmos Károly: Utóélet és hatás. Erdei Ferenc kettős társadalomelmélete. In: „Tudomány és ideológia között.” 57–61. o.
- 130 Vö. ehhez pl. Gyáni Gábor: Az elveszithető múlt. (A tapasztalat mint emlékezet és történelem.) Nyitott könyvműhely, Budapest, 2010.
Kövér György: A tiszsaeszlári dráma. Osiris, Budapest, 2011.
Utóbbihoz még vö. A felhalmozás míve. (Ünnepi tanulmányok Kövér György tiszteletére.) (Szerkesztette: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla) Századvég Kiadó, Budapest, 2009.
Vö. mindezekről még pl. Szijártó M. István: A mikrotörténelem Magyarországon. i. m.
- 131 Vö. pl. a Korall körkérdése a társadalom-történetírás helyzetéről. Korall, 2001. ősz-tél. 5–6. 186–238.
- 132 Vö. Pandula Attila: Történelem segédtudományai. i. m.
- 133 Vö. pl. Niedermüller Péter: Néprajz, kulturális antropológia, kultúrakutatás. Replika, Budapest, 1994. Valamint Pócs Éva – Voigt Vilmos (szerk.): Ősök, táltosok, szentek. MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 1998.

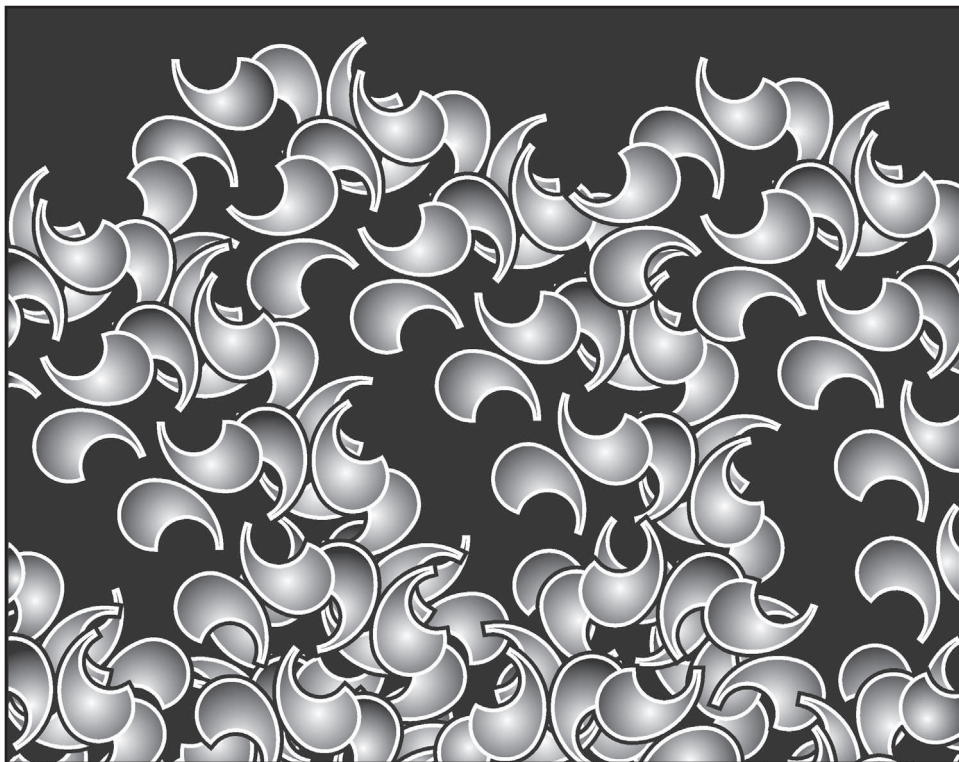
- 134 Vö. pl. Hadas Miklós: A modern férfi születése. Helikon Kiadó, 2003.
Uő: A férfiaság kódjai. Balassi Kiadó, Budapest, 2010.
Lafferton Emese: Halált hozó hipnózis – Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza. Korall, 2005. 21–22. sz. 46–68.
László János: Történelemtörténetek. (Bevezetés a narratív pszichológiába.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012.
- 135 A politikátörténethez vö. még pl. Pritz Pál: A politikátörténet-írás. In. Uő: Az a „rövid” 20. század. (Történetpolitikai tanulmányok.) Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2005. 38–55. o.
A társadalomtörténethez Benda Gyula: A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. Századvég, 1997. tavasz. (4.) 33–42. o.
- 136 A reprofesszionalizáció fogalmáról vö. pl. Romsics 2011, illetve Atlas of European Historiography. [The Making of a Profession 1800-2005.] Edited by Ilaria Porciani and Lutz Raphael. The European Science Foundation. Palgrave Macmillan, New York, 2010. A fogalom lényegében azt jelenti, hogy a kelet-közép-európai térségben (így Magyarországon is) a történetírásnak a marxizmus tudománytalan „rombolásai” következtében az 1970-es évektől kezdve (de a folyamat máig folytatódik) 19. századi feladatokhoz, így főként forrásfel-táráshoz, a forráskritika (elsődleges források) szabályainak újbóli érvényesítéséhez, a citatológia megszüntetéséhez kellett visszatérnie, miközben Nyugat-Európában már a társadalomtörténeti „nyelvi fordulatát”-ról folytak öltre menő viták.
- 137 Látható mindebből, hogy jelen sorok szerzője nem ért egyet azzal a tárgyalási móddal (vö. Holger 1982, 2012), amely az 1945 utáni történetírásunkat 7 vagy 8 különböző szakaszra osztja (ezt egy nagyobb összefoglalásban nem is lehet érvényesíteni). Felfogásom szerint az 1949-től 1989-ig tartó időszak viszonylag kompakt egész, s inkább az 1945–48 (itt kevésbé taglalt), 1949–1989 és 1989 utáni hármas tagolást tartom értelmesebbnek/megemészhetőbbnek. Hasonlóképpen nem értek egyet azzal a felfogással sem (Holger, részben Glatz F.), amely szerint a magyar történetírás az 1970-es, 80-as évekre elveszítette marxista jellegét, s alapvetően / számos vonatkozásban felzárkózott a nyugat-európai társadalomtudományos történetíráshoz (illetve nemzetközileg is így szinte problémátlánul beágyazott volt). Felfogásom szerint (itt némileg egyetértek Gyáni Gáborral, bár egy helyen ő is a hetvenes évek történetírásának magasabb színvonalát hangsúlyozza az 1990-es évekhez viszonyítva) ez csak részben történt meg, s a magyar történetírás ekkor is megmaradt (amint ez látható volt, a marxizmus kelet-európai változatától ez nem idegen) a po-
litika és a politikai eseménytörténet primátusát reprezentáló történetírásnak. Ellenkező esetben érthetetlenek, sőt okafogyottak lennének a főként a 80-as évek második felétől kibontakozó modernizáló, társadalomtudományos (ellenzé-ki) törekvések, de az is, hogy miért beszélünk reprofesszionalizálódásról még az 1990-es években is. Szintén eltér a felfogásom Romsics Ignácétól, aki tartózkodóbb az értelmezéssel és az értékeléssel szemben, s ezt inkább egyfajta „pozitivistá”, nagyobb adat- és információ bá-zissal kívánja helyettesíteni (aminek természetesen szintén megvan a maga haszna és értelme.) Teljesen érthetetlen viszont pl. – amint erről korábban esett szó – Öze Sándor ábrázolása, aki néha útszéli invektívákban merül ki (gyakran hazaárulókról beszél kiemelkedő történészek kapcsán, akik csak a kádári rendszert szolgálták ki történetírásukkal), s szinte teljesen figyelmen kívül hagyja a kétségkívül létező szakmai teljesítményeket. Természetesen szintén figyelmen kívül hagyandók (amint erre korábban szintén utaltam) az olyasféle korábbi apológiák (mint pl. Molnár Eriké, Pach Zsigmond Pálé vagy Pamlényi Erviné), amelyek egyfajta beteljesülésnek, az igazi tudomány eljövételének tekintették az 1945, de főként az 1948 utáni magyar marxista történetírást, például a tudománytalan-nak vagy egyenesen fasisztának tartott két világháború közötti szellemtörténethez képest is. Vö. korábban idézett művek. Illetve Gosztonyi Péter: Történetpszichológia, történelemtudat és történeti irodalom Magyarországon. Korunk, 1995. 4. sz.
- 138 Az eszméletörténeti munkák közül Gyurgyák J., Takács J., Trencsényi B. művei említhetők még. A hadtörténetből Ungváry Krisztián, a politika-történetből Ablonczy Balázs, a mikrotörténetből Deák Ágnes, Majtényi György, Nagy Ágnes, Császy Tünde, Szilágyi Márton, illetve Ö. Kovács József, Erdélyi Gabriella, Für Lajos részben már említett művei emelhetők ki. A paletta tehát láthatóan széles, mindez azonban alapvetően nem módosít a főszövegben kifejtetteken.
Vö. pl. Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Corvina, Budapest, 1998; Für Lajos: A berceli zenebona, 1784. Kísérlet a történeti pillanat megragadására. Osiris, Budapest, 2000; Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. i. m.; Szilágyi Márton: Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai. Argumentum, Budapest, 2001.
További részletesebb bibliográfiai adatokra vö. Századok, 2013. 1. sz. vonatkozó tanulmányai.
- 139 Vö. erről Erős Vilmos: Historiográfia-írás Magyarországon 1945 után. In: Tudomány és ideológia között. 150–166. o.
- 140 Vö. pl. legújabban George Greskovits: Representing moral ambivalence: narratives of

political monologue regarding András Hegedűs and Pál Teleki. *European Review of History/Revue Européenne d'histoire*. Volume 19 Number 5 October 2012. 749–766.

- 141 Vö. Stefan Berger: Rising like a Phoenix... The Renaissance of National History Writing in Germany and Britain since the 1980s. In: *Nationalizing the Past (Historians as Nation Builders in Modern Europe)*, Eds. Stefan Berger, Chris Lorenz, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2010. 426–451. o.
Hozzá lehet tenni persze, hogy az így visz-

szatéró politikatörténet és public history nem csak a jobboldal sajátja, hanem a baloldali is, amit Magyarországon leginkább Krausz Tamás működése bizonyít. Utóbbi kritikájához vö. pl. Csaba László: Oroszország története. *Valóság*, (XLII. évf.), 1999/2. sz. 100–106. o.

- 142 A public history egy alapvető témája a holokauszt tagadása is. Vö. erről *The Treatment of the Holocaust in Hungary and Romania during the post-communist era*. (Edited by Randolph L. Braham.) Columbia University Press, New York, 2004.

A társadalmi esélyteremtés konstrukciója

Ha abból indulunk is ki, hogy volt egy politikai korszak (amely 1957-től 1988-ig tartott), amely közkeletűen az államszocializmus időszakaként vonul be a történelembe, mára aligha mondhatjuk, hogy felemás kép alakult ki róla. Jóllehet az erről a korszakról elfogadott érzet szinte kezdettől fogva lépten-nyomon sokat módosult, ám akármennyire változott is, nagy paradigmaváltásról mégsem beszélhetünk. Mert ha az államszocializmus megítélése a rendszerváltozás idején többé-kevésbé megosztotta is a közvéleményt, szerencsére a történelem újraírása nem következett be. Semmilyen jelből nem következethetünk arra, hogy a sokféle baloldali igyekezet nyerne teret. Hanem legfeljebb a történelmi tudat kisajátításának teljes elutasítása. Nem kell mondanunk, hogy több mint harminc év alatt egyre javuló véleményklímával számolhatunk. Hiszen (akár) a (közel)múlt történelmének megítélése – a kollektív emlékezethez hasonlóan – soha nem tekinthető egyneműnek. A több mint harminc évig tartó államszocializmusra meglepően sokan tekintenek vissza nosztalgiával, vagyis azokra az évtizedekre, amelyek sokak emlékezetében úgy maradnak meg, mint olyan korszak, amikor szinte mindenkinek volt munkája és tervezhető jövője. Ugyancsak kevesek rettegtek a végleges és végletes elszegényedéstől. És ebből a távlatból visszanézve aligha mondhatjuk, hogy egytől egyig mindenkinek esélye volt a felemelkedésre, vagy a teljesítményt akárcsak megközelítően differenciáltan ítélte volna meg a közvélemény bármelyik része. Holott annál is riasztóbb, hogy az állampolgárok többsége sokáig abban reménykedett, hogy a szabadsági jogok érzékelhető kiszélesedésével párhuzamosan elindul az életszínvonal emelkedése. Csakúgy hiú ábránd maradt, hogy napról napra közelebb kerülünk a fejlett országok demokratikus politikai és gazdasági viszonyaihoz.

Ugyanis akkor az állampolgárok több mint háromnegyede úgy gondolta, hogy lépést tud tartani a gazdasági változásokkal, de kétségkívül világossá vált, hogy a nyolcvanas évek második felében a társadalmi többségnek már kicsúszott a lába alól a talaj. Sokan úgy érezték, hogy az állampolgárokat fenyegető legfőbb veszély leginkább az államhatalom elszenvedett központosításában és a vele társuló egyeduralomra való törekvésben rejlett. Aminthogy ugyancsak kézzelfogható, hogy az államszocializmus időszaka törvényszerűen létrehozta azokat az egydimenziós struktúrákat, mely – a rendszer lényegéből adódóan – szellemi monokultúrának nevezhető. Habár mindmáig tapasztalható az ellenállhatatlan vágyakozás az államszocializmus ingyenesnek hazudott egészségügyi ellátása vagy ugyancsak erről a töről fakadó rendkívül alacsony árviszonyokat kifejező kulturális szolgáltatásai iránt, ám mindennek ára az volt, hogy a korábban nem hitt munkanélküliség egyre inkább elhatalmasodott. Mert az alacsony bérek hatására a munkakultúra végletesen leromlott, s az államszocializmus nemhogy képtelen volt bármiféle versenyt tartani a fejlett kapitalista világgal, hanem az elfogadható versenyre sem tudott szert tenni. Merthogy az állam olyan feltételeket próbált fokozatosan megteremtteni, melyek csak látszólag voltak alkalmasak az egyszerre lerobbant és ugyanakkor pazarló jóléti humán rendszer modernizálására, ám a koraszülött jóléti korlátait nem tudta átlépni.¹ Hiszen azt sem kell mondanunk, hogy a legfőbb törekvés arra irányult, hogy bármiféle pluralizmust eleve kórosnak tekintsen, s így a magyar társadalom szellemi és sokszor biológiai változatosságát egyetlen kiváltságos osztály/párt kategóriájába kívánják beszorítani. Ebből adódik, hogy nem következik másból, mint hogy az élővilág gazdag sokféleségét erőszakkal alávetik a monokultúrák rendjének.

Még ha a felnőtt lakosság közel kétharmada úgy emlékszik is vissza a letűnt korszakra, mint amelyik a mainál sokkal emberségesebb, biztonságosabb, szolidárisabb periódus volt, ennek ellenére a gazdasági fellendülés mégsem következett be. Függetlenül attól, hogy miután pedig az államszocializmus – gyakorta eufemisztikusan puhának tartott – diktatúrája minden ízében maga alá gyűrte az egész társadalmat. Ezzel egyszersmind azt sugallta az állampolgároknak, hogy az egyéni boldogulásnak nincs alternatívája. Bár tudjuk, a tisztességes munka csak kevesek számára hozott igazi fellendülést, akár csak az egyéni életutak, az élettörténetek, a személyes identitás szempontjából is. Mint ahogyan szintén a nyilvánvaló tények közé tartozik, hogy ahol az önszabályozáson nyugvó rendszerrel szemben a központi ellenőrzést, az egyformaságot akarják érvényre juttatni, aligha cáfolhatatlan, hogy bár növekedést vagy valamiféle bőséget ígérnek, csak szegénységet és elesettséget eredményezhetnek.

Az államszocializmus elmúlt időszaka minden szempontból világossá tette, hogy bármiféle központosítás rendszerint a társadalmi többséget óhatatlanul kiszolgáltatottá teszi, és előbb-utóbb csőddel fenyeget. Jóllehet az is igaz, hogy az így vagy úgy átélte monokultúrát rendszerint csakis erőteljes külső ellenőrzéssel és utánpótlás segítségével lehet több-kevesebb ideig fenntartani. A hazánkhoz hasonló országokra rákényszerített „liberalizáció” és „globalizáció” a legbiztosabb módja bármiféle monokultúra kialakításának, mely akarva-akaratlanul megbénítja a társadalom önmegújító képességét, és mint tudjuk, szükségképpen felszámolja a sokféleséget. S ebből adódik, hogy csak nagyon kevesen voltak képesek önmagukról gondoskodni, vagyis autonóm módon élni. Ha viszont az államszocializmus romjain felépülő magyar állam csakhamar nem képes először is a pénzügyi stabilitást megteremteni, aligha tud a gazdasági növekedés megindulásával támogatást nyújtani a veszteseknek vagy a lemaradóknak, és így alighanem pusztá ábránd marad a társadalmi különbségek mérséklése. Mert nem kell mondanunk, hogy az említett önmegújító képesség az újratermelődő szegénységgel jellegzetesen összefügg, még ha nem is csupán olyan állapotról van szó, amikor a társadalom többsége – hagyományos kifejezéssel élve – nem képes kielégíteni az alapvető szükségleteit. Korántsem erről van szó, hiszen nagyjából az állampolgárok zöme mégiscsak képes volt így vagy úgy a szegénységcsökkentési stratégiát kifejleszteni. Még ha a szegénység definiálása során közkeletűen a jövedelmi helyzetről beszélünk is, ám sokkal fontosabb a társadalmi előrehaladás, az emberi léttartam dimenziója, vagy éppenséggel az egészségügyi állapot, nem szólva az irányított politikai részvétel lehetőségéről.² Noha az államszocializmusban akármennyire nem volt rendszerspecifikus eredetűnek tartott és így elismert szegénység, de paradox módon ez éppenséggel a rendszerváltozással vált végképp elfogadottá.

Ugyanakkor a többségi társadalmat sújtó drámai méretű elszegényedés következményei alól roppant kevesen tudták kivonni magukat. Merthogy a rendszerváltozás elsöprő erejű változásai nem pusztán az életszínvonal tömegesen megélt akut csökkenésével járt, hanem sokkal inkább – főként a cigányokat érintő – munkavállalói státus feladásával. De arról sem feledkezhetünk el, hogy az államszocializmushoz képest az új viszonyok a korábbi létbiztonság elvesztésével jártak. De az sem cáfolható, hogy az államszocializmusban élők többsége a fejletlen infrastruktúrához való hozzáférés tekintetében nem érzékelhetnek különbséget, hiszen döntően nincs különbség az alapvető oktatáshoz és egészségügyi ellátáshoz való kiterjesztése tekintetében. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a szűkös pénzügyi források nehezéke a társadalom kétharmadát sújtja. Még akkor is így van, ha a korábban mindenképp jellegzetes kizorító hatásait lehetőség szerint igyekeznek mérsékelni, vagyis az államszocializmus társadalmi elfogadottságát minduntalan igyekeznek növelni. Márpedig az államszocializmusbeli szegénység, a különféle

hátrányos helyzetek átörökítése azonnal megkezdődött, kezdve azzal, hogy bár a szülők egykori vagyoni helyzetéhez képest javarészt változásokról beszélhetünk, de igazi módosulás az étkezési, higiénés szokások terén nem történt meg. Holott szintén tény, hogy a rendszerváltás eredetileg semmi mást nem jelentett, mint az államszocializmus teljes lebontását, s ezzel egyidejűleg a demokratikus piacgazdaság felépítését. Mint ahogyan az sem véletlen, hogy a korábban szóban hirtetett jóléti újraelosztás maradványai egyszerűen megszűntek. Ugyanakkor sokan mondják, hogy az államszocializmussal azonosított hagyományos jóléti állam igazából azért bukott meg, mert a sokszor kikényszerített hatalmi egyensúly végképp felbomlott. Népfront ide vagy oda, érzékelhetően nem volt képes a társadalmi erők ab ovo új egyensúlyának a kialakítására. Akkor sem, ha lépen-nyomon a hosszú távú politikai stabilitáshoz szükséges megegyezésre törekedtek. Habár a liberális piacgazdaság intézményei kezdtek körvonalazódni, hiszen a többség számára ez a váltás minden szempontból kecsegtető és biztató kilátásokat hordozott.

Történt ez annak ellenére is, hogy látszólag a túlburjánzó állam változatlanul a társadalmi hasznosság megteremtését célozta meg. Így távolról sem véletlen, hogy újra az erős államra és nemzeti tőkére épülő gazdasági rendszer kiépítésére irányult a figyelem. Annál is sürgetőbb volt mindez, mert elkerülhetetlenné vált a bürokratikus újraelosztás államszocializmusra jellemző túlsúlyának radikális csökkentése. Paradox módon megint csak fontos lett az egyenlőség és a társadalmi igazságosság elérése. Hiszen a rendszerváltás mindenképp a lakáselosztástól a közszolgáltatások igénybevételéig a magasabb státusú és jövedelmű rétegek részesültek nagyobb mértékben a javakból. Am az államszocializmus felbomlása azzal kezdődött, hogy már csak szavakban beszéltek demokráciáról, s ezzel egyidejűleg a mindenki számára elérhető tudásról, jogbiztonságról, a kulturális sokféleség elismeréséről. Vagy éppenséggel a szabadságról, a kölcsönösségről, a bizalmon alapuló részvételi demokráciáról. Ha még mindig nem is beszélünk róla túl sokat, a bürokratikus állami újraelosztás gyakorlata és ethosza mindent áthatott. Ezért sem véletlen, hogy a sokat emlegetett jóléti redistribúció csökkentésére szükség volt.³ Ámde nem úgy, hogy az államszocializmus szemléletmódját korlátok közé szorította az állampolgári szabadságot, vagyis bármiféle társadalmi biztonságot a jogérvényesülés korlátozásának elfogadásához kötötte. Márpedig ha a jóléti újraelosztás térnyeréséről érdemes egyáltalán beszélni, csak úgy érdemes, ha megerősödik a kormányzat gazdasági funkciórendszere, és végre-valahára megvalósul a fejlesztő állam reális ideája. Am ebből mégsem következik a szociális rendszerek bárminemű elsorvasztása, hanem a felső középosztály érdekeinek elfogadása. Csakhogy ehhez a társadalmi igazságosságot szolgáló jóléti újraelosztás megszervezése szükséges, s ezzel egyidejűleg az államhatalom korábbi gazdasági szerepének a kiteljesítése. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nemzetépítő államosításról sohasem mondhatunk le.

Nyilvánvaló, hogy a több éve elhúzódó válság következményeképpen nem indulhatunk ki másból, mint az állami tulajdon elkerülhetetlen fejlesztéséből. Csakígy fontos a nyers profitérdekek okozta torzulások mihamarabbi orvoslása, melyhez mindenképp szükséges a nemzeti vállalkozások folyamatos megvédése a mindent átható globális versenytől. Mert egyre inkább világossá válik, hogy a piacgazdasági átalakulás az eddiginél jóval differenciáltabb menedzselésével mindenképp mérsékelhetőbb lett volna a társadalmi többségre nehezedő terhek némelyike. Ugyancsak ismert, hogy az államszocializmus gazdasága nem pusztán pazarló volt, hanem kezdettől fogva csak az állami támogatásokkal lehetett a mesterségesen kreált piacokat a rendszerváltásig több-kevesebb ideig fenntartani. Attól is függetlenül, hogy a magyar gazdaság újabb keletű bajaira szintén az állami tulajdon kiterjesztése jelent valamiféle gyógyírt.

Viszont ha lépten-nyomon a fékek és ellensúlyok kiiktatásáról beszélnek is, aligha kell megerősítenünk, hogy tagadhatatlanul megnő a gazdaságpolitikai szabályozás tere. Nem szólva arról, hogy semminél sem sürgetőbb a kiszámíthatóság és jogbiztonság kereteinek a megteremtése. Hiszen aligha tartható csodának, hogy az államszocializmus minden tekintetben felbomlásáig megőrkítette, hogy a magyar lakosság többségére még mindmáig jellemző a szóban szidott feudalizmusból örökölt paternalista-antiliberális beállítódás, ami tagadhatatlanul kezdettől fogva nem vallhatott nyugatos értékekre. Félő, hogy ilyen körülmények között újra teret kap a magyar társadalom megkésettységéről való értekezések egész sora. Jóllehet földrajzilag mindvégig a kontinens közepén helyezkedtünk el, a társadalmi rendszert illetően mégis végleg kiiratkoztunk Európából. Csakhogy az is egyértelmű, hogy az államszocializmus utáni államnak mindig is aktívnak kell lennie, s igazán beruházóként kell viselkednie. Annál is inkább, mert a társadalom teljes szétszakadását senki sem támogatja. Ám amiként a csüggedés és az önkény morálja egyre inkább teret kapott, még a gazdasági növekedés látszatát sem érték el, hanem azt, hogy az országban szükségképpen lezajló technológiai váltás költségeit a legszegényebb rétegekkel fizették meg. Annak ellenére is, hogy szokás emlegetni: az államszocializmus a minden ízében „koraszülött” jóléti állam „csapdájából” nem tudott kitörni. Miközben ugyanis az államszocializmusban a társadalmi újraelosztás intézményrendszere valójában az egész gazdaság és a társadalom meghatározó mechanizmusaként működött, mára egyértelművé vált, hogy a hangoztatott törekvések ellenére a jóléti célok elérése távol került.⁴ Hiszen ha a jövedelmek egy részét az államszocializmus későbbi szakaszában át is csoportosították az alacsonyabb státuszú társadalmi csoportokhoz, ezzel szöges ellentétben mégis csak az államilag erősen dotált magasan privilegizált társadalmi csoportok jutottak nagyobb esélyekhez.

Mára szintén köztudomásúvá vált, hogy a deprivált csoportok sokasága minden tekintetben a piaci körülmények között volt kénytelen megvásárolni a legtöbb szolgáltatást. Még ha a helyzet némileg változott is, a mostani szociológiai vizsgálatok azt jelzik, hogy mostanra a magyar társadalom egész helyzete olyan fajta modernizációs változásokon ment át, amiben, legalább a hetvenes évek óta, lassú, majd egyre inkább felgyorsuló, a társadalmi modernitás eddigi alapjait érintő mélyreható változások indultak meg. És ezzel egyidejűleg rendre-másra megkérdőjeleződtek azok a fejlemények, melyeket korábban a „jóléti állam” modelljei sugalltak. Kezdve azzal, hogy sajnálatos módon jórészt a több-kevesebb társadalmi biztonságot, státust és identitást nyújtó munkahelyek megszűntek. Folytatva azzal, hogy a jólét és fogyasztás mintái egyszerűen szétestek. Másként fogalmazva: a társadalmi esélyek újratemtése kapcsán azzal szembesülhetünk, hogy a társadalmi változások nyomán azok a keretek és kontextusok, amelyekben belül az egyéni életetek, életpályák és élettörténetek szociális értelemmel és jelentéssel töltődnek fel, szétporladtak. Esélyteremtésre azért is szükség van, mert a hazai társadalom köztudomásúan élesen eltér a nyugatitól.

Való igaz, hogy történelmünkben évszázadok óta állandósult az a megosztottság, ami igazából leírható a keleties–nyugatias, a népi–urbánus ellentétként is. Attól is függetlenül, hogy már a 20. század elejétől hurcoljuk magunkkal a kettészakítottságot. Szemlélatomást érzékelhetővé vált, hogy az 1990 utáni magyar társadalomban nem csupán a verseny gazdasági háttere teremtődött meg, hanem rendre megőrződött mind a mai napig a történelmi megosztottság. Habár minduntalan vágyakozunk egy élhetőbb ország iránt, ami-ben a kettéosztottság eredendően szűnik meg, ám ahhoz, hogy Magyarországon bármi is megváltozzék, radikális paradigmaváltásra van szükség. Egyre vigasztalóbb, hogy erre több jel is utal, a „nemzetközpontú” gondolkodási keretek kezdenek kikristályosodni. És

ez nyilvánvalóan új kitörési pontot jelent az egyoldalúan centrikus gondolkodási módhoz képest. Ugyanakkor az is tudatosítandó, hogy csak arra számíthatunk, hogy saját erőfeszítéseinkkel és saját munkával teremthető a portugálhoz hasonló életminőség. Hiszen nem csupán a szerény jólét eléréséről van szó, hanem annak a helyzetnek a megteremtéséről, amelyben a remény gyorsan újjáéledhet.

(Összegzés) Igaz ugyan, hogy hazánkban 2000 óta évről évre alacsonyabb ütemű a gazdasági növekedés, de ebből mégsem következik, hogy csak az egyre távolibb jövőbe tolható ki, hogy valaha is hasonló jólétben és biztonságban élhessünk, mint az osztrákok. Mert ha az országban évről évre kevesebb is a felnőtt munkavállaló, meggyőződhetünk arról, hogy a még munkában állók gondoskodhatnak a korosodó, egyre számosabb idős népességről. Merthogy nem csupán a magas és még mindig tartós újraelosztás horgonyozza le a jövőre vonatkozó várakozásainkat, lemondattva minket a lehetséges gazdasági növekedésről, hanem sokkal inkább az a körülmény, hogy a magyar társadalom szerkezetileg még mindig nem változott.⁵ Csak látszat, hogy a kormányzat valamilyen mértékben az egyetlen lehetséges demokrácia fékeit és ellensúlyait verte szét, és ez korlátozná az egyéni szabadságjogokat. Az államszocializmusban szintén köztudomásúvá vált, hogy a mindent átható gondoskodó állam és vele együtt a redisztribúciós intézmények kialakulása segítette, hogy a hatalom mindinkább felismerte az egyenlőtlenségek növekedésének társadalmi természetét, de ezek megszüntetéséhez semmilyen lépést nem tettek. Annak ellenére sem, hogy sokan az egyenlőtlenség strukturális okát vagy a társadalom szerveződésében, vagy az indokolt egyéni különbségekben látták. Így nyilvánvaló, hogy a nagy átalakulás a rendszerváltozással következett be, s az esélyteremtés társadalmi konstrukciója az előzőhöz képest minden ízében megváltozott.

JEGYZETEK

- 1 Egri Zoltán: A humán jólét általános és területi vetülete. *Valóság*, 2012, 5. szám, 108. oldal. Hovatovább a legnyilvánvalóbb közhelyek közé tartozik, hogy miközben a társadalmi-gazdasági átalakulás felgyorsult, aközben szinte elképzelhetetlen méreteket öltött a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése.
- 2 Még különösen hangsúlyoznunk sem kell, hogy bármiféle emberi biztonság akként is értelmezhető, mint az emberi élet közvetlen védelme a különféle kritikus fenyegetésekkel szemben. És ebbe a körbe tartozik a kirekesztés, a növekvő munkanélküliség vagy éppen az ijesztő mértékű környezetszennyezés. Az esélyteremtés társadalmi konstrukciója kapcsán joggal utalhatunk az utóbbi időben méltán közkedvelt M. Nussbaum: *Women and development the human capabilities approach* (Cambridge, 2000, C.P. P. 505. o.) című könyvére.
- 3 Ugyancsak ismert, hogy ha esélyteremtésről beszélünk, nem feledkezhetünk meg a humán fejlődés elméletéről. Ugyanis akárhogy nézzük, ez a teória könnyen beilleszthető a komplex fejlesztési stratégiák sorába. Itt utalnunk kell Husz Imre: *Az emberi fejlődés indexe* című tanulmányára (*Szociológiai Szemle*, 2001, 77. o.).
- 4 Ha sokat is beszélnek vagy írnak az esélyegyenlőség követelményéről, aligha kell mondanunk, hogy általában nem az egyenlő esélyekről van szó, hanem sokkal inkább arról, hogy az adott jövedelmi viszonyok valamilyen értelemben maximalizáltak tekinthetők. Vessd össze: Friedrich A. von Hayek: *Piac és szabadság*. Bp., Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1995, 27. oldal.
- 5 Ma valójában csak egy pozitív válasz lehetséges az esélyteremtés társadalmi konstrukciójának a kihívására, feltéve, ha olyan igazságosság-ról beszélünk, amelyik nem zárja ki a jogos egyenlőtlenségekkel kapcsolatos új megfontolásokat. Lásd George Packer: *The Broken Contact*. *Foreign Affairs*, 2011/11. szám, 54. oldal.

A tibolddaróci barlanglakások felszámolása avagy nem cigányok a CS-lakás programban¹

Tibolddaróc /Borsodi Gyula/²

*A hegyoldalon még sorakoznak
a dohos, bűzös pinceodúk,
s hirdetik vádlón majd századoknak
a sötétséget és néma bút.
Riadt gyermekek halk sóhajátása
ül a falakon s a szögleten.
Hát itt múltunk! Mindenki lássa,
mi volt tegnap a történelem.
Odébb a völgyben, öt úri porta
csillog a fák közt s torz kacagás
visszhangja száll még mintha árny volna,
s letagadná, hogy feltámadás
hajnala pirkadt a szörnyű völgyre,
ahonnan annyi jajtört égne.
Most vígan lebben a lombok zöldje
s ezer torokból száll az ének.
Piros cserepek füzérén lángol
a hajnal s boldog népet köszönt.
Feltört a fényre odújából
s vidám kacajjá érett a csönd.
Óreg anyóka, ki hetven évig
lakott a földben, – ki érti meg?
„fennálló” házat bejárja végig
s szólni sem tud, csak könnye pereg.
Ki hitte volna – sirja az asszony –
hogy egyszer minket megszabadít?
S öröm ujjja a sárga arcon
egy ráncot lágyan szebbre simít.
Szegényes holmit hozott a házba,
– „minek is néki szép szoba mán”?
De vígan röppen hét unokája
a tiszta fényben, mint a madár!*

1955. szeptember 25.

(Bevezetés) E tanulmány célja, hogy bemutassa a tibolddaróci barlanglakások felszámolását a szocialista korszakban. A községben nem cigányokat vontak be a CS-lakás (CS=csökkentett értékű, csökkentett komfortfokozatú) programba, ami az eddigi szakirodalom fényében elsőre meglepőnek tűnhet. A szakmai körökben elterjedt szemben a „szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken” élők harminc százalékát a tanácsok nem cigánynak minősítették az 1964-es telepelmérés során. Vagyis nem cigányokat is bevontak a 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM együttes rendelettel lefektetett CS-lakás

programba. A felmérés során összeírt nem cigányok jellemzően barlanglakásokban, felvonulási barakkokban, bányász kolóniakon vagy cselédlakásokban laktak. Továbbá gyakran előfordult, hogy egy nyomortelepen cigánynak és nem cigánynak minősítettek vegyesen éltek.

A fentiek miatt tartottam fontosnak a tibolddaróci barlanglakások felszámolásának a vizsgálatát, mivel a községben nem cigányok, jól körülhatárolható csoportja került be a szociális lakásprogramba. Vagyis a tibolddaróci barlanglakókra etnikai szempontból úgy is lehet tekinteni, mint a CS-lakás program kontrollcsoportjára. Ebből kifolyólag a községben végrehajtott telepfelszámolás feltárásán túl, arra a kérdésre kerestem a választ, hogy felmerült-e lényegi eltérés a vizsgált településen a CS-lakás program végrehajtása során a cigány lakosságot érintő kezdeményezésekhez képest. Másképpen feltéve a kérdést; a cigánysággal kapcsolatos előítéletek mennyiben torzítják egy szociális lakásprogram megvalósulását, kimenetelét. Az utóbbi megközelítés azért is fontos, mert a tibolddaróci barlanglakók vizsgálatán keresztül, az etnikai konfliktusok, előítéletek hatásától mentesen lehet vizsgálni a CS-lakás programot. Vagyis ténylegesen a CS-lakás programra, mint önmagára lehet fókuszálni, tulajdonképpen ezzel a megközelítéssel maga a szociális lakásprogram és nem a cigány lakosságot ért diszkrimináció kerül a középpontba.

A kutatás során a Magyar Országos Levéltárban, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban, valamint a tibolddaróci Polgármesteri Hivatalban fellelhető, telepfelszámolással kapcsolatos dokumentumokat vizsgáltam. Továbbá a településen kétételes terepmunkát folytattam, mely során nyolc, közel félórás interjút készítettem, valamint számos barlanglakást felmértem és azokról fényképfelvételeket készítettem.

(Előzmények) „Barlanglakók a Bükkben. Hermann Ottó, [...] mint már előbb a Bükk hevesi részében, most a borsodiban a barlanglakások egész rendszerét fedezte föl. A barlanglakásokat jó magyar nép lakja.”³ – korabeli szenzációként tudósította a Természettudományi Közöny. 1901-ben. Hermann Ottó foglalkozott tudományosan elsőként a Bükk déli részén elhelyezkedő barlanglakásokkal. Kutatási eredményeit ugyan nem jelentette meg, de a terepmunka során készített naplója megőrizte összegyűjtött ismereteit az utókor számára.⁴

Néhány évvel később jelent meg az első tudományos közlemény Bátky Zsigmond tollából a Néprajzi Értesítő hasábjain. A „Barlanglakások Borsod vármegyében” címmel megjelent, néprajzi és topográfiai adatokat is tartalmazó rövid leírásban mutatta be a szomolyai barlanglakásokat, melyekről fényképfelvételeket is közölt.⁵ Továbbá írásában némi támpontot adott a Bükk déli részén vájtt barlanglakások keletkezésének az idejéről: „Állítólag 60-70 évvel ezelőtt jöttek divatba máshonnan beköltözött lakosok révén.”⁶

Malonyay Dezső, 1922-ben napvilágot látott „A magyar nép művészete” című monográfiájának V. kötetében összegezte a barlanglakásokkal kapcsolatos addigi ismereteket. A könyvben szereplő néhány oldalas leírás a bükkaljai barlanglakásokról is tartalmazott adatokat, valamint fényképfelvételeket, melyeket döntően a Bátky Zsigmond tanulmányából emelhetett át.⁷

A barlanglakók helyzete Tibolddaróc példáján vált ismertté a szélesebb nyilvánosság előtt 1929-ban, a Magyar Jövő napilap jóvoltából. A napilapban közölt újságcikk szerzője viszonylag kedvező képet festett a tibolddaróci barlanglakásokról: „Tibolddarócon 168 barlanglakásban 1150 lélek lakik a legprimitívebb körülmények között. [...] A lakosok ragaszkodnak a barlanglakásokhoz a rendes építésű lakások után nem vágyakoznak [...] A lakók, a fejlettséget és az élettartamot tekintve, nincsenek elmaradva a község más lakású lakosaival szemben [...] szinte ragaszkodnak a barlanglakásokhoz, ahol őseik is éltek.”⁸

A Zöld Kereszt folyóiratban az 1930-as évek folyamán több tanulmány foglalkozott a mezőkövesdi mintajárás szociális és közegészségügyi helyzetével, melyek közül kiemelendő Mezey Margit 1934-ben megjelent „*Barlanglakások*” címet viselő írása. A szerző a Magyar Jövő napilappal szemben rendkívül részletesen és könyörtelenül szembesítette az olvasókat a mezőkövesdi járás barlanglakásainak a világával: „*Életmódjuk primitív, s tisztán napi életszükségleteik előállítására szorítkozik. [...] A nedves levegőtlen barlang fészke a rachitistnek és gyakori a gyermekeknél a mirigy tbc., általában vérszegények és gyenge testalkatúak.*”⁹ Továbbá a tanulmány írója a probléma súlyát érzékeltetve felhívta a figyelmet arra, hogy a mezőkövesdi járás harminc településéből mintegy tizenegy községben írtak össze, több mint nyolcszáz barlanglakást az 1930-as népszámlálás során. A közölt táblázatból egyértelműen látszott, hogy Tibolddarócon jegyezték fel messze a legtöbb pincelakást. Tibolddarócon élt a mezőkövesdi járás barlanglakóinak közel egyharmada, a barlanglakások több mint egynegyedében.¹⁰

A tibolddaróci barlanglakások országos nyilvánosságra az 1930-as évek közepe táján tettek szert az épülő Mikszáthfalva¹¹ kapcsán. A Révai Irodalmi Rt.-nek, valamint számos politikusnak és vállalatnak köszönhetően 1936-ban a barlanglakók számára Tibolddarócon felépült huszonegy ház, melyet Mikszáthfalvának neveztek el.¹² Az első ház átadása során megtartott sajtóértekezletnek a vártaknak megfelelően komoly visszhangja lett a korabeli napilapokban.¹³ Szabó Zoltán a „*Cifra nyomorúság*” című, 1938-ban megjelent szociográfiájában részletesen beszámolt a tibolddaróci barlanglakások helyzetéről, amit nagyrészt a Zöld Kereszt folyóirat jelentéseire alapozott. Továbbá könyvéből betekintést nyerhettek az olvasók Mikszáthfalva megépítésének visszasságairól.¹⁴

Meglepő módon, a komoly nyilvánosság ellenére az 1941-ben kiadott „*A magyarság néprajza*” című mű első kötete csupán néhány sort foglalt magába a bükkaljai barlanglakásokról, „*A magyar nép művészete*” elnevezésű monográfiához hasonlóan szintén Bátky Zsigmond tanulmányából merítkezve.¹⁵

(Az 1961-es párthatározat) Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1961. június 20-án határozatot adott ki „*A cigánylakosság helyzetének a megjavításáról kapcsolatos egyes feladatokról*” címmel, mely többek között célul tűzte ki a cigánytelepek felszámolását. A Politikai Bizottság határozata a magyarországi cigány lakosság lélekszámát 200 ezer főre becsülte, valamint „*beilleszkedtség*” szempontjából három kategóriába sorolta őket.¹⁶ Az adott korszakban a beilleszkedés alatt elsősorban a mai értelemben vett asszimilációt érthettek, a kultúra megőrzését lehetővé tevő integráció fel sem merült a felsőbb szervekben.

A hatalom a párthatározatban burkoltan megfestette a számára megfelelő, hasznos cigány képét, mely a következőképpen nézett ki: „*A beilleszkedett cigányok elérték a lakosság átlagos gazdasági és kulturális színvonalát, felhagytak a cigány életformával, jobbra szétszórta n élnek.*”¹⁷ A „*beilleszkedésben lévő*”, valamint a „*be nem illeszkedett*” cigányokról pedig megállapította, hogy többnyire cigánytelepeken laktak, vagy vándoroltak, vagyis a nem cigány lakosságtól elkülönülten éltek. Továbbá az iratanyag szerint foglalkoztatás és iskoláztatás tekintetében az utóbbi két csoportra az „*alacsony kulturális színvonal*”, illetve a „*társadalom terhére élőködés*” volt a jellemző.¹⁸ A besorolásnál egyértelműen szembe ötlük, hogy meghatározó szempontként tekintettek a lakhatás mikéntjére, melyből egyben az asszimiláció fokait (vándorcigány – cigánytelepen elkülönülten – elszórta n a nem cigány lakosság között) is levezették. Ebből kifolyólag a kívánatos cél a cigánytelepi lakosság nem cigány lakosság közé történő szétszórása lett.

A párthatározat hivatalosan is kimondta, hogy a cigányság nem tekinthető nemzetiségnek¹⁹, tehát asszimilációra ítélte őket, aminek egyik eszközét a járványok²⁰ és a bűnözés²¹ melegágyának bélyegzett cigánytelepek megszüntetésében látta.

A kényszerasszimiláció szándéka mellett a másik fontos érvet az jelentette, hogy a „*kapitalista sajtóügynökségek*” szeme elől elrejtsek azt aényt, hogy a szocialista Magyarországon emberek tömegei jóval a létminimum alatt, nyomortelepeken élnek.²²

A fentebb felsorolt tényezők mellett háttérbe szorult a tényleges probléma, mégpedig az, hogy a magyarországi cigányság jelentős része tarthatatlan és kimondottan egészségtelen körülmények között élt, melyről a párthatározat az alábbi sorokat tartalmazta: „*A cigánytelepek száma 2100. Ezek rendszerint egészségtelen, ősztől tavaszig szinte megközelíthetetlen területen (erdők, mocsarak mentén) vannak, s lakóik emberi lakásra alkalmatlan építményekben, helyenként földbe vájt kumyhókban élnek. A cigánytelepek kommunális ellátottsága rendkívül alacsony szintű, egészségügyi viszonyaik ijesztőek. A hiányos és rossz vízellátás, árnyékszékék hiánya s az elhanyagolt környezet különféle fertőző betegségeknek melegágya.*”²³

A Magyar Forradalmi Munkás Paraszt Kormány elnökhelyettese Kállai Gyula a párthatározat végrehajtására 1961. november 8-án megfogalmazta az 1-72/1961. számú utasítását, mely a következőket írta elő a cigánytelepekkel kapcsolatban az érintett tanácsoknak: „*Intézkedni kell arról, hogy a rendszeresen dolgozó cigányokat lakásigénylénél az egyéb lakásigénylőkkel egyenlően bírálják el. A cigányok saját erőből történő építkezését az eddiginél fokozottabban kell elősegíteni [. . .] A cigánytelepek megszüntéséig fokozottabb mértékben gondoskodni kell azok kommunális ellátottságának növeléséről. Fokozni kell az egészségügyi ellenőrző és felvilágosító munkát.*”²⁴ Az imént idézett forrás két meghökkentő tényről is tanúskodott; egyrészt a pártállam felső vezetésének a tájékozatlanságáról, mivel az ingyenes házhelyjuttatást egy kormányrendelet²⁵ már 1957-ben megszüntette, másrészt a cigányságról nemcsak a földosztás²⁶ során „feledkeztek meg”, hanem a tanácsi lakások kiutalásánál is.

1963. március 5-én a MSZMP KB Politikai Bizottsága napirendre tűzte az 1961. június 20-án kiadott párthatározat végrehajtásának a megvitatását. Az ülésen tárgyalt előterjesztés külön kiemelte a cigánytelepek felszámolása terén tanúsított eredménytelenséget, melynek háttérben az állt, hogy az ingyenes házhelyjuttatás megszűnt és a cigánytelepi lakosságnak csak töredék része tudott az OTP által biztosított hitelfeltételeknek eleget tenni. Ezért a Politikai Bizottság utasította az Építészeti Minisztériumot és a Pénzügyminisztériumot, hogy készítsenek egy tervezetet arról, hogyan lehetne a cigány lakosság számára „egyszerűbb lakóházakat” kedvezményes hitelfeltétellel építeni, továbbá azokat „egyszerűbb bútorokkal” berendezni.²⁷

A minisztériumok által elkészített; „*Tervezet a cigánytelepeken élő lakosság lakáshelyzetének megjavítására*” című előterjesztést 1963. november 12-én került a Politikai Bizottság elé.²⁸ A tervezettel a tárgyalása során valamennyi jelenlévő egyetértett az építészeti miniszter kivételével, aki a következő észrevételt tette: „*Szükségesnek tartom a tervezetet olyan javaslattal kiegészíteni, hogy a tervezett kedvezményeket minden olyan dolgozó megkaphatja, aki egészségtelen, továbbá a városképet rontó szükséglakásban lakik, az irányelvekben előírt feltételeknek megfelel és szociális helyzeténél fogva képtelen arra, hogy lakáshelyzetét saját erejéből megjavítsa. A javasolt kiegészítés hiányában a cigánylakosság részére nyújtandó kedvezmények a hasonló életkörülmények között lakó nem cigány lakosságot nem illelnék meg, s ez feszültséget idézhetne elő.*”²⁹

Az idézett dokumentum részlet eredményezte azt, hogy a CS-lakás programba nem cigányokat is bevontak, jóhiszeműen azzal a szándékkal, hogy elkerüljék az esetleges feszültségeket a cigány és a nem cigány lakosság között. A későbbi szociológiai vizsgálatokból egyértelművé vált, hogy a nem cigány lakosság jelentős része a reméltek ellenére

igazságtalannak érezte a cigány lakosságnak e téren nyújtott támogatásokat.³⁰ Részben az imént említett tényező miatt terjedtek el széles körben azok a cigányság lakáskultúrájával kapcsolatos sztereotípiák, melyeknek szimbólumává az úgynevezett „parkettaégetés” vált.³¹

(2014/1964. sz. kormányhatározat) Az illetékes minisztériumok hosszas párbeszéde, illetve szervezőmunkájának eredményeképpen a Magyar Forradalmi Munkás Paraszt Kormány elnöke 1964. május 4-én kiadta a 2014/1964. (V.4.) sz. határozatát „a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról”.³² A határozat előterjesztése volt az első dokumentum, mely a barlanglakások megszüntetését célul tűzte ki a cigánytelepekhez hasonlóan, a CS-lakás program keretein belül: „Hazánkban jelenleg mintegy 200.000 cigány közül még 140.000 él 2.100 cigánytelepen. E személyek elhelyezésére mintegy 25.000 lakás szükséges. Ezen túlmenően a cigánytelepekhez hasonló körülmények között – pl. barlanglakásokban, felvonulási barakkokban – néhány ezer család él, akiknek elhelyezéséről ugyancsak gondoskodni kell.”³³ A szocialista korszakban a barlanglakásokban döntően nem cigányok³⁴ laktak, vagyis alapvetően a cigány lakosság részére megalkotott szociális lakásprogramba nem cigányokat is bevontak. A kormányhatározat címe is magán viselte azt, hogy nem cigányokra is kiterjesztették a rendelet hatályát. A cigánytelepek helyett a továbbiakban a „szociális követelményeknek meg nem felelő telepek” megnevezést alkalmazták a felsőbb pártszervek az általuk kibocsátott dokumentumokban, mely alatt „cigány-, barlang- és más hasonló lakásokból álló telepeket” értettek.³⁵

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 1964 júliusában a második napirendi pontként tárgyalta „A cigány lakosság helyzete megyénkben” című jelentést. A jegyzőkönyv tanúsága szerint kifejezetten kedvező fogadtatásra lelt³⁶ a telepek megszüntetését elrendelő kormányhatározat.³⁷ Részben azért, mert ebben a határozatban látták a barlanglakások megszüntetésének a lehetőségét: „az építés-közlekedés és vízügyi osztály vezetője szerint a 2014. sz. kormányrendelet szerint alapján mód és lehetőség van arra, hogy a barlanglakók helyzetét megoldják.”³⁸ Meglepő módon a VB-ülésem, amin elvileg a cigány lakosság helyzetét vitatták volna meg, már az első hozzászólásokból kiderült, hogy elsősorban a barlanglakásban élő nem cigány lakosság helyzete került terítékre.

A 2014/1964. (V. 4.) sz. határozat kiegészítésére a Magyar Forradalmi Munkás Paraszt Kormány 1964. április 29-én kiadta a 3162/1964. sz. határozatát, melynek első pontja a következőket írta elő: „Az Építésügyi Minisztérium illetékes tanácsi szervek útján tételesen mérje fel a 2014/1964./V.4./ Korm. számú határozat hatálya alá tartozó telepeket, s a Művelődésügyi Minisztériummal és az Országos Tervhivatallal egyetértésben állapítsa meg azok felszámolásának ütemét. Ennek során az idegenforgalom szempontjaira is figyelemmel kell lenni.”³⁹ Ennek háttérében az állhatott, hogy a felsőbb szervek nem rendelkeztek pontosabb ismeretekkel a telepek számáról, fajtájáról valamint országon belüli eloszlásáról. Továbbá a korábbi tanácsi jelentések csak a cigánytelepekről szolgáltatott adatokat, melyekben a nem cigányok által lakott nyomortelepekről, barlanglakásokról nem számoltak be.

A kormányhatározat végrehajtása érdekében az Építésügyi Minisztérium megfogalmazta a 17/1964. sz. körrendeletét, mely utasította a tanácsokat a kormányhatározat hatálya alá tartozó telepek összeírására. A felmérés során a minisztérium csak néhány soros tájékoztatást adott ki arról, hogy mit szükséges telepek minősíteni, valamint arról, hogy kit kell cigánynak tekinteni.⁴⁰ A 17/1964. sz. körrendelet csupán annyit írt elő, hogy „a határozat végrehajtása érdekében tételesen fel kell mérni az annak hatálya alá tartozó

olyan telepeket, ahol legalább öt lakás helyezkedik el.”⁴¹ Továbbá az összeírás során az illetékes tanácsoknak fel kellett tüntetniük, hogy az adott telep a következő négy kategória közül melyikbe tartozik: „*cigánytelep*”, „*vegyes telep*”, „*barlanglakás*” és „*egyéb telep*”. A cigány lakosság meghatározásánál még ilyen csekély kikötést sem írtak elő, ennek eldöntését teljes mértékben az érintett tanácsokra bízta.⁴² Ebből következett az a pontatlanság, melyre Virág Tünde hívta fel a figyelmet a Kirekesztve című könyvében, hogy több községben, melyeken megbízhatóbb adatok szerint voltak cigánytelepek, az 1964-es felmérés nem mutatott ki ilyeneket.⁴³

Az ÉM felmérése szerint 1964-ben 222 160 személy, 55 425 család lakott, 48 966 lakásféleségben „*szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken*”,⁴⁴ akiknek a 70 százalékát cigány, míg 30 százalékát nem cigány származásúnak minősítették az érintett tanácsok.⁴⁵

Szociális követelményeknek meg nem felelő telepi lakások száma 1964-ben:

Megye	Lakások száma	
	Összesen ⁴⁶	Barlanglakás ⁴⁷
Baranya	1608	-
Bács-Kiskun	1408	-
Békés	873	-
Borsod-Abaúj-Zemplén	4792/4350 ⁴⁸	253
Csongrád	1801	-
Fejér	1025	-
Győr-Sopron	463	-
Hajdú-Bihar	2417	-
Heves	2375	170
Komárom	755	23
Nógrád	2941	-
Pest	2362	195
Somogy	1287	-
Szabolcs-Szatmár	3161	-
Szolnok	2508	-
Tolna	1401	-
Vas	685	-
Veszprém	4268	-
Zala	739	-
Megyék összesen	36767	601
Budapest	12199	-
Összesen	48966	601

A fenti táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy – Budapestet leszámítva – Borsod-Abaúj-Zemplén megyében írták össze messze a legtöbb telepi épületet. A felsőbb szervek nyomása mellett részben ezért is vált égető kérdéssé a telepelszámolás ügye a megyében. Mindezek miatt 1965 áprilisában külön napirendi pontként foglalkozott az MTVB a kormányhatározat, valamint a 17/1964. sz. körrendelet végrehajtásával. Az Építési-

Közlekedési és Vízügyi osztály által elkészített előterjesztés szerint a megyében 4350 lakásféleségben, 5006 család és 23 793 személy lakott „szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken”.⁴⁹ A jelentés a következőképpen összegezte az összeírt telepek helyzetét: „Ezen telepek a minimális egészségügyi követelményeket sem elégitik ki. Hiányzik a WC., az ivóvíz, elektromos energia, bekötőútjaik nincsenek. Nem lenne célszerű, ha ezek a telepek fejlődnének. A rossz hírük, városrendezési és idegenforgalmi szempontok miatt is kívánatos ezen telepek felszámolása és megszüntetése.”⁵⁰

A CS-lakás program ténylegesen a 2014/1964. (V. 4.) sz. kormányhatározat végrehajtására kiadott „a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról” címet viselő 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM együttes rendelet kiadását követően kezdődött el. A rendelet rögzítette a telepek felszámolásának lehetőségeit, valamint részletekbe menően a kedvezményes hitellel történő házépítés módját és feltételeit. Az építkezéshez szükséges 100-150 n. ö. nagyságú házhelyeket az érintett tanácsnak, az állami tulajdonban álló földrészekből ingyenesen kellett biztosítani. Az építkezés során az Építészügyi Minisztérium által díjtalanul a tanács rendelkezésére bocsájtott műszaki tervek és költségvetések alapján kellett a házakat felépítenie a kivitelezéssel megbízott építőipari szövetkezeteknek, vagy kisiparosoknak. A CS-lakás programban azon személyek vehettek részt, akik a rendelet hatálya alá tartozó telepeken éltek, legalább kétéves folyamatos munkaviszonnyal rendelkeztek, havi átlagkeresetük meghaladta az 1000 forintot és rendelkeztek a jóváhagyott építési költség 10 százalékával. Amennyiben az érintett az imént felsorolt feltételeknek megfelelt, abban az esetben kaphatott az építési költségek 90 százalékáig terjedő kamatmentes hitelt, melyet 30 év lefogása alatt kellett visszafizetnie egyenlő részletekben. Az építkező kölcsöntartozásából öt éves folyamatos munkaviszony esetén 5 ezer, tízéves folyamatos munkaviszony esetén 8 ezer és tizenöt éves folyamatos munkaviszony esetén 12 ezer forintot engedtek el.⁵¹

(Tibolddaróci barlanglakások felszámolása) A tibolddaróci barlanglakások a község peremén elterülő domboldalon az úgynevezett parti részen, hét szinten helyezkedtek el. A parton napjainkig fellelhető barlanglakás maradványokból, a visszaemlékezésekből, valamint Bakó Ferenc néprajzi leírásából⁵² megállapítható hogy a földbe vájt hajlékok mérete, formája meglehetősen változatos volt. A viszonylag könnyen megmunkálható riolit tufába vájt lakások mérete az egy helységtől egészen a több szobából, kamrából és konyhából állóig terjedt.

A földbe vájt lakások konyhájába – mellyel jelentős részük rendelkezett – sparheltet raktak vagy szabad tűzhelyet alakítottak ki, amit a kőzetbe mélyesztettek és agyaggal tapasztottak. A füst elvezetését a kőzetet átfúrva kürtök kialakításával oldották meg, melyek felszíni nyílását többnyire egy kőből faragott kéménnyel fedték be, vagy a homlokzati falon vájt nyíláson keresztül kidugott kályhacsövön vezették ki. A kamra kivételével minden helyiségben a konyhához hasonlóan kürtöt vájtak és azon vezették ki a szobák fűtésére használt kályhák füstjét. A barlanglakások fűtése rendkívül olcsó volt, mivel a kőzet kiválóan tartotta a meleget. A barlanglakások falát vastagon törekes sárral tapasztották és meszelték. Előfordult olyan is, amikor a falat színesre festették vagy hengerelték. A helyiségek alját szintén törekes sárral fedték, amit simára döngöltek, és azt követően faszénnel úgymond feketére mázolták.

Az 1961-es párhuzamos, valamint az annak végrehajtására kiadott 1-72-es elnökhelyettesi utasítás hatálya a tibolddaróci barlanglakásokra nem terjedt ki, mivel azokban nem cigányok laktak. Ebből kifolyólag még néhány évig a barlanglakások felszámolását, szeméttárolók építését vagy WC-k kivitelezését nem tűzte napirendre a községi tanács.

Az 1960-as évek első felében a tibolddaróci tanács érdemben először 1963 januárjában kezdett el foglalkozni a barlanglakások helyzetével. A község lakónak egészségügyi állapotát taglaló jelentés beszámolt a parton uralkodó egészségtelen viszonyokról, melyek a járványveszélyt is felvetették.⁵³

Egy néhány hónappal későbbi jelentésből származó részlet a következőképpen összegezte a barlanglakásban élők tarthatatlan körülményeit: *„Igen fontos és tarthatatlan egészségügyi probléma áll a tanács előtt. Mindenki által ismeretes, hogy a parti barlanglakásokhoz nincsenek szeméttárolók. A szemetet állati és emberi ürüléket rendezetlenül szanaszét hordják az ott lakók. Ebben az ügyben legutóbb [...] Vörösmarty úti lakos panasszal élt az Egészségügyi Minisztériumhoz. A kivizsgálás során, hogy a szomszédok és a távolabb lakók is szanaszét szórják a szemetet. A lefolyó vizek a kertbe, sőt a lakásba is beviszik a szennyet.”*⁵⁴

A fennmaradt levéltári források, valamint a visszaemlékezések nem említették, hogy a közegészségügyi kérdés kezelésére a KÖJÁL alkalmazottai a cigánytelepekhez hasonlóan úgynevezett kényszermosdatásokat hajtottak volna végre. Holott a cigánytelepeken rendszeresen, sokszor indokolatlanul, csupán a megelőzésre hivatkozva végeztek fertőtlenítéseket az egészségőrök.⁵⁵

A közegészségügyi helyzet orvoslására a községi tanács végrehajtó bizottsága határozatot fogalmazott meg, mely utasította a VB elnökét, hogy készítsen tervezetet WC-k, illetve szeméttárolók építéséről a parton élő lakosság bevonásával.⁵⁶ Továbbá egy későbbi határozat arról rendelkezett, hogy az érintett tanácstagok a körzetükben tartsanak egészségügyi felvilágosító munkát és szervezzenek közgyűléseket a szeméttárolók elhelyezéséről.⁵⁷ A községi tanács az 1963-as év végéig elérte, hogy a barlanglakásban élőknek 8 szeméttárolót⁵⁸ és egy köz WC-t biztosítson.⁵⁹

A Tibolddarócon készített interjúkból kirajzolódó kép valamelyest ellentmondani látszott a levéltári anyagokból kibontakozónak. A megkérdezettek kivétel nélkül beszámoltak arról, hogy a barlanglakásokat évente többször is meszelték, rendszeresen takarították, illetve a közvetlen környékét is a lehetőségeihez mérten tisztán tartották. Komolyabb nehézséget a víz beszerzése jelentette, mivel a parton nem tudtak kutat ásni, ebből kifolyólag naponta az úgynevezett gamóra akasztott vödörrel cipelték fel a főzésre és fürdésre⁶⁰ használt vizet a barlanglakásokba. A rendelkezésre álló anyagokból feltételezhető, hogy a barlanglakásban élő lakosság nem alkotott egy egységes csoportot egészségügyi, illetve szociális szempontból. Feltételezhetően a parton élő családok nagy része a lehetőségekhez mérten ügyelt az egészségesebb környezet kialakítására, de egy kis részük *„egészségügyileg kifogásolható”* módon élt.

A tibolddaróci tanács egyrészt a fentiekre való tekintettel, valamint figyelembe véve, hogy a barlanglakásokban nagyrészt *„idősek, munkaképtelenek vagy nagycsaláddal rendelkezők”* laktak, egy 1963-ban kiadott rendeletével eltörölte a földbe vájt lakásokra a házadó kivetését.⁶¹ A határozat végrehajtása érdekében a pénzügyi előadót bízták meg a barlanglakások összeírásával. A lista többszöri módosítás után elkészült, mely 59 barlanglakás címét és tulajdonosát tartalmazta.⁶² Az irat a barlanglakók számáról ugyan nem tartalmazott pontos adatokat, de ennek ellenére megállapítható, hogy országos viszonylatban is rendkívül terjedelmes *„szociális követelményeknek meg nem felelő telep”* terült el a község területén.⁶³

Az Építésügyi Minisztérium az 1965-ös évre előirányzott 800 CS-lakás keretből⁶⁴ 70-et juttatott a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanácsnak. A megyei vezetés az összes CS-lakás keretet kizárólag a tibolddaróci barlanglakások felszámolására szerezte volna biztosítani. Azonban a községi tanács a teljes keretszámmra nem tartott igényt,⁶⁵ ezért a Megyei

Tanács a fennmaradó kereteket a sátoraljúj helyi cigánytelep megszüntetésére fordította,⁶⁶ ragaszkodva ahhoz, hogy a cigányságot asszimilációs cézzal a nem cigány lakosság közé telepítsék: „*A cigánylakosságot nem zárt településen kell elhelyezni, hanem szétszórtan, hogy a megváltozott környezet nevelő hatással bírjon.*”⁶⁷ A Megyei Tanács imént ismertetett döntésével véghezvitte azon törekvését – mely az 1964-es VB-ülésen is felszínre került –, hogy egy alapvetően a cigány lakosság helyzetén javítani szándékozó programban, nem cigányokat részesítsen előnyben.

A Megyei Tanács döntését követő hetekben a barlanglakások megszüntetése terén teljes bizonytalanság uralkodott a községben, mivel a tanács semmilyen információval nem rendelkezett a felszámolás menetéről, valamint annak pontos időpontjáról. Továbbá felreppent a lakosság körében az a „rémhír”, hogy a CS-lakás program kedvezményezettjei a bogácsi barlanglakásban élő cigányok⁶⁸ lesznek. A fenti aggályok tisztázása érdekében a tibolddaróci tanács végrehajtó bizottsága levélben fordult a járási tanács végrehajtó bizottságához.⁶⁹

A földbe vájt lakások további sorsa nyár elejére kezdett kirajzolódni. A helyi tanács komoly agitációt folytatott annak érdekében, hogy a parton élő lakosok részt vegyenek a CS-lakás programban: „[...] *a barlanglakók figyelmét hangos híradón, személyes elbeszélgetéseken keresztül is felhívjuk az építkezések kedvezőségére, természetesen erőszakolni nem lehet őket, ha önként nem vállalják, akkor továbbra is olyan embertelen körülmények között kell élniük és lakniuk, mint jelenleg laknak.*”⁷⁰ Az erőteljes propaganda ellenére az érintettek egy része ödzkodott a kedvezményes kölcsönakcióban való részvételtől, mivel kicsinyelték az építkezéshez biztosított parcellákat.⁷¹

A tibolddaróci tanácsi vezetés továbbra sem adta fel a küzdelmet a lakosság meggyőzése érdekében, amit azzal indokolt, hogy belátható időn belül nincs más mód a barlanglakások megszüntetésére: „[...] *fel kell hívni ismételten a barlanglakók figyelmét, a nagyon kedvezményes építkezésre, mert minden valószínűség szerint egyhamar ilyen lehetőség nem lesz a barlanglakások felszámolására.*”⁷²

A fentiekből egyértelműen kitűnik, hogy a községi tanács mindenáron javítani szeretett volna a parton élő lakosság életkörülményein, az eddigi szakirodalom, valamint az ismert levéltári források szerint egyedülálló módon. Ennek hátterében egyrészt az áthatott, hogy a település belterületére nem a felsőbb pártszervek nyomására cigányokat kellett betelepíteniük, hanem a faluba teljes mértékig integrálódott nem cigány lakosokat. Másrészt a tibolddaróci tanács számos tagja barlanglakásban lakott, vagyis kellő érdekérvényesítő képességgel rendelkeztek a domboldal lakói.

A Megyei Tanács Építési, Közlekedési és Vízügyi Osztályának munkatársai 1964 októberében tájékoztatták a tibolddaróci tanácsot az építkezés megkezdésének az időpontjáról, valamint annak részleteiről.⁷³ Az építkezéshez szükséges kő beszerzése érdekében a megyei Építési, Közlekedési és Vízügyi Osztály a Megyei Tanácsnál kiharcolta a tibolddaróci kőbánya ideiglenes megnyitását,⁷⁴ valamint a községi tanácsnak a következő teendőket írta elő: „*Ez évben el kell intézni az ingyenes telekjuttatást és be kell indítani az OTP kölcsön igénylését, azért hogy 1965. év tavaszán minél korábban beindulhasson az építkezés [...]. Jelenleg a községi tanácsnak ezzel kapcsolatban az a feladata, hogy ismételten összeírja azon személyeket, akik barlanglakásban laknak és építkezni kívánnak, és a jelentkezők névsorát meg kell küldeni úgy a Járási mint a Megyei Tanácsnak.*”⁷⁵

Az érintett tanács a jelentkezők névsorát ugyan összeállította, de számos nehézséggel kellett szembesülnie. Az 50 CS-lakás keretet teljesen nem tudták kiosztani, mivel csak 41 igénylő rendelkezett a 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet által előírt

tíz százalékos önrésszel. Továbbá a kérelmezők egy része a tíz százalékos önrészt oly módon teremtette elő, hogy a felszámolásra ítélt barlanglakását néhány ezer forintért eladta, vagyis a parton lévő lakott barlanglakások száma a vártaknak megfelelően nem csökkenhetett.⁷⁶

A megyei vezetész az ÉKV Osztály vezetőjének véleményére hagyatkozva a kivitelezéssel a Borsodmegyei Tanácsi Építőipari Vállalatot bízta meg,⁷⁷ annak ellenére, hogy a 2/1965. (II. 18.) EM-PM számú együttes rendelet azt nem tette lehetővé.⁷⁸ Ennek háttérében egyrészt az álhatott, hogy Tíbolddaróc község a hajdani Mikszáthfalva révén, valamint a továbbra is lakott barlanglakások miatt beépülhetett a köztudatba az adott korszakban, ezért a barlanglakások mielőbbi felszámolása, illetve egy „minta” CS-lakás telep felépítése elkerülhetetlen volt. Az állami vállalat szerepe ebben az lehetett, hogy általa a hatalom minél erőteljesebb nyomást tudjon gyakorolni az építkezés gördülékenységére, illetve a házak megfelelő kivitelezésére. Másrészt nem szabad megfeledkezni arról a tényről sem, hogy a CS-lakásokat nem cigányoknak építették, akik közül néhányan a helyi tanácsban töltöttek be fontosabb tisztségeket. Továbbá a községben nagymértékben alapoztak a lakosság kalákában⁷⁹ történő közreműködésére, annak ellenére, hogy az a későbbiekben hátráltatta az orvosi lakás építését, mivel a lakosság nagy része rokoni alapon a CS-lakások építésében segítkezett.⁸⁰

A hosszas szervező munkát követően a tanács kifejezetten pozitív eredményként könyvelte, hogy a CS-lakások építését 1965 tavaszán el fogják kezdeni: „*Ugyancsak a tanácstagok kezdeményezésére tettünk előterjesztést 1963 évben a barlanglakások valamilyen formában való felszámolására. Örömmel kell bejelentenünk, hogy ez ügyben 1964 évben több eredményes tárgyalásunk volt, és ez év tavaszán előreláthatólag 50 lakás építését megkezdhetjük a barlanglakók részére.*”⁸¹ 1965 folyamán a közel 50 CS-lakást egy tömbben a tíbolddaróci bekötőút mentén építették fel, a hajdani Mikszáthfalva mellett. Az építkezés során döntően az I. jelű CS-lakás tervrajzot alkalmazták, mivel az érintettek szociális helyzete mást nem tett lehetővé. Az I. jelű CS-lakás egy 18 m²-es szobát, egy 12 m²-es konyhát, egy 3 m²-es kamrárt és egy 2 m²-es előteret tartalmazott.⁸²

A Tíbolddarócon készített interjúkból egyértelműen kiderült, hogy az érintettek a kezdeti fenntartásaikon felülemelkedve az újonnan épült házaknak kimondottan örültek, valamint megbecsülték azokat, mivel a továbbiakban ugyan csökkentett komfortfokozatú házban, de lényegesen egészségesebb körülmények között lakhattak, mint a barlanglakásokban.

Az ismert levéltári anyagok, valamint a helyszínen készített interjúk szerint a tíbolddaróci CS-lakás telep több szempontból is eltérő módon épült fel, mint a cigánytelepi lakosság számára épített CS-lakás telepek. Jelentős különbségeket lehetett felfedezni a felépült házak minősége, a telep elhelyezkedése, valamint az építkezést kísérő diskurzusok terén.

A cigány lakosság részére épített CS-lakások kivitelezésével, valamint a házak minőségével kapcsolatban számos probléma merült fel a szociális lakásprogram teljes időszaka alatt. Melynek háttérében döntően az érintettek gyenge érdekérvényesítő képessége, valamint a kisiparosok egy részének nyereszkeskedési vágya állt.⁸³ A kisiparosok hanyag munkájában feltételezhetően a cigány lakossággal kapcsolatos előítéleteik is közrejátszottak, azonban nem szabad megfeledkezni arról a tényről sem, hogy a szocialista korszakban a nem cigány lakosságnak szánt házak építése során is számos visszaélés merült fel.⁸⁴ Ezzel szemben a Tíbolddarócon épült CS-lakások kivitelezésével, illetve minőségével kapcsolatos visszasságok nem következtek be. Melynek háttérében egyrészt az álhatott,

hogy propaganda céllal a Borsodmegyei Tanácsi Építőipari Vállalatot bízták meg egy minta CS-lakás telep felépítésével. Másrészt az érintettek kalákában részt vettek az építkezésben, ily módon az épülő házaik minőségére hatással voltak, valamint a kaláka természetéből fakadóan hatékonyabb érdekérvényesítő képességgel rendelkeztek.⁸⁵ Berey Katalin „*A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása*” című könyvében arra következtetésre jutott, hogy a CS-lakás program során felmerülő, a megépült házak minőségével kapcsolatos visszaélések megakadályozásának leghatékonyabb módja a kaláka lehetett volna, de kutatásai alkalmával ennek hiányával kellett szembesülnie.⁸⁶

A megépült CS-lakás telepet nem a község periferiáján, vagy attól távol belvizes, építkezésre alkalmatlan helyen építették fel, hanem a bekötőút mentén. Vagyis a faluba érkező, vagy azon áthaladó „idegen” azonnal észrevehette a CS-lakás telepet. A cigány lakosság részére létrehozott CS-lakás telepeket a cigánytelepekhez hasonlóan⁸⁷ az érintett tanácsok a kívülállók szeme elől többnyire el akarták rejtetni.

A fentebb idézett forrásokat érdemes diskurzuselemzési szempontból is megközelíteni, mely szintén lényeges különbségekre hívja fel a figyelmet. A forrásokból kiderül, hogy a hatalom helyi képviselői kifejezetten kedvezően álltak a tibolddaróci barlanglakások felszámolásához: „*minél korábban beindulhasson az építkezés*”, „*ugyancsak a tanácsstagok kezdeményezésére*”, „*örömmel kell bejelenteniünk*”. A cigánytelepek felszámolásával kapcsolatos iratanyagokban ennek a diskurzusnak merő ellentéte jelent meg, mivel a tanácsok a hatalom nyomása és a tervutasításos rendszerből fakadó örök számonkérés miatt foglalkoztak a cigánytelepek megszüntetésével. Ebből kifolyólag a diskurzust a „muszáj” határozta meg, valamint a cigánytelep felszámolás szabotálásának a megmagyarázása, tisztázása.⁸⁸

A tibolddaróci barlanglakások egy részének felszámolását követően azzal szembesült az érintett tanács, hogy az elhagyott barlanglakások rövid időn belül kezdtek ismét benépesülni. Ennek hátterében egyrészt az állt, hogy a CS-lakás programban részt venni szándékozók az építési költségek 10 százalékát előre kellett biztosítaniuk, amit sokszor csak oly módon tudtak előteremteni, hogy barlanglakásaikat eladták vagy bérbe adták.⁸⁹ Másrészt a lakott barlanglakások számának a vártnál kisebb léptékű csökkenését az is okozhatta, hogy a domboldalba vájt lakásokban olykor több generáció lakott együtt és a CS-lakásokba a nagyszülőket hátrahagyva, csak a családmag költözött be.

A barlanglakások megszüntetésének a nehézségét a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága is tárgyalta és jóváhagyta mezőkövesdi Járási Tanács VB. titkárának azt a javaslatát, hogy a barlanglakókkal a kiköltözést követően írassanak alá egy nyilatkozatot, arról, hogy hozzájárulnak a barlanglakásuk berobbantásához, vagy lakhatatlanná tételéhez. Továbbá az MTVB a tibolddaróci tanácsnak előírta, hogy hatékonyan lépjen fel a barlanglakások ismételt történő benépesülése ellen, valamint fogalmazzon meg egy rendeletet a beköltözés tilalmáról.⁹⁰

A községi tanács 1965 novemberében a megyei vezetés állásfoglalásának az érvényre juttatása érdekében azonnali hatállyal kiadta a 37/1965 sz. határozatát, mely a következőket rendelte el: „*Az új lakások beköltözésével egyidejűleg a barlanglakások megüresedtek. Tekintettel arra, hogy a barlanglakások egészségtelenek, ezért a tanács az újabb barlanglakások beköltözésére beköltözési tilalmat rendel el. Utasítja a tanács végrehajtó bizottságot, hogy hangos híradón hozza a lakosság tudomására, hogy a megüresedett barlanglakások beköltözésére beköltözési tilalmat rendel el a tanács és ha felhívás ellenére mégis valaki beköltözik a barlanglakásba, a végrehajtó bizottság tegyen azonnal intézkedést a barlanglakás azonnali kiürítésére.*”⁹¹

A Megyei Tanács állásfoglalása, illetve a fentebb idézet határozat látszólag radikálisan kezelte a kérdést, de a cigánytelepek felszámolásához viszonyítva már kevésbé számított annak: „*A felsőzsolcai tapasztalat alapján a kiköltöztetett épületek lebontását csak karhatalommal lehet megvalósítani, hogy az új beköltözéseket a telepeken meg lehessen szüntetni, és az ott lakók csökkenjenek.*”⁹² Szembeszökő különbség, hogy míg a nem cigányokkal nyilatkozatot íratnak alá és rendeletekkel korlátozták őket, addig a cigánytelepi lakosságnál karhatalmat mozgósítottak.

A későbbiekben a cigánytelepek felszámolása során a karhatalom alkalmazását a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány „*szigorúan titkos*” iratként kiadott 3254/1967. számú határozat törvényessé tette.⁹³ Többek között ez a kormányhatározat tette lehetővé az 1960-as évek végén számos cigánytelepi közösség kényszer-telepítését, melyekre a Kemény István nevével fémjelzett 1971-es cigányvizsgálat derített fényt.⁹⁴

A tibolddaróci tanács a megmaradt barlanglakások felszámolását 1969 decemberében rendelte el és rövid időn belül hozzálátott az előkészítő munkálatokhoz. A CS-lakások építésére 23 házhelyet biztosított a Mikszáth telepen, valamint néhányat a község területén elszórtan. Továbbá a tanács ismertette az érintettekkel a 10/1969. ÉVM rendelet⁹⁵ az építésügyi eljárásról, valamint tárgyalásba kezdett a felsőbb szervekkel egy újabb CS-lakás telep építéséről.

Egy 1970-ben megfogalmazott tanácsi jelentés szerint ebben az időszakban még 25 barlanglakásban laktak, továbbá a parton élő lakosokról összefoglalóan a következőket állapította meg: „*A jelenleg barlangban lakók között elég sok idős, nyugdíjas, vagy járadékos személy lakik, akik már nem is akarnak onnét lejönni, vagy új lakásba költözni. Azonban vannak olyan nagyobb családós fiatalok, akiknek a családja szempontjából is föltétlen le kell jönni, hogy egészséges gyermeket neveljenek, annál is inkább mivel a barlanglakások legnagyobb része vizes, omladozó az egészségre teljesen ártalmas. Előfordul gyakran olyan eset is, hogyha a fiatalok összeházasodnak és a szüleiknél nem akarnak lakni átmenetileg beköltöznek a szülők által üresen hagyott régi barlanglakásba.*”⁹⁶

Az imént idézett sorokban foglaltak miatt a barlanglakók jelentős része nem tudott részt venni a CS-lakás programban, mivel nem rendelkeztek az építési költségek 10 százalékával, vagy a telekvásárláshoz szükséges összeggel. Ebből kifolyólag a községben elvetették egy újabb CS-lakás telep építésének az elgondolását és a barlanglakók helyzetét döntően kedvezményes hitellel történő lakásvásárlás útján tervezték megoldani.

1966-ban a 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM együttes rendelet az Építésügyi Minisztérium Lakás- és Kommunálisgazdálkodási Főosztály által kiadott körrendelet kiegészítette azzal, hogy CS-lakás keretben lakásvásárlásra is lehet fordítani.⁹⁷

A CS-lakás vásárlási programban való részvétel feltételei, valamint a biztosított kedvezmények ugyanazok voltak, mint a CS-lakás építési program esetén. Egy lényegi különbség volt a két lehetőség között; mégpedig az, hogy a CS-lakás vásárlás esetén kevesebb hitelt tudott felvenni az érintett.⁹⁸ Az építkezéssel szemben lakásvásárlás azért vált vonzóbbá a telepi lakosok szemében a kevesebb felvehető kölcsön ellenére, mert ebből az összegből is tudtak maguknak megfelelő házat vásárolni, ahová azonnal beköltözhetek. Továbbá elkerülhették a hiánygazdaságból fakadó nehézségeket, az amúgy is költségesebb és több bonyodalommal járó építkezést. Az 1970-es évek folyamán a barlanglakásokat nagyrészt CS-lakás vásárlási keretek segítségével számolták fel. Közél tíz év lefolyása alatt 13 CS-lakás vásárlási és 5 CS-lakás építési keretet osztott szét a helyi tanács az érintetteknek.

CS-lakás vásárlási és építési keretek
megoszlása az 1970-es években⁹⁹

	CS-lakás vásárlási keret	CS-lakás építési Keret
1971	2	-
1972	-	3
1973	2	2
1974	-	-
1975	3	-
1976	1	-
1977	2	-
1978	2	-
1979	1	-
Összesen	13	5

A CS-lakás vásárlási, illetve építési kérelmek¹⁰⁰ révén betekintést kaphatunk a barlanglakásban élő családok szociális és egészségügyi helyzetébe. A vizsgált kérelmekből kiderült, hogy a barlanglakásban élő szülők nagyrészt 3-4 gyermeket neveltek. Szélsőséges esetként érdemes megemlíteni, hogy akadt két olyan család is a parton ahol hét gyermekről gondoskodtak a szülők. A zsúfoltság mellett a másik komoly nehézséget a kimondottan egészségtelen körülmények okozták; mindezek következtében előfordult, hogy a gyermekek időszakosan állami gondozásba kerültek.

Az 1980-as évek első felében még négy barlanglakásban laktak, melyek felszámolására a közeljövőben a községi tanács nem látott lehetőséget, mivel a barlanglakók anyagi helyzete nem tette lehetővé, hogy a CS-lakás programba bevonják őket.¹⁰¹ Ebből az időszakról bővebb ismereteket Kiss Gyulának a Borsodi Szemlében megjelent szociografikus írásából szerezhetünk.¹⁰² A szerző a következőképpen számolt be a megmaradt barlanglakások tarthatatlan állapotáról: „Egy asszony jön szembe velünk. Nyakán vállán egy rúd. A rúd két végén láncról üres vödörök csüngenek-csörögnek alá. Az aljba megy vízért, mivelhogy kútjuk sincs a partiaknak. [...] Hogy milyenek ezek a „lakások”? Nagyrészt szoba és konyhából állnak, de akad „lakályosabb” is: benyilóval. Innen lehet a konyhába s a szobába jutni. A falak, a mennyezet, a padozat csupasz, borítatlan, émelyítő, ködös fülledt, örökösen párát lehelő s köhögésre készítő „ájer” terjeng itt is, ott is. [...] Benézünk néhány házba. Van ahol az elesettség szavakba nem foglalható, amott a nyirkos, penészedő falak között is példás a viszonylagos tisztaság: a család valamennyi tagjának külön fogkeféje ugyancsak külön műanyag poharakban sorakozik a mosakodó alkalmatosságán.”¹⁰³

A Megyei Tanács Végreható Bizottsága 1982 szeptemberében rendelkezett a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolására biztosított célcsoportos lakáskeret elosztásáról. A célcsoportos lakáskeretet abban az esetben bocsájtottak a községi tanácsok rendelkezésére, amennyiben a telepen elaggott, vagy munkaképtelen családok éltek és a keret által az érintett tanács a telep teljes

felszámolását biztosítani tudta. Ennek a lehetőségnek az volt az előnye az érintetteknek nézve, hogy minimális anyagi hozzájárulást mellőzve juthattak kedvezőbb lakásviszonyok közé. Az MTVB a kiosztható 32 célcsoportos lakáskeretből keretből 3-at juttatott a tibolddaróci tanácsnak a barlanglakások végleges megszüntetésére.¹⁰⁴

A községi tanács a megyei vezetéstől kapott összegből 1983-ben az érintett három 3 CS-lakás építtetésébe kezdett, az 1960-as évek első felében épített CS-lakás telep mellett.¹⁰⁵ A tibolddaróci tanács a következőképpen értékelte ezt a mozzanatot: „A 3 db. CS-lakás átadásával és a barlangban élők kiköltöztetésével sikerült felszámolni községünk szegényfoltját.”¹⁰⁶ A felépült 3 CS-lakást a községben úgy mond Pityu-telepnek nevezték ezzel utalva arra, hogy az érintettek tehetetlenségére, mivel önerőből nem tudtak a partról elköltözni. Továbbá a tanácsi iratok, illetve az interjúk egyedül az utolsó barlanglakók mentalitásával kapcsolatban fogalmaztak meg némi kritikát. Felrötták italozó életmódjukat, a munkakerülésre való hajlamukat, valamint két családnál felmerült az is, hogy nem költözhetnek be a célcsoportos keretből épült házakba.¹⁰⁷ Továbbá egy nyolcvan éven felüli, egyedülálló barlanglakó asszonyt szociális otthonba helyeztek a központi irányelveknek¹⁰⁸, valamint a többször módosított 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM együttes rendeletnek¹⁰⁹ megfelelően.¹¹⁰

(Összegzés) A szakirodalommal ellentétben Tibolddarócon a CS-lakás programba nem cigányokat vontak be, továbbá a barlanglakások felszámolása során számos eltérést lehetett tapasztalni a cigány lakosságot érintő kezdeményezésekhez képest. Ennek hátterében egyrészt az állt, hogy a vizsgált településen nem cigányokat vontak be a szociális lakásprogramba, így az előítéletek nem torzították a program kimenetelét, másrészt jelentős érdekképviselettel rendelkeztek a barlanglakásban élők, mivel több tanácstag közülük került ki.

A barlanglakók egy része kimondottan egészségtelen és tarthatatlan körülmények között élt, ennek ellenére a kényszermosdatásokat mégsem hajtottak végre a községben. Ezzel szemben a cigánytelepi lakosságnál rendszeresen végeztek fertőtlenítéseket az úgynevezett egészségőrök. A CS-lakások minőségével kapcsolatban visszasság nem fordult elő, nem úgy, mint a cigány lakosságnak épített házaknál, ahol rendszeressé váltak a visszaélések a kisiparosok részéről. A barlanglakókkal kapcsolatban fel sem merült az elszórt telepítésnek a gondolata, vagyis nem gondolták úgy, hogy bármilyen „átnevelésre” lenne szükségük. A cigánysággal kapcsolatban számtalanszor felmerült az elszórt telepítés koncepciója egyrészt asszimilációs céllal, másrészt azért, hogy a nem cigány környezet nevelő hatása jobban érvényesüljön. A barlanglakókat hatósági erőszak nem érintette, csupán jogi eszközökkel kényszerítették őket az elhagyott barlanglakásaik megsemmisítésére, azonban a cigánytelepi lakosságnál ezt karhatalom bevetésével eszközölték ki. A tibolddaróci lakosoknak épített telepet nem a falu félreeső, belvizes részén építették fel, mint ahogy az a cigányság esetében rendszeressé vált. A barlanglakások felszámolását kísérő diskurzus is merőben eltért attól, ami a cigányságot érintő kezdeményezéseket övezte, valamint a „lelakás” vádjá sem merült fel a vizsgált településen. A tibolddaróci CS-lakás telep a község integrált részévé vált, sok házat átalakítottak, bővítettek, vagy a helyükre újat építettek. A cigányságnak épített CS-lakás telepekkel kapcsolatban ezt nem lehetett elmondani, az ő esetükben „modernebb cigánytelepek” jöttek létre. A lényegi különbségeket az alábbi összefoglaló táblázat tartalmazza:

	Tibolddaróci barlanglakók	Cigányok
Etnikai hovatartozás	nem cigány	cigány
Érdekképviselet	jelentős	elhanyagolható
Kényszermosdatás	nem fordult elő	rendszeresen
Hatósági erőszak	helyett jogi beavatkozás	rendszeresen
Átnevelő szándék	nem volt	volt
A CS-lakás telep elhelyezkedése	a település frekventált részén	a hagyományos cigánytelep helyén, belvizes területen
Visszaélés a CS-lakás telep építése során	nem fordult elő	rendszeresen
A házak minősége (épített, vásárolt)	elfogadható	kifogásolható
A CS-lakás telep ma	a település integrált része	„modernebb cigánytelep”

Összességében megállapítható, hogy a tibolddaróci barlanglakások felszámolása a CS-lakás program keretein belül eredményesnek mondható, a lakásprogram a vizsgált község esetében egy helyi szintű társadalmi problémára megoldásként szolgált. Továbbá a kutatás rávilágított arra a tényre is, hogy egy szociális lakásprogram kimenetelében milyen jelentős hatással bírhat a bevettakkal kapcsolatos attitűd.

JEGYZETEK

- 1 Köszönttel tartozom dr. Hajnáczy Andrásnak, valamint a tibolddaróci lakosoknak, mivel nélkülük jelen tanulmány nem készülhetett volna el.
- 2 Szalay István – G. Nagy Ágnes: Évszázadok nyomában. Elbeszélő krónika Tibolddaróc község és a Rákóczi MG. Termelőszövetkezet történetéből. Községi Közös Tanács – MG. Tsz., Tibolddaróc, 1988. 4. p.
- 3 Természettudományi Közlöny, 1901. XXXIII. kötet 377. füzet 54. p.
- 4 Bakó Ferenc: Bükki barlanglakások. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1977. 7. p. valamint Herman Ottó naplója fellelhető a Néprajzi Múzeum gyűjteményében a következő jelzet alatt: EA 000182/4. Hermann Ottó két alkalommal, 1900. december 20-án és 1901. júliusban vizsgálta a bükkaljai barlanglakásokat.
- 5 Bátky Zsigmond: Barlanglakások Borsod vármegyében. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának értesítője. 1906. VII. évf. 216–217. pp.
- 6 Uo. 216. p.
- 7 Malonyay Dezső: A magyar nép művészete V. Hont, Nógrád, Heves, Gömör, Borsod megye népe. A palócok művészete. Franklin- Társulat, Budapest, 1922. 197–202. pp.
- 8 Idézi Bakó Ferenc: Bükki barlanglakások. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1977. 31–32. pp.
- 9 Mezey Margit: Barlanglakások. In: Zöld Kereszt, 1934. 8. sz. 214. p.
- 10 Uo. 211–222. pp.
- 11 Az eredeti elgondolás szerint Mikszáth falva Somogy megye déli részén, a Dráva mentén, egyfajta telepes községként épült volna föl nagyrészt a Révai Irodalmi Rt. jóvoltából. In: Szabó Zoltán: Mikszáthfalvától Tibolddarócig. In: Magyar Szemle, 1937. 2. sz. 151–158. pp.
- 12 Csikváry Antal: Borsod Vármegye. Vármegyei Szociográfia Kiadóhivatala, Budapest, 1939. 123–124. pp.
- 13 A teljesség igénye nélkül: Megszületett Mikszáthfalva a borsodi „Abesszínia” helyén. In: Függetlenség, 1936. szeptember 25. 3. p. Tibolddaróctól Mikszáthfalváig! In: Új Nemzedék, 1936. szeptember 25. 7. p. Felépül a borsodi barlanglakók első új lakóhelye: Mikszáthfalva. In: Pesti Hírlap, 1936. szeptember 25. 4. p. Falu épült... In: Függetlenség, 1936. szeptember 25. 1. p.

- 14 Szabó Zoltán: Cifra nyomorúság. In: Szabó Zoltán: A tardi helyzet. Cifra nyomorúság. Akadémiai Kiadó – Kossuth Könyvkiadó – Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 84–93. pp.
- 15 Bátky Zsigmond – Győrffy István – Viski Károly: A magyarság néprajza I. A magyarság tárgyi néprajza. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941. 146–148. pp.
- 16 MOL M-KS 288. f. 5/1961/233 ö. e.
- 17 MOL M-KS 288. f. 5/1961/233 ö. e.
- 18 MOL M-KS 288. f. 5/1961/233 ö. e. Az idézett megállapítások inkább a hatalom cigánysággal kapcsolatos attitűdjeiről szólgáltak információkat az utókor számára, mintsem a cigányság tényleges helyzetéről.
- 19 Lásd bővebben Majtényi György: Diskurzusok és cigánypolitikák. In: Kisebbségkutatás, 2008. 3. sz. 468–469. pp., Majtényi Balázs – Majtényi György: Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010. Libri Kiadó, Budapest, 2012. 59–61. pp. Majtényi Balázs – Majtényi György: Jelen és múlt között. (A romákat érintő 1960 utáni kisebbségi jogi szabályozás főbb állomásairól.) In: Majtényi Balázs (szerk.): Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003. 242–243. pp.
- 20 Bernáth Gábor: Kényszerosztatások cigánytelepeken (1940–1985). Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002.
- 21 Purcsi Barna Gyula: A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 74–80. pp. Horváth Ferenc: A telepen lakó cigányok helyzete. In: Belügyi Szemle, 1963. 2. sz. 74–80. pp.
- 22 MOL XXVIII-M-8 1d 3. tétel
- 23 MOL M-KS 288. f. 5/1961/233 ö. e. Lengyel Gabriella szerint az idézett részlet a párthatározat számos más részével ellentétben a valóságnak megfelelő leírást adott a cigánytelepek helyzetéről: „A telepi körülmények leírása viszont igen érzékletes és valóságos, ez szóljon a megszövegező mellett.” In: Lengyel Gabriella: Cigánytelepek egykor és ma. In: Kállai Ernő – Törzsök Erika: Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002-2006. EÖKIK, Budapest, 2006. 71. p. A Kemény István nevével fémjelzett 1971-es cigánykutatás is az idézett részlet hitelességét támasztja alá. A cigánytelepek helyzetét általánosan bemutató leírás a kutatást záró beszámolóból származik: „A telepi házakat a cigányok maguk építik, vályogból vagy vert földből. Alapot nem ásnak, a falakat nem szigetelik. A padlózat földes, az ajtók és az ablakok rosszak, mivel többnyire bontásból származnak. A szobák 9-12 négyzetméter alapterületűek. A padlózatból és a falakból jövő nedvesség átjárja és elrothasztja a ruhákat és az amúgy is nagyon szegényes és hiányos bútortzatot. A rossz ajtók és ablakok miatt erős légmozgás alakul ki, az ablakok kis mérete miatt nem lehet rendszeresen szellőztetni. A tető gyakran hiányos, úgy hogy beesik az eső, de ahol nem hiányos, többnyire ott is átázik. Fűtésre sparherdet használnak, amely csak addig melegít, amíg a tűz ég. Gyakori a gombásodás, a levegő nehéz, doh szagú. Igen gyakoriak a meghűléses, reumás, ízületi betegségek, a tbc és az asztma. Az egészséges ivóvíz, az árnyékszék hiánya, a szétdobált szemét miatt sok a fertőző betegség, vérhas, hastífusz, fertőző májgyulladás. Igen nagy a bélférges betegségek aránya, a gyermekek 90 százaléka fertőzött. A csecsemőhalálozás a nem cigány átlagnak több mint kétszerese.” In: Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor (szerk.): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai, Budapest, 2006. p.
- 24 Hajnáczy Tamás: Az 1961-es párthatározat marogójára. In: Múltunk, 2013. 1. sz. 245–246. pp.
- 25 35/1957. (VI. 21.) Korm. számú rendelet a házhely értékesítés szabályozásáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1957. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 292. p. Az ingyenes házhelyjuttatást egy 1951-ben kiadott rendelet tette lehetővé. In: 155/1951. (VII. 14.) M. T. számú rendelet az egyéni családi ház építkezéssel kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról. (Közigazgatási rendszám: 3.270.) In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1951. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1952. 259–260. pp.
- 26 Bársony János: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. In: Múltunk, 2008. 1. sz. 229–231. pp.
- 27 MOL M-KS 288. f. 5/1963/293 ö. e.
- 28 MOL M-KS 288. f. 5/1963/319 ö. e.
- 29 MOL M-KS 288. f. 5/1963/319 ö. e.
- 30 Pártos Ferenc: A cigány és nem cigány lakosság véleménye a főbb társadalompolitikai célkitűzésekről. In: Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc: A közvélemény a cigányokról. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1979. 45–69. pp. Tomka Miklós: Gazdasági változás a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): Cigánylét. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1991. 8–36. pp.
- 31 Az adott korszakban a fenti sztereotípiákat egyes, napjainkig számon tartott kutatók is osztották. In: Erdős Kamill: A magyarországi cigánykérdés. In: Vekérdi József (szerk.): Erdős Kamill cigánytanulmányai. Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 1989. 132. p. Diósi Ágnes: Cigányok. In: Valóság, 1981. 11. sz. 83. p.
- 32 MOL XIX-A-83-b 2014/1964 (367d)

- 33 MOL XIX-A-83-b 2014/1964 (367d)
- 34 Mednyánszky Miklós: Magyarországi barlanglakások. Terc, Budapest, 2009. Bakó Ferenc: Bükki barlanglakások. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1977. Gerelyes Ede: Budafoki barlanglakások. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1987.
- 35 MOL XIX-A-83-b 2014/1964 (367d)
- 36 „A VB. nagy jelentőséget tulajdonít a 2014/1964./V.4./ sz. kormányhatározatnak, amelynek végrehajtása alapvetően megváltoztatja a helyzetet.” In: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (továbbiakban: BAZML) XXIII-2a 71/1964
- 37 BAZML XXIII-2a 71/1964
- 38 BAZML XXIII-2a 71/1964
- 39 MOL XIX-A-83-b 3162/1964 (351d)
- 40 MOL XIX-A-83-b 2014/1964 (367d)
- 41 MOL XIX-A-83-b 2014/1964 (367d)
- 42 Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (szerk.): A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár. Socio-typo, Budapest, 1998. 297. p.
- 43 Virág Tünde: Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012. 124. p.
- 44 MOL XIX-A-83-b 2019/1969 (494 d)
- 45 Kovács József: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In: Városgazdasági Tájékoztató, 1975. 5-6. sz. 19–23. pp.
- 46 Bencsik István: A Magyarországon élő cigánylakosság társadalmi beilleszkedése az 1970-es évektől napjainkig. ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézete, Budapest. 1988. 31. p.
- 47 Berey Katalin: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In: Berey Katalin – Horváth Ágota: Esély nélkül. Vita Kiadó, Budapest, 1991. 37. p.
- 48 Hajnáczy Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. In: Múltunk, 2013. 1. sz. 270. p.
- 49 Uo. 270. p.
- 50 Hajnáczy Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. In: Múltunk, 2013. 1. sz. 270. p.
- 51 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1965. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 368–371. pp.
- 52 Bakó Ferenc: Bükki barlanglakások. Hermann Ottó Múzeum, Miskolc, 1977. 31–34. pp.
- 53 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1963. január 17. A községgel kapcsolatos források fellelhetőek a Tibolddaróci Polgármesteri Hivatalban.
- 54 Tibolddaróc Tanácsülés jegyzőkönyv 1963. április 23.
- 55 Bernáth Gábor: Kényszermosdatások cigánytelepeken (1940–1985). Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002. Bernáth Gábor – Polyák Laura: Kényszermosdatások Magyarországon. In: Beszélő, 2001. 6. sz. 38–45. pp.
- 56 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1963. január 17.
- 57 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1963. április 23.
- 58 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1963. augusztus 22.
- 59 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1963. szeptember 24.
- 60 A nép tisztálkodásról Lásd bővebben Juhász Katalin: Meg is mosakodjál. Magyar népi tisztálkodás a 20. században. Timp Kiadó, Budapest, 2006.
- 61 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1963. július 9.
- 62 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1963. november 26.
- 63 Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár. Socio-typo, Budapest, 1998. 297–312. pp.
- 64 Kovács József: A cigánylakosság lakáshelyzete, a szociális körülményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának problémái. In: Zagyva Imre (szerk.): A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Szociális Intézetek Központja, Budapest, 1974. 46. p.
- 65 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1964. május 11.
- 66 BAZML XXIII-2a 74/1965
- 67 BAZML XXIII-2a 74/1965
- 68 A bogácsi cigányságról Lásd bővebben: Bakó Ferenc: Bükki barlanglakások. Hermann Ottó Múzeum, Miskolc, 1977. 28–29. pp. Szuhay Péter: Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In: Glatz Ferenc (szerk.): A cigányok Magyarországon. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2004. 146–148. pp.
- 69 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1964. május 11.
- 70 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1964. június 8.
- 71 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1964. június 8.
- 72 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1964. június 8.
- 73 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1964. október 19.
- 74 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1964. október 19.
- 75 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1964. október 19.
- 76 BAZML XXIII-2a 74/1965
- 77 BAZML XXIII-2a 74/1965
- 78 „A lakóházak kivitelezési munkáival építőipari (építőipari részleggel rendelkező vegyesipari) szövetkezeteket, – ha az építkező mezőgazdasági termelőszövetkezeti tag, mezőgazdasági termelőszövetkezeti építőbrigádokat is –, illetőleg építő kisiparosokat lehet megbízni. A kivitelezést – felelős műszaki vezető irányítása mellett – az építkezők maguk is elvégezhetik.” In: 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. In: Törvények és rendeletek hi-

- vatalos gyűjteménye 1965. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 370. p.
- 79 Lásd bővebben Sik Endre: Az „örök” kaláka. In: Sik Endre – Kelen András: Az „örök” kaláka. A társadalmi munka szociológiája. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- 80 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1964. június 8.
- 81 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1965. január 18.
- 82 BAZML XXIII-2a 74/1965
- 83 Berkovits György: Terepszemle. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 72-80. pp. Demszky Gábor: CS In: Kritika, 1980. 10. sz. 18–21. pp. Lengyel Gabriella: Települési és társadalmi különbségek egy falusi közösségben. In: Andor Mihály (szerk.): Cigányvizsgálatok. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1982. 151–152. pp.
- 84 Csizmady Adrienne: A lakótelepektől a lakóparkokig. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2008. 54. p. Berkovits György: Terepszemle. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 65–72. pp.
- 85 Sik Endre: Az „örök” kaláka. In: Sik Endre – Kelen András: Az „örök” kaláka. A társadalmi munka szociológiája. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1988. 118–135. pp.
- 86 Berey Katalin: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In: Berey Katalin – Horváth Ágota: Esély nélkül. Vita Kiadó, Budapest, 1990. 15. p.
- 87 Lemle Géza: Gálykút 1965. In: Lemle Géza: Március. Baranya Megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya, Pécs, é. n. 215. p. Faludi András: Cigányok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 17–18. pp.
- 88 A korabeli diskurzusról a teljesség igénye nélkül lásd bővebben: Majtényi György: Diskurzusok és cigánypolitikák. In: Kisebbségkutatás, 2008. 3. sz. 456-474. pp. Füzes Miklós – Márfi Attila – Rozs András – Vörös Huba (szerk.): Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2005. Füzes Miklós – Márfi Attila (szerk.): Dokumentumok a pécsi cigányság történetéből 1959-1990. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2003. Nagy Pál (szerk.): „Ugyanolyanok, mint mindenki más ember.” Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951–1961). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza – Gödöllő, 2010. Mezey Barna (szerk.): A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 237–318. pp. Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. In: Múltunk, 2008. 1.sz. 257–272. pp. Kozáry Andrea: Jelentés „a cigány lakosság körében végzett rendőri munkáról”. In: Múltunk, 2008. 4. sz. 265–274. pp.
- 89 BAZML XXIII-2a 74/1965
- 90 BAZML XXIII-2/a 74/1965
- 91 Tibolddaróc Tanácsülés 1965. november 22.
- 92 BAZML XXIII-2a 74/1965 Borsod-Abaúj-Zemplén megyében az 1960-as évek elején, még a CS-lakás programot megelőzően a felsőlőszolcai cigánytelepet számolták fel elsőként.
- 93 MOL XIX-A-83-b 3254/1967 (429 d) Hajnáczy Tamás: „Karhatalommal a cigánytelepekkért” In: Kritika, 2013. 7–8. sz. 30–31. pp.
- 94 Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor (szerk.): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai, Budapest. 27–30. pp.
- 95 Lásd bővebben: 10/1969. (VI. 8.) ÉVM rendelet az építési engedélyezési eljárásról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1969. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 385–394. pp.
- 96 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1970. február 9. Egy 1972-es tanács jelentés, mely a település közegészségügyi helyzetét taglalta a következőket tartalmazta a barlanglakások káros hatásáról: „*A községben valóban sok a TBC. betegek száma, azonban az örökség. A korábbi években nagyon sokan laktak nem megfelelő barlanglakásokban, ami a betegség fészke volt. Ezen kívül magas számot előidézi az is, hogy már a legkisebb beszürodést is nyilvántartják a teljes felgyógyulásig.*” In: Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1972. május 8.
- 97 BAZML XXIII-2a 79/1966
- 98 Kovács József: A cigány lakosság lakáshelyzete, a szociális körülményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának problémái. In: Zagyva Imre (szerk.): A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Szociális Intézetek Központja, Budapest, 1974. 45. p. Berey Katalin: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása 1961–1986. In: Berey Katalin – Horváth Ágota: Esély nélkül. Vita Kiadó, Budapest, 1990. 10. p.
- 99 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1971. június 26. 1972. szeptember 13. 1973. május 14. 1975. április 28. 1975. augusztus 11. 1975. november 24. 1976. július 19. 1977. június 20. 1977. december 12. 1978. február 20. 1978. június 12. 1979. január 29.
- 100 Részletek a CS-lakás építési és vásárlási kérelmekből:
„A nevezett kérelmében előadta, hogy barlanglakásban lakik, ami egészségtelen. Abban neveli 2 kiskorú gyermekét, 3 gyermeke állami gondozásban van. Ha a lakáskörülményei megváltoznak, az állami gondozásban lévő gyermekeit is ide haza tudja nevelni.” In: Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1971. május 25.
„Kérését azzal indokolja, hogy feleségével és két kiskorú gyermekével barlanglakásban laknak,

felesége jelenleg állapotos, lakáskörülményük egészségtelen, anyagi helyzetük sem kedvező." In: Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1977. június 20.

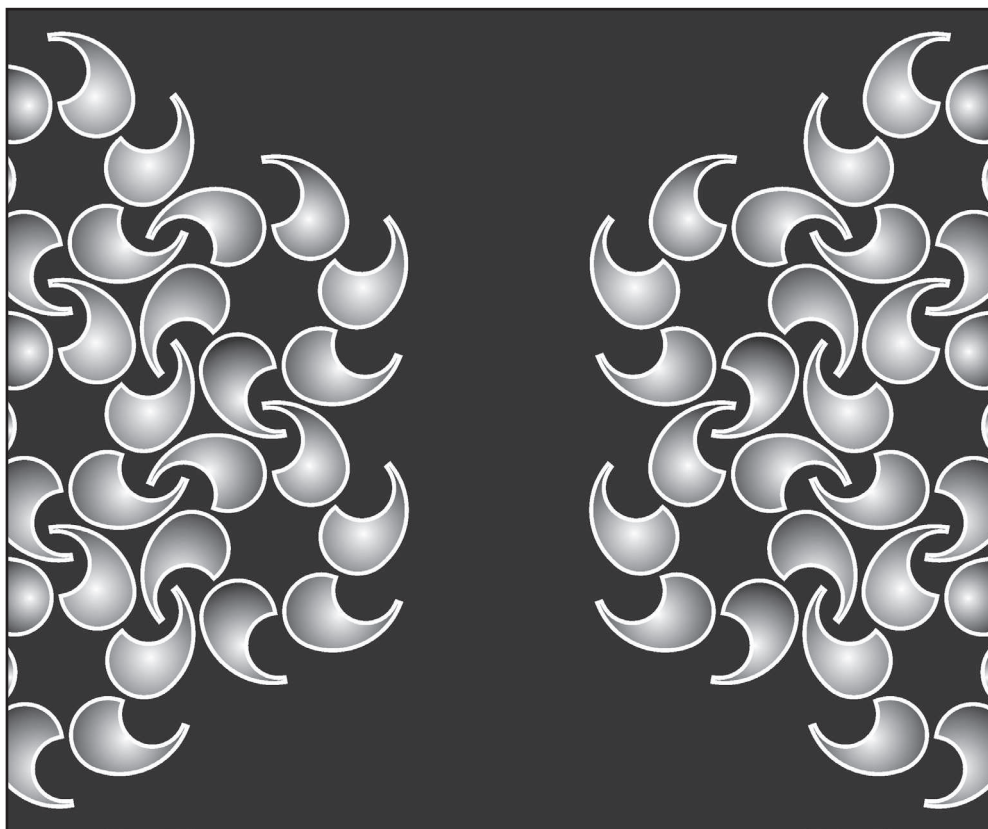
„Előadja, hogy a nevezett 5 tagú családjával barlanglakásban lakik, ami 1 szoba, konyha helységből áll. A lakás nedves, egészségtelen, a gyermekek egészségügyi szempontból rossz körülmények között élnek, mivel a jelenlegi lakásuk nem felel meg a legalapvetőbb egészségügyi

körülményeknek sem." In: Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1975. április 28.

„Nevezett feleségével és két kiskorú /egyik 4 éves, másik 2 hónapos/ gyermekével a Víg utcán barlanglakásban lakik. A lakásuk olyan állapotú, hogy abban az egészség beszélyeztetése nélkül nem lehet tartózkodni." In: Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1975. november 24.

101 Tibolddaróc VB. ülés jegyzőkönyv 1981. február 16.

102 Kiss Gyula: Nosztaigiák és remények.

Magyar politikusok és egyetemek plágium-ügyei 2012-ben

*A tudomány, a művészet nem szolgálhat senkinek. Önmagáért van.
Nem lehet sem ancilla theologiae, sem meretrix politicae.
Kodály Zoltán¹*

Vezető magyar politikusok plágium-ügyeit elemzem, ezzel összefüggésben a tudományos és a politikai nyilvánosság konfliktusos viszonyát vizsgálom. Azt a kérdést feszegetem: tisztul(hat)nak-e a tudományetikai normák a plágium-ügyek nyomán? 2012-ben kipattant plágium-ügyek etikai konfliktusait igyekszem szálaire szedni – és aztán e szálatokat átrendezve értelmezni a konfliktus magját. Mondandóm lényege: *a tudományetikai norma nem lehet semmiféle politikai kampány eszköze – miközben mégis azzá válik. Hogyan és miért lehetséges a lehetetlen?*

Mi a plágium?

(Alkotói én-központúság és plágium) Történelmi szociálpszichológiai és mentalitástörténeti értelemben a kiinduló alaphelyzet az alkotói én-központúság: az individualitás, mint egyetemes érték. Az „egyén/iség” mentalitástörténeti értelemben a társadalmi individualitás,² valamint a pszichohistorikus/pszichobiográfikus ön-azonosság megnyilvánulása.³ A középkori névtelen szerzetes kódexmásolók nem énük (sőt: *Énük*), hanem *Isten* szolgálatában szorgoskodtak; a mi Anonymusunk vagy M.S. mesterünk valószínűleg szintén nem nagyon gyötrődött sem a „látva lássanak”,⁴ sem a „ki ismer” és „ki szeret engem” ön- és én-központú érzésein.⁵

(Saját gondolat?) A „saját gondolat” sem volt kitüntetett érték. Néhány száz éves prédikációs-kötetek előszavaiban, például, ilyen mondatokat találhatunk (az első idézet 1577-ből, a második 1756-ból szól hozzánk):

Telekdi Miklós így írt: „Nem is követtem semmiben az én tulajdon fejemnek gondolatait, sem azoknak vélekedéseket, kik többet tulajdonétnak magoknak, hogy nem mint az megrögzött igaz értelemnek, hanem erőlködtem az Istent esmerni és egyebekkel esmertetni.” – *Padányi Bíró Márton* is hasonlóképpen fogalmazott, csak barokkosan tekervényesebben: „[...] az igaz Hit-vallás-tételének asztala alatt, mind Urunktól az életnek, és értelemnek kenyerét, ’s mind pedig az ő Tanítványitól az élet, és értelem kenyerének mor’zalékit, de még az Apostoli búza-kalászoknak búza-szemeit-is (és valamennyi egészséges jó ízű falatot is találsz) kéregettem, szedegettem; mert valamint a’ Kristus társaságában lévő hív Pajtások a’ Sz. Tanítványok, más tarlóján, szántóföldén, és más veteményéből szedték a’ kalászokat: A’ Kristus-is mástól vett kenyereknek mor’zalékit szaporította-meg: Ugy én is ezen Apostoli hagyományoknak, és Evangéliomi tudományoknak kalászszait, fűrtyeit, és minden mor’zalékit, avagy *conceptusit*, mind másoknak értelméből, és tanításiból vettem, nincsen-is más egyéb tulajdonom benne, hanem az egy faratság.”⁶ – Ez a „faratság” azonban már jelzi a problémát.

Az ön- és én-központúság – s ennek mintegy kognitív építményeként a „saját gondolat”: a *kitüntetett érték* – az újkori modernizációval fel- és elszabaduló társadalomlélektani kondíciók következménye. Hatása és eredménye összetett. Egyfelől élettörténeti és szocializációs folyamatok révén az individualizációs társadalmi viszonyulások interiorizálód(hat)nak, esetleg narcisztikus módon fölerősöd(het)nek. Másfelől rátelepülnek a piaci és marketinges mechanizmusok is: az írás, a könyv, a mű, mint a „szerzői jog” által védett termék, eladható kereskedelmi árucikk bonyolult kalkulációi és ügyletei szövik át és keresztül-kasul a társadalmi individualitás életvilágát. A „tudomány-piac” különböző mutatói, az impaktfaktor-számítások, a publikációs jegyzék fetisizált hatalma pedig a „tudományos piaci” teljesítményeket igyekszik „mérni”.⁷

Ebben az erőterben válik tehát a plágium, a plagizálás afféle *főben járó bűnné; olyan cselekedetté, amelynek révén valaki egy másik ember (az eredeti szerző) munkáját saját publikált munkájában hivatkozás, forrás megjelölés és/vagy szerzői engedély nélkül felhasználja, azt sajátjaként tünteti fel, és ezzel az eredeti szerző jogait sérti*.⁸

Mi a karaktergyilkosság?

A karaktergyilkosság a polgári demokráciákban szokásos politikai választások egyik kommunikációs és marketinges technikája: a politikai rivális szimbolikus megsemmisítése azzal a céllal, hogy a győztes lehetetlenné tegye a vesztes indulását a politikai választásokon, illetve hogy mindörökké kiiktassa a politikai nyilvánosságból.

A kiinduló – semleges – alaphelyzet a politikai választás; az, hogy a plurális polgári demokráciákban minden politikai választás a „kínálat” és a „kereslet” feszültségében mozog, ezért a kampányidőszak szükséges tartozéka a demokratikus politikai életnek. A kampány ugyanis a politikai választások alternatíváit kidolgozó komplex tevékenység; olyan tevékenység, amelyet a politikai piac „kínálati oldalán” állók fejtenek ki a „vásárlók” kegyeinek elnyerése érdekében. Az eladók arra törekednek, hogy árjuk – önmaguk, pártjuk és eszmék – minél kelendőbbek legyenek. A vásárlók pedig azt szeretnék, hogy a bevásárolt áru kielégítse szükségleteiket, várakozásaikat, reményeiket, érdekeiket és értékeiket. A kampány politikai (gazdasági) célja tehát a kölcsönös haszonmaximalizálás: a kampányoló a minél több szavazat megszerzésében reménykednek, a választópolgárok pedig szeretnék jó kezekben tudni saját politikai képviselőiket.⁹

A politikai választások tetje persze a győzelem és a vereség: a hatalom megszerzése vagy elvesztése. A hatalom megszerzéséért (megtartásáért, visszaszerzéséért stb.) igen-csak változatos eszközöket lehet alkalmazni, ezek közül az egyik: a karaktergyilkosság – *a rivális politikai versenytárs jellemére vonatkozó megsemmisítő célzatú általánosítás*.¹⁰

A politikában mindenekelőtt győzni kell, akár a csatatereken. Ám a politika – s kivált a poszt/modern polgári demokráciák keretei között legitím politika – csak *szimbolikus csatatereken* zajlik, választási küzdelmek során, például, a tévében, újságok hasábjain, az internet virtuális terében, a valóságos interakciók személyes és tömeges helyzeteiben, politikai gyűléseken, tüntetéseken. A politikai érzelmek ugyan látványosan fortyoghatnak, kemény szócstaták dülhatnak, ám ezek a csaták: szimbolikusak – mégis valóságosak. A szimbolikus vereség is: valóságos vereség. A csata résztvevői ezért szokták olyan elszántan vívni tematizációs játszmáikat.¹¹

A tematizációs játszma része lehet – és éppen ezért kampánypsichológiai szempontból fontos felmérni –, hogy a politikus(jelölt) mennyire „támadható”. A magánéleti háttér – partner(ek), család, szenvedély(ek), rossz, netán devians szokások, betegségek, de a politikai szerepvállalást megelőző tevékenységek stb. – rendezettsége/rendezetlensége

a politikai küzdelemben szükségképpen szóba kerül(het). A tematizációs küzdelmek a politikusok és a választópolgárok kollektív kommunikációs erőterében létrejövő dinamikus artefaktum: *politikai arculat* – a politikai haszonmaximalizálás érdekében kifejtett játszma-k világa. Mármost a politikai arculat olyan (tömeg)kommunikatív termék, amely a haszon-, azaz a szavazatmaximalizálás funkcióját teljesíti – a negatív kampány, s ezen belül a karaktergyilkosság eszközével is.¹²

Ezek után vizsgáljuk meg az elemzés középpontjában álló dilemmát:

- a plágium mint az egyik legsúlyosabb tudományetikai vétség – ez mindenekelőtt a tudományos nyilvánosság terében rendezendő probléma;
- a karaktergyilkosság: a politikai nyilvánosság terében a politikai riválisok közötti szokványos, ámbár nem etikus eljárás a „másik” morális intaktsága, sokszor személyisége pszichológiai „rendezettségének” (pl. egészsége, magánélete, intellektuális képességei) megkérdőjelezésével.

Tehát mi a teendő: a politikai motivációkból kipattanó/kipatintott „leleplező” információ vajon a tudomány érdekét szolgálja-e, mintegy az öntisztulás üdvös epizódját jelent-e, sőt egy általános megtisztulást is generáló folyamatot indíthat-e el? Vagy pedig a „tudományetikai vétség” a politikai játszma része? A „tudományetikai vétség” bizonyítása/cáfolata nem is a tudományos tisztesség/tisztességtelenség helyreállításának/lerombolásának ügye, hanem inkább a politikai rivális morális megsemmisítésének a tétje?

Ha igen – s én emellett érvelek –, akkor a következőkről van szó, bármennyire is leújtó ez.

A tudományetikai kérdések politikai konfliktusok által gerjesztett megvitatása a tudományos-egyetemi emberek részvételével sem változtat a tényen: megnyilvánulásaik a politikai marketing kommunikációs és manipulációs eszközeivé válnak. A tudományos és egyetemi rang(ok) emlegetése ennek a manipulációnak, azaz a „hitelesség” látszatának, s ezen keresztül a morális igazság intaktságának erejét sugallva végső soron a „másik” megsemmisítésének ígérését hordozza.

A közelmúlt ilyen plágium-ügyei a magyar politikában

1. *A „(kis)doktori” mint presztízs.* – A dolgozat írója nem tudományos alkotásképpen ír (ha éppen ő – és nem más – ír, még akkor sem), hanem afféle arculatépítési szándékkal: a „doktori” cím jól hangzik, jól mutat. Látszólag ártatlan cselekmény, de ha nem saját teljesítmény áll a valóban látszat-arculat építmény mögött, ez akkor olyan látszat, ami valódi hazugság. Zsarolhatóvá teszi a vétkest – a politikai nyilvánosságban is. Ez történt Schmitt Pállal.

A valóságos vétke azonban csak látszólag volt tudományetikai, a politikai szerepe volt az ellenzék számára támadásra ingerlő: az Orbán-kormányt aláztatosan kiszolgáló államfő morális ellehetetlenítésével a támadókat legkevésbé a tudományetikai tisztaság iránti mélyeséges elkötelezettség motiválta, sokkal inkább az Orbán-kormány (diktatúrára hajazó, de mindenképpen ártalmasan autokratikus „rendszer”) gyengítése – ez viszont az ellenzéki politikai szerep természetes készletese, ami ugyanakkor semmiképpen sem a tudomány ügye.¹³

2. *A politikai rivális „megsemmisítése”.* – A politikai versengésre épülő polgári demokráciák a rivális partnerek „kiválasztásában” a morális megsemmisítés eszközével afféle akció-reakció szerű játék/jatszma módján is élnek. Ez történt Gyurcsány Ferenc egykori főiskolai szakdolgozata körüli, a kormánypárti nyilvánosságban (Hír Tv stb.) kitergetett „plágium-gyanúra okot adó” ügyével összefüggésben. *Ha ti megtámadtatok minket (Schmitt Pálon keresztül), akkor a politikai vadasparkból mi újból célkeresztünkbe állítjuk*

régi kedvenc „nagy (?) vadunkat”: Gyurcsány Ferencet – aki ugyan már régen megérett a kilövésre, de eddig mindent túlélte. Most talán sikerül.

És valóban: igen hatékonyan sikerült sarokba szorítani „áldozatukat” – aki viszont ezúttal is „túlélte” a változatosan ütős lövéssorozatokat. Gyurcsány Ferenc pécsi tanár szakos főiskolai szakdolgozata, úgy tűnik, igen csak problematikus. Nagy valószínűséggel „idegen tollakkal” (volt sógora korábbi szakdolgozata szövegéből, a forrás megjelölése nélkül átemelt részekkel) ékeskedett. Ám ezt a gyanút csak az egykori opponensi szövegből, azaz pusztán áttételesen lehetett sejtetni.

Bizonyítani pedig azért nem sikerült, mert Gyurcsány Ferenc szakdolgozata mind a főiskola könyvtárából, mind a szerző magánkönyvtárából „eltűnt”. Gyurcsány Ferenc ezt a politikai kalandot (is), mint afféle túlélésre is szakosodott kaland-kereső (kalandor?), el kell ismerni: ügyesen túlélte!

De bizony ennek a történetnek, még a vak is láthatja, alig van köze a szakmai-tudományos teljesítmény minőségéhez. Ezt ráadásul maga a „vétkes” is elismerte: egykori szakdolgozatát még ő sem tartotta minőségi teljesítménynek – „letudni” szerette volna, minél kisebb munkával és erőfeszítéssel, aztán pedig elfeledni az egészet.¹⁴

3. *Az ügyetlen politikai manipulátor.* – Amíg Gyurcsány Ferenc ügyes politikai manipulátorként szerepelt ebben a politikai konfliktusban – addig Semjén Zsolt, bizony, inkább ügyetlen volt. (Eddig, legalább is számomra, ez látszik valószínűnek.) Egyfelől ő semmit sem titkolt, mert – mint mondta – ő mindenben az egyetemet (az ELTE) akkori, a szakdolgozat írásának idején (1991/92) érvényes előírásai és szabályzatai szerint járt el, másfelől ő (akkor még) bizonyos tudományos karrierépítés céljából is írta mind a teológiai, mind a szociológiai szakdolgozatait, illetve teológiai doktori értekezését. – Akármi is lesz azonban ennek a történetnek a végkifejlete, az biztos: a tudományetikai érvek itt is a politikai játszma eszközei.¹⁵ Semjén Zsolt szakmai-tudományos teljesítménye, bármilyen is (volt) az – pontosabban: annak (utólagos: jelenlegi) megítélése –, csak egy olyan fedőtörténet része, amelynek valódi motivációja az Orbán-kormány miniszterelnök-helyettese *politikai arculatának* rombolása. Ezekben az arculatrombolási hadműveletekben az igazi politikai bozótharcosok már nem a „tudományetikai tisztaság” fölött éberén őrködő egyetemi-tudományos intézmények erre hivatott („főlkent”) szakemberei, hanem a politikai médianyilvánosságban is forgolódo véleményvezérek, újságírók és persze az ilyen-olyan „szakértők” is. A kormánypárti médiákban nyilvánvalóan az arculat-védelem, az ellenzéki médiákban pedig a további arculat-rombolás a politikai taktikai feladvány.

Miképpen lehet az itt vázolt konfliktusokat minimalizálni? (Az én elemzésemnek ez a – pszichológiai – feladványa!)

A probléma a következő:

- az igazi és bizonyított plágium valódi tudományetikai vétség,
- ezért a plágium(-gyanú) nagyon alkalmas a politikai ellenfél morális ellehetetlenítésére,
- a politikai karaktergyilkosság szintén etikai vétség, de bevett és „elnézett” politikai gyakorlat, ezért látszólag kisebb etikai vétség.

Következmény:

A „kisebb” etikai vétség afféle szívó hatással mintegy magába szippanthatja a „nagyobb” etikai vétséget. Ez a sajátosan fordított gravitációs erő a politika szolgálojává – *meretrix politicesszé*¹⁷ – teheti a tudományetikai érveket. Az igazi megoldás: a „nagyobb” etikai vétség nem lehet (a természet rendje szerint sem) a „kisebb” hatása alá rendelve. Tehát: *a plágium-gyanú tisztázását nem etikus bármiféle politikai konfliktus eszközeként felhasználni.*

Kor- és kőrfestő adalékok a plágiumok perspektívájából

1990 előtt szakdolgozatot igen gyakran írtak meg másokkal, többek között (de akkoriban ez szinte közismert volt) rendőrtisztek, akiket „beiskoláztak” a jogi karokra; úgy lettek tehát nem kevesen jogi doktorok, hogy a beosztottaikkal (akik valódi egyetemi tanulmányokat végeztek) írták meg szakdolgozataikat. A beosztottak persze számos kedvezményt (soron kívüli fizetésemelést stb.) kaphattak így és ezért.

Az egykori MSZMP Politikai Főiskolája, mint egyetemi rangú felsőoktatási intézmény, „egyetemi diplomát” állíthatott ki, ehhez formálisan szintén „szakdolgozatot” is kellett írni a végzős hallgatónak. Ez 1990-ig így volt. Tehát maga a minősítés (az „egyetem”) volt hazugság: látszat, nem tudományos teljesítmény alapján kiérdemelt.

Miközben, elismerem, egyes oktatók lehettek kiválóak is, „egyetemi tanár” minősítésük megérdemelt, az általuk bírált „szakdolgozat” vagy „doktori értekezés” is lehetett színvonalas és kreatív teljesítmény. – Ez azonban inkább az MSZMP igazi tudományos kutatóintézetére állt, az 1980-as évek tájékán: a Társadalomtudományi Intézetre, ami 1990-ben az MTA-hoz került, ma pedig az MTA Politikatudományi Intézete. Az MSZMP Politikai Főiskolája pedig, bár a rendszerváltás szelében ő is szeretett volna megszabadulni a kényelmetlenné vált „emeszempés” védőruhájától (például szeretett volna „Deák Ferenc Politikai Főiskola” néven túlélni), ez nem sikerült, s méltán szűnt meg jogutód nélkül.

1990 után: „piacosodtak” ezek a látszat-teljesítményeket produkáló intézmények, akciók és lehetőségek; különösen az internetes világban, anonimitást is megőrző közvetítésekkel, kialakult az egyetemi munka során az évfolyam- és egyéb szemináriumi dolgozatok, de még inkább a szakdolgozatok, sőt a doktori disszertációk megírására szakosodott kereslet és kínálat piaca.

Azt is lehet tehát mondani: a nagypolitikai nyilvánosság terében mutatkozó tudomány-etikai vétségek inkább a „jéghegy csúcsát” szimbolizálják – miközben tévedés lenne azt gondolni: kisebb-nagyobb mértékben „mindenki” ezt teszi. De a „rendszer” mégis lehetővé teszi, hogy a tudományetikai érvek látszatával politikai vitákat „intézzenek el” a politikai nyilvánosságban – ami tehát szokványos kampánytechnikai manipuláció. És a „rendszer” azt is lehetővé teszi, hogy a tudományos vitákban kiszorítsanak, ellehetetlenítsenek vagy zsaroljanak a tudományos intézményes életterekben is szükségképpen jelen lévő rivális munkatársakat is; a tudományetikai vétség (és/vagy látszata) itt is a politikai ellenszenv/rokonszenv szolgálatába állított eszköz lehet – ami szintén nem etikus.

Az értelmezési közösségek – paradigmák – hatalma: végső i/gazság?

A téma igazán izgalmas összefüggései tudományelméleti/tudománytörténeti – és ebben a kontextusban: pszichológiai – problémák végiggondolását igényelné. A *tudományos paradigmák* fogalma, azaz létrejötte, átalakulása és megszűnése, mint tudomány- és tudásszociológiai értelemben funkcionáló *értelmezési közösség*, a „tudomány” minősítés erejével és sajátos „kapuőri” szerepével is bír.¹⁸ Ez, bizony, *hatalom* – ha nem is közvetlenül a napi politikai üzemvitel szempontjából meghatározó, de a tudomány- és szakpolitikai intézményes és döntési mechanizmus működésének/működtetésének szükséges tartozéka. A *tudományos igazság* mibenlétének eldöntése azonban mégsem a „kapuőrök” kompetenciája. A behaviorista pszichológia vagy az organikus pszichiátria tiszteletre méltó kapuőrei, például, sohasem fogják „tudomány” minősíteni a pszichoanalitikus pszichológiát (és viszont); de ez, így mondanám, a pszichológia belügye.¹⁹ A probléma azonban éppen abból és akkor adódott/adódik, amikor és ahol ebbe a vitába kívülről akarnak beleszólni, igen gyakran po-

litikai motivációktól is vezéreltetve, valamiféle „végső igazság” látomása jegyében. A politikai omnipotencia illúziója ugyanis azt a csalfa reményt képes kelteni – mind a politikai cselekvőkben, mind a tudomány embereiben –, hogy a reménytelenül kusza, összetett problémák is, afféle gordiuszicsomó-átvágás módjára, megoldhatók. Ha egy (vagy több) politikus ezt hiszi, ez még talán rendjén is van. A tudományos igazság – valamint a most elemzett plágiumokkal összefüggésben gyakran emlegetett tudományetikai kérdések – megvitatása azonban nem rövidíthető le a „gordiuszicsomó-átvágás” tempójára; aki erre vállalkozik: Nagy Sándornak képzeli magát – azaz politikai szerepbe helyezi magát. Ez azonban nem (lehet) azonos a „tudományos igazság”, az „etikai tisztaság” felismerésével, birtoklásával. Nem lehet – de mégis megtörténik. Hát ezért (is) lehetséges a lehetetlen! Abszurdisztánban minden lehetséges: a kis nagysándorok és a NAGY/kis/SÁNDOROK is feltámadhatnak – és közülük némelyek még ArisztotelÉSZnek is képzelik magukat (láz)álmukban.¹⁹

JEGYZETEK

- KODÁLY Zoltán: Beköszöntő. Kodály Zoltán beszéde az 1946. július 28-i ünnepélyes közgyűlés alkalmából. *Akadémiai Értesítő*, 1946. 54. köt. 27–29. old.
- ARIES, Ph.: *Gyermek, család, halál*. Gondolat Kiadó, Bp., 1987. – ASSMANN, J.: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1999. – Uő.: *Uralom és üdvösség*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2008. – Uő.: *A varázsfuvola. Opera és misztérium*. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2012. – ELIAS, N.: *A civilizáció folyamata*. Gondolat Kiadó, Bp., 1987. – GOUDSBLOM, J.: *Időrezsimek*. Typotex Kiadó, Bp., 2005.
- RUNYAN, W. M.: Vita a pszichobiográfiáról. In: HUNYADY György (szerk.): *Történelmi és politikai pszichológia*. Osiris Kiadó, Bp., 1998: 305–339. – Uő.: Evolving conceptions of psychobiography and the study of lives: Encounters with psychoanalysis, personality psychology, and historical science. In W. T. SCHULTZ (Ed.), *Handbook of psychobiography* (pp. 19–41). New York: Oxford University Press. 2005. – Uő.: Psychobiography and the psychology of science: Understanding relations between the life and work of individual psychologists. *Review of General Psychology*, 2006. 90 (2), 147–162.
- ADY Endre: Szeretném, ha szeretnének.
- JÓZSEF Attila: (Csak az olvassa...)
- Az első idézet helye: TELEKDI Miklós, *Az Evangéliomoknak – magyarazattyanak Első Resze*, Bécs, 1577 (*Az keresztény olvasóknak címzett előszóból*) – a második idézet helye: PADÁNYI Bíró Márton, *Micae et spicae evangelico apostolicae: Avagy evangyéliomi kenyér morzsalékok és apostoli buzakalászkok*, Győr, 1756 (*A kegyes olvasónak címzett előszóból*). – IDEZI MACZÁK Ibolya: A kanonikus plágium. (Szövegalkotás barokk prédikációinkban). *Irodalomtudományi Közlemények*, 2003, 2–3: 261–276.
- BRAUN Tibor: Szellem a palackból. *Magyar Tudomány*, 2008, 11, 1366–1971. – <http://www.matud.iif.hu/08nov/10.html> – Uő.: Új mutatószámok a tudományos folyóiratok értékelésére. – Valóban indokolt-e az impaktfaktor egyeduralma? *Magyar Tudomány*, 2010. 2. sz. – <http://www.matud.iif.hu/2010/02/11.htm>
- A szó eredete a latin *plagiare*, ami azt jelenti, hogy „gyermeket vagy rabszolgát rabolni”, a *plagiarius* jelentése emberrabló, lélekkufár. Lásd: <http://hu.wikipedia.org/wiki/Pl%C3%A1gium>
- ANGELUSZ Róbert: *Optikai csalódások*. Pesti Szalon Könyvkiadó, 1996. – JOHNSON, D. B.: *A közösségi döntések elmélete*. Osiris Kiadó, Bp., 1999: 100–173. – LIPSET, S. M.: *Homo politicus*. Osiris Kiadó, Bp., 1995: 207–302. – NEWMAN, B. I.: *Politikai marketing mint kampánystratégia*. Bagolyvár Könyvkiadó, Bp., 1999. – Uő.: *A politika tömegmarketingje*. Bagolyvár Könyvkiadó, Bp., 2000.
- ZSOLT Péter: *A karaktergyilkosság*. Méltányosság Politikaelemző Központ – <http://www.meltanyossag.hu/files/meltany/imce/doc/ny-akaraktergyilkosság-090421.pdf>
- Lásd ehhez például DRASKOVICH Zita: Politikai transzcendencia. A Fidesz valóságértelmezése a 2002-es választási kampánytól a Szövetség megszületéséig. In: SZABÓ Márton (szerk.): *Fideszvalóság*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2006: 129–142. – HARGITAI Lilla: Érez vagy gondolkodik a magyar választópolgár? Politikai reklámklippek 1998-ban és 2002-ben. *Médiakutató*, 2002. nyár, 7–22. http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_02_nyar/01_magyar_polgar/01.html – III, Lucian Gideon Conway – GORNICK, Laura Janelle – BURFEIND, Chelsea – MANDELLA, Paul – KUENZLI,

- Andrea – HOUCK, Shannon C. – FULLERTON, Deven Theresa: Does Complex or Simple Rhetoric Win Elections? An Integrative Complexity Analysis of U.S. Presidential Campaigns. *Political Psychology*, vol 33, issue 5, 2012, pages 599–618. – SÁRKÓZY Erika és SCHLEICHER Nóra (szerk.): *Kampánykommunikáció*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2003. – SPEZIO, Michael L. – Laura LOESCH – Frédéric GOSSELIN – Kyle MATTES – R. Michael ALVAREZ 2012, Thin-Slice Decisions Do Not Need Faces to be Predictive of Election Outcomes, *Political Psychology*, Volume 33, Issue 3, pages 331–341. – <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9221.2012.00897.x/full> – TODOROV, A. és mtsai.: Inferences of Competence from Faces Predict Election Outcomes. *Science*, 2005. 1623-1626. – <http://weblamp.princeton.edu/~psych/psychology/research/todorov/publications.php>
- 12 AMIN Zoltán és mtsai.: *Harci technikák a médiában. Válasz Könyvkiadó, Bp., 2002.* – JANKOVICS Zsanett: A személyek jelentősége a politikában. *Médiakutató, 2008. 1. sz.* – http://www.mediakutato.hu/cikk/2008_01_tavasz/03_szemelyek_a_politikaban/01.html – LÁNYI Gusztáv: *Kampányjátsszámok. Politikatudományi Szemle, 2002. 1–2. sz.* – Uő.: (H)arcok. *Kampánypszichológiai megfontolások. Valóság, 2012. 16–23.* <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=keres&tenyezo=5&kerkerdes=34> – LISZNYAI Sándor: A negatív kampány egy értelmezése: a pszichológiai magyarázat megjelenése a kampányban. *Alkalmazott Pszichológia, 2002. 4: 59–82.* – NÉMETH Erzsébet: *Közszereplés*. Osiris Kiadó, Bp., 2006.
- 13 Lásd Schmitt Pál plágium-ügyével kapcsolatban: GRÓH Gáspár: *Vetünk élő hazugságok*. *Magyar Szemle, 2012. 5–6. sz.* – http://www.magyar szemle.hu/cikk/vetunk_elo_hazugsagok – Lásd még: http://hu.wikipedia.org/wiki/Schmitt_P%C3%A1l_pl%C3%A1gium%C3%BCgye – <http://www.origo.hu/itthon/20120330-schmitt-pal-plagiumugyenek-osszefoglalaja.html>
- 14 Lásd a Gyurcsány Ferenc plágium-gyanús ügyével kapcsolatban: <http://www.nyest.hu/hirek/gyurcsany-plagium-gyulnek-a-bizonyitekok> – http://mandiner.hu/cikk/20120430_fidesz_csunya_gyurcsany_plagiumugye
- 15 Lásd Semjén Zsolt plágium-gyanús ügyével kapcsolatban: http://hu.wikipedia.org/wiki/Semj%C3%A9n_Zsolt_pl%C3%A1gium%C3%BCgye – <http://hvg.hu/cimke/Semj%C3%A9n+Zsolt+pl%C3%A1gium> – <http://tatk.elte.hu/aktualis-hirek/egyetem-hirek/2393-tajekoztato-semjen-zsolt-szakedolgozataval-kapcsolatban> – Az ELTE Társadalomtudományi Kar professzorai nyilatkozatot tettek közzé Semjén Zsolt szakdolgozata ügyében: <http://tatk.elte.hu/aktualis-hirek/egyetem-hirek/2394-professzorok-nyilatkozata> – Lásd még HARGITAI Miklós: *Schmitt kontra Semjén... avagy mit szabad Jupiternek. Népszabadság, 2013. január 13.* – http://www.nol.hu/megmondok/hargitai/20130112-schmitt_kontra_semjen
- 16 *Tiszteesség ne essék (így) szólván, de ez a tükörfordítás: a POLITIKA KURVÁJA.*
- 17 BRAUN Tibor és DIÓSPATONYI Ildikó: *Kapuőrök, a természettudományi folyóiratok minőségvédői*. *Magyar Tudomány, 2005, 5: 309.* – <http://www.matud.iif.hu/05mar/07.html> – BRAUN Tibor: *Szellem a palackból*. *Magyar Tudomány, 2008, 11, 1366–1971.* – <http://www.matud.iif.hu/08nov/10.html> – KUHN, Th. S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat Kiadó, Bp., 1984. – MERTON, R. K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat Kiadó, Bp., 1980: 136–142. – PALLÓ Gábor: *A tudományos siker kettős természete: a fiatal kutatók és a siker*. 2011. *Magyar Tudomány, 4. sz.* – <http://www.matud.iif.hu/2011/04/15.htm>
- 18 Lásd ehhez ERŐS Ferenc: *Analitikus szociálpszichológia. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2001.* – Uő.: *Pszichoanalízis és forradalom*. Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918/19-ben. *Jószöveg Műhely Kiadó, Bp., 2012.* – ERŐS Ferenc, LÉNÁRD Kata és BÓKAY Antal (szerk.) 2008, *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról*. Thalassa, Bp. – HARMAT Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908-1993*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1994. – LÁNYI Gusztáv: *Ranschburg Pál és a magyar kísérleti pszichológia kezdetei*. *Valóság, 2012. 6: 57–72.*; megjelent még: LÁNYI G. (szerk.): *Ranschburg Pál és a magyar pszichológia*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2013: 25–47. – MÉSZÁROS Judit: *„Az Önök Bizottsága”*. Ferenczi Sándor, a budapesti iskola és a pszichoanalitikus emigráció. *Akadémiai Kiadó, Bp., 2008.* – PLÉH Csaba: *A lélektan története*. Osiris Kiadó, Bp., 2000.
- 19 Ez a tudományelméleti és -történeti látószögből konstruált „Abszurdisztán” metafora egy olyan külső értelmezési keret, azaz egy olyan távlat, amely nem azonos a politikai arénákban szokásos címkézés eljárásával. Sőt, éppenséggel ezért még arra is alkalmas, hogy mintegy leleplezze a politikai kommunikációs játszmák részeként alkalmazott (jobbára csak a „másikat” minősítő) nyelvi, stílusi és retorikai kliséket. Például így: *ABSZURDISZTÁNBAN HULL/A HÓ* – mert a „Mozgó Világ”-ban megállt (szinte hullamerevvé fagyott) a világ! (Vö.: *Mozgó Világ, 2013. 1. sz.*) Ez a valóság! Ennél több kommentárt nem ér.

Egy rendszerező pszichiáter vallomása

Ellentmondásos a cím: hogy kerül együvé rendszer és vallomás?

A szisztematizálás tudományos-logikai eljárásorozat, amely objektivitásával mintegy kiöli az élet eleveenségét (példa erre a behaviorizmus, a freudizmus, Pavlov méltatása). Buda Béla egyrészt rendszereket elemez, de maga is rendszert kreál. A vallomások nyilván oldottabbak, szubjektívek, elevenek (példa erre többek között annak a bemutatása, miként választotta hivatásul a pszichiátriát).

Szimptomatikus, hogy a névmutató tanulsága szerint kit citál a leg többet a szerző – 24 utalással Sigmund Freud vezet. S kiket nem említ? Nem hivatkozik többek között Ranschburg Jenőre, Karl Popperre. E tények önmagukban is egyféle beállítódás lenyomatai.

Buda Béla legutóbbi, önéletrajzi elemekkel is átszőtt 402 oldalas kötete olyan egységbefoglalás, amely a történetinek (ez a teoretikus szint) és a pszichiátria éppen aktuális mindennapi szintjének a meggyőző egybesimítása.

A 10 fejezetre tagolt mű igen jól szerkesztett. Vissza-visszatérő módon érzékelteti Buda egyik dilemmáját: a neurológia és a pszichiátria viszonyát. Milyen is ez a viszony? Alá- és fölérendelő, vagy egyenrangú?

A pszichiátria kettős szorításban vergődött. Egyrészt, ahogyan a szerző írja: „Még a budapesti pszichiátriai klinikán is illett neurológiai szakképesítést szerezni, a három vidéki egyetemen ez egyenesen kötelező volt.” (11.) Másrészt a pszichiátria önállósodását előnytelenül befolyásolta az antipszichiátria megjelenése: a pszichoanalízissel szembeni ellenszenvet csak fokozta a biológiai pszichiátria kultusza, az ideologikus támadások és a gyógyszeripar lobbizó érdekviszonyai. (A pszichiátria detronizálása nálunk igen korán kezdődött: Thomas Szasz jó érzékkel válogatta szöveggyűjteményébe Karinthy Frigyes. Az antipszichiátria a stigmatizálás, a jogtalan betegségtulajdonító mentalitás, a büntethetőség, a terápia felfüggesztése „humán”, főként intellektuális magyarázatul szolgált.)

Buda elemzi Michel Foucault azon értekezését, amely szerint komoly kihívás: a lelki egészség/betegség meghatározásakor kényszeresen alkalmazzuk a szomatikus betegségek kategorizálásakor igénybe vett terminus technikusokat. Foucault szerint „az elmekörtán gyökereit nem valami 'metakóroktanban' kell keresnünk, hanem az embernek a tébolyodott emberhez és a normális emberhez fűződő, történetileg meghatározott viszonyában.” (Vö.: Buda 79.) Ez a viszony nyilván korszecifikus, ám véleményem szerint a korszecifikusság mögött/mellett valaminő metamotívumot mégiscsak feltételezni kell. A tudás archeológiájáról tudósító Foucault mintha maga is hajlana egy metaszint hiposztázálására.

Kifogásunkat Hans-George Gadamer megerősíti. Ő bármely tudomány alapjaként egy emberképet vél felderíteni (ez a hiányolt metaszint lehetne véleményem szerint).

A szervi gondolkodást, az organicizmust a pszichoanalízis erodálja. Támadása egy ideig meggyőző. A klasszikus, konzervatív orvosi gyakorlat lassan, nehézkesen változik, s a pszichoanalízisen átjutva visszatér egy konzervatív hagyomány – tért hódít (főként Amerikában) a biológiai pszichiátria, a pszichofarmakológia. Az ötvenes években kezd dominálni a behaviorizmus, s ezzel egy időben Pavlov hatása.

A pszichoanalízis a XX. század utolsó évtizedeiben mintegy kiszorul az amerikai elmegyógyászatból.

Mára – úgy tűnik – a pszichofarmakológia elnyelte a pszichiátriát, ugyanakkor többé-kevésbé paradox módon megszűnőben van a kanonizálás, s eredményekkel kecsgetető párbeszédre lelhetünk.

Érdeemes áttekintenünk, hogy a jelzett tendenciákat miként konkretizálja Buda a magyarországi történetekre. Empátiáról, beleélésről is árulkodó, ahogyan a hazai kultúra, elsősorban a magyar irodalom néhány kiemelkedő alakjának az ideillő műveit sorolja (példának okáért Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Csáth Géza, József Attila, Gulácsy Lajos).

2.

A XIX. század végére nálunk neuropatológiai kutatóműhelyek alakultak ki, igazán eredményesen az ötvenes évektől az idegsebészet motiválta kiváltképpen ezeket a műhelyeket. A hetvenes évek közepéig a primátus az ideggyógyászaté volt.

A II. világháború után idehaza is gyarapodott a neurotikus esetek száma: a társadalmi értékrend extrém gyors felbomlása, az iparosítás, a városi lét erőltetése, a kollektívizálás idézte elő ezt többnyire. Terjedt az autogén tréning, a csoportterápia, a relaxációs módszer.

A korszak egyik kétségtelenül legalapvetőbb dilemmája nálunk szintén a test és lélek (mai terminológiával az agy/elme) különbözősége/egybeesése. A dualizmus indikálta félelem ideológiai küzdelmekre sarkalt, a szimplifikálás, a leegyszerűsítés életre hívója lett. Divattá vált a pszichológia, szinte tódultak az önköltségtől nem mentes Pszichiátriai Hétvégekre, beindult a társadalmi beilleszkedési zavarok kutatása komplexum.

A pszichiátriai képzés felvirágzása ellentmondást is involvált: bürokratizálódás, kisajátítás kísérte.

Eljött a leépülés időszaka – a belső szakmai viták mellett a gyógyszeripar szinte karikírozható befolyását tapasztalhattuk. Buda részsummázata szerint: „A magyar nehézségek mértékükben és összetételükben sajátosak, túl nagyok, de tendenciájukban tükrözik a világhelyzetet és a pszichiátria általános válságát.” (126.)

A folytatásban a szerző szemelvényekben jeleníti meg a magyar pszichiátriatörténetet.

Az „Orvostudomány és a pszichológia” fejezet jórészt újraközlés.

Az öngyilkosságról szóló igen elgondolkodtató rész nívóma számomra a test átalakításával foglalkozó fejtegetés volt. Itt nem-váltásról van szó, arról, hogy az individuum elégedetlen a természet által neki címzett nemmel, s változtat.

Nagy kihívás, hogy az orvosi beavatkozás előtt/után van-e tennivalója a pszichiáternek, pszichológusnak? De „szolidabb” beavatkozás (pl. mellnagyobbítás, zsírleszívás, arcfelvarrás) ugyanilyen döntésként bukkanhat fel. A test megrendelt korrekciója érintetlenül hagyja a lelket, elmét?

A viselkedési függőségek (alkohol, drog) mint devianciák – Buda szerint – a klasszikus szociológia víziójának tekinthetők.

A „Pszichoterápia – gyógyítás, fejlesztés és korrekció pszichológiai módszerekkel” szerencsés kézzel kiválasztott utánközlés.

A nagy számú pszichológiai módszer mintegy szükségessé tette (volna) az integrációt, ez azonban nem valósult meg. Ezt a tényezők számtalansága (pl. a betegség mint olyan, a páciensváltozók, a terapeutaváltozók é. í. t.) hiúsította meg. A mentálhigiéné ellentmondásos státuszát is tetten

érhetjük a szerzőnek hála.

A pszichiátria szemléleti dilemmáin töprengve Buda megfogalmaz kilenc tézist és javaslatot; ezek közül utolsóként sorolja a komplex folyamatmodellek szükségességét, amelyek megkövetelik többek között az etológia és a terápia adekvátabb megközelítését.

A placebo-probléma dzsungelét szintén bejárhatjuk a kötet segítségével. [Mindazonáltal – úgy vélem – a placebo-minősítés itthoni kálváriáját könyvbe foglaló Szendi Gábor kötetére rákövetkező megnyilvánulások populáris témává vitték le (s ezért talán a szerző is okolható), méltatlanul e kérdéskört.]

Buda szerint a pszichiátria mai korszaka 1980-nal kezdődött. A gyógyítás elszemélytelenedett. Kiemelkedő konfliktusnak bizonyult a szovjet pszichiátria ügye: a politikailag másként gondolkodók pszichiátriai betegek (főként skizofrének-ké) minősítették. Ez ideológiai inszINUÁCIÓ volt – még akkor is, ha igazat adunk Thomas Szasznak, nevezetesen, hogy nem pusztán politikai manőverrel van dolgunk, hanem az elmeokortani betegség-megállapítás önkényességével, pontatlan-ságával is. A betegség-megállapítás bizonytalanságai világszerte feltűnővé váltak.

Nagy teret szentel a szerző az antidepresszánsoknak, mint placebo-knak. Úgy véli: nincs és nem is remélhető párbeszéd az elmeorvosok és a különböző pszichiátriai tevékenységek/terápiák új értelmezéséről, szabályozásáról.

3.

A mai magyar pszichiátriát jellemző küzdelmek, viták közé sorolható a Lipót igen ellentmondásos megszüntetése, a tekintélyelvűség, a viták hiánya, az orvosi konzervativizmus. A pszichiáterek társasága elbürokratizálódott, a pszichiáterek nem bizonyultak nyitottaknak arra, hogy kommunikáljanak a társadalommal. Ugyanakkor a pszichiátria a gyógyszercegekkel kötött kapcsolatainak betudhatóan nagy gazdasági erőt biztosíthatott magának. Nagyon szellemes, és sajnos igen találó Buda „Rodostóból” adresszált levele (l.: 375–378.).

A záró fejezetben Buda azt a kérdést exponálja: lesz-e, lehet-e változás a pszichiátriában. Röviden: azt a választ intonálja – nem tudhatjuk.

Ma a pszichiátriában az öröklésvű, biológiai sérülékenységi betegségmodellek dominálnak.

A kötet zárógondolata: „Általánosságban nehéz előre jelezni a közelgő jövőt is. ... nagy dezorganizációk, növekvő egyenlőtlenségek és ellátatlanságok keletkezhetnek, de előállhatnak hatékony újítások is, és békés, nyugodt viszonyok között folytatódhat a pszichiátria humanizálódása, a pszichológiai és társadalomtudományi elméletek behatolása, a pszichoterápiás, pszichokulturális módszerek terjedő alkalmazása.” (395.)

Buda művének szükségszerűen rövidre fogott áttekintése után néhány reflexiót kockáztatok meg, a bevezetőmben írt szempontok alapján.

A *rendszerezésről*: a *tolerancia* jellemző a rendszerezésre – a frenológia éppúgy teret kap, mint Günter Ammon dinamikus pszichiátriája. Szintetizálni törekszik a szerző, s ez az ő rendszeralkotási szisztémája. Kalkulál gazdasági-ideológiai tényezőkkal is, ám igyekszik kívül maradni már egyértelműen kiürültnek bizonyult értékítéletektől. Nagyon gazdag szakirodalmi hivatkozási kört mobilizál.

A kiegyensúlyozás persze az olvasóból olykor a valóban egyenrangú, illetve az egyik –legalább bizonyos szempontból – különb, mint a másik ellentétes megíté-

lés valamelyikét válthatja ki. A kirekesztés helyett a „mit lehet profitálni” attitűd dominálna. Minél szélesebbre szeretné tárni az együttműködést: más-más diszciplínák, iskolák, szemléleti konstrukciók bevonásával.

Vissza-visszatérő dilemmákkal szembesül (pl. a test/lélek, agy/elme dichotómia; a gyógyszeres terápiák divatja; a hatalom ideologikus arroganciája; a társadalomtudományokkal való együttműködés é. í. t.)

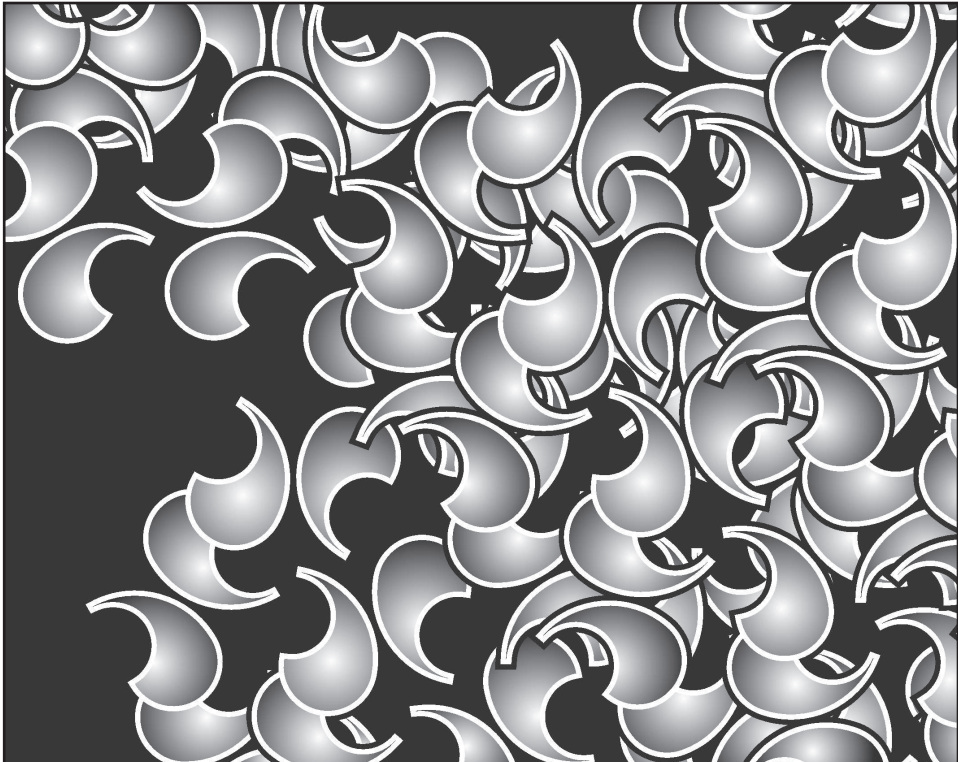
A visszatérési kényszer a „már nem először kerül szóba” élményét involválhatja az áttekintéssel ismerkedőkben. Ez zavaró is lehet – a placebo-probléma gyakori explikálása jól illusztrálhatja kifogásomat. Feszesebb szerkesztés bizonyára előnyére vált volna a kötetnek. Az ismételtetés ugyanis olykor nem megerősíti, hanem kioltja a kívánt hatást.

Ami a *vallomást* illeti: a pályaválasztás motívumait, munkahelyi, szerkesztői kanosszáit, reményeit, csalódásait őszintén, keresetlenkedés nélkül adja elibénk.

A névmutató megkönnyíti a tájékozódást.

Jó volt elolvasni Buda Béla elokvens összefoglaló művét.

(Buda Béla: Az elme gyógyítása. Kritikus pillantások egy különös orvosi szakterületre. Budapest, 2011, Háttér Kiadó, 402 p.)

Egy kamasz lány emlékei a holokausztról – Helga Weiss naplója

A második világháború legborzalmasabb története a fasiszta Németország befolyása vagy megszállása alá került országokban a zsidóüldözés lett. Igaz, ennek végrehajtása mindig a vazallus kormányoktól vagy a német helytartóktól is függött, de minden tekintetben másolta a németországi zsidóellenes intézkedéseket. Ahogy Németországban, úgy másutt is fokozatosan kiszorították a zsidókat a közélet minden területéről, megfosztották vagyonuktól és értékeiktől, majd kijelölt területekre (gettókba) kényszerítették őket, ahonnan sokaknak az útja a megsemmisítő táborokba vezetett. Nemcsak a munkatáborokból, hanem a gettókba is igénybe vették a zsidó munkaerőt, és csupán a túlélés minimális feltételeit biztosították nekik. A gettók és a munkatáborok világáról számos irodalmi és történeti feldolgozás látott napvilágot, amelyek többsége inkább a második világháború után, visszaemlékezésként született. Ezek száma igen jelentős, többségük a magyar olvasók előtt ismeretlen, hiszen a lengyel, a német vagy más nyelven kiadott munkák (fordítás hiányában) nem kerültek a hazai érdeklődők elé. Ezen visszaemlékezések még „friss” élményeket rögzítenek, olyan eseményeket és emberi tragédiákat mondanak el, amit a kortársak és sorstársak igazoltak. Az elbeszélőket nem irodalmi vágyak vezérelték, hanem a „kibeszélés” lélektani eszközével a fájdalomtól akartak szabadulni, felhívni a figyelmet a borzalmakra. Ilyen például Szép Ernő *Emberszag* (1945), Bruch Edith *Ki így szeret téged* (1964), Gács Teri *A mélységből kiált hozzád*, Epstein Helen *Anyám nyomában*, Gárdos Péter *Hajnali láz* című munkái, amelyek szerzői ugyan más-más korosztályhoz tartoztak, de elbeszéléseik szinte ugyanazon időben játszódnak le, és cselekményük egy helyen, a lágerek világában történt. Szép Ernő a városi zsidó értelmiség, Bruch Edit pedig a magyar tanyavilág és falvak zsidóságának kiszolgáltatottságát és reményvesztését vetíti az olvasó elé. Wiesel Elie (Wiesel Jenő) Nobel-békedíjas író az 1944-ben történt észak-erdélyi deportálását beszéli el, de már Izraelben mondja el családjának pusztulását, túlélésének történetét, emléket állítva az észak-erdélyi és kárpátaljai zsidóságnak. *Az éjszaka* című könyvét héberből fordították magyarra és sok más nyelvre.

A magyar vonatkozású visszaemlékezések közül a legismertebb alkotás, a Nobel-díjjal jutalmazott Kertész Imre *Sorstalanság* regénye, amelynek főhőse talán korban a legközelebb áll a holokausztirodalom két jelentős visszaemlékezésének írójához, Anne Frankhoz és Helga Weisshez, mindkettőjük munkája egymáshoz hasonlóan naplóként, de eltérő kiadási évvel láttak nyomdaí napvilágot.

Anne Frank és Helga Weiss szinte azonos korú kamaszlányok, e korosztály szemzőgéből nézik az eseményeket, a hirtelen borzasztóvá vált világot. A maguk módján próbálják átélni az egyre nehezebb körülményeket, amely végül nem a szabaduláshoz, hanem a legborzasztóbbhoz, a gettóhoz, majd a koncentrációs táborhoz vezetnek. Anne Frank családja Németországból menekül Hollandiába, ott bujkálnak egy padláshelyiségben, rejtőzködnek egészen az elárultatásig. Az egész család – Anne Frank apját kivéve – a koncentrációs táborban pusztul el, a visszatérő apának adják el az elrejtett naplót. Ő rendezi sajtó alá a kéziratot, néhány, a család belső vitáit érintő rész

kihagyásával, valójában érintetlen szöveg kerül ki a nyomdából. A megrázó leírás teljes sikert jelentett, már amint egy ilyen szomorú történet „sikernek” nevezhető. Ebben a történetben nemcsak a bezártság érzése kerül kifejezésre, hanem az ebbe a helyzetbe került lány vágyai, jövőről elképzelt ábrándjai is leírásra kerülnek.

Hasonló, de sok tekintetben más Helga Weiss története: Prágában született cseh zsidó értelmiségi család gyereke, aki 1939-től vezeti naplóját, attól az időtől kezdve, amikor a németek megszállják Prágát. Helga Weiss apját elbocsátják állásából, ő pedig nem járhatott addigi iskolájába. Ettől kezdve tankör jellegű oktatási formába kerül, ami ugyan nem adott bizonyítványt, de a hasonló sorsú gyerekek közössége az összetartozás érzését alapozta meg. 1941-ben szüleivel együtt a terezíni gettóba került, itt tömegszálláson élnek, ahol a mindennapi megélhetésért is küzdeni kell. Helga Weiss bámulatos éleslátással örökíti meg családjá mindennapjait, a nyomorúságos életkörülményeket, az éhezést és a gyakori kivégzéseket, csakúgy, mint a legrosszabb helyzetben is létező örömeket, reményt, az első szerelmet, de a háború végét jelenthető hírek hatását is. A legnagyobb félelmet a koncentrációs táborokba való szállítás lehetősége jelentette. Helga Weiss tudta, hogy ez elkerülhetetlen, de bízott valami csodában. Végül 1944 végén egész családjával Auschwitzba deportálták. A táborban édesanyjával maradhatott, úgy, hogy idősebbnek mondta önmagát. Apját végleg elveszítette, de évek múlva is bízott visszatérésében. Már hallották Auschwitzban a szovjet ágyúk dörgését, amikor Helgát és anyját egy transzporttal előbb Freiburgia, majd Mauthausenbe hurcolták. Már alig volt élet bennük, amikor a tábor felszabadult, ezután került vissza anyjával Prágába. A Terezínbe deportált 15 ezer prágai zsidó gyerek közül összesen százan éltek meg a háború végét, köztük Helga Weiss. Prágában előbb befejezte iskoláit, majd művészeti főiskolára került, jeles alkotóművész és pedagógus lett.

Helga Weiss mielőtt elhagyta volna a terezíni gettót, naplóját, feljegyzéseit és rajzait a tábori nyilvántartó irodában dolgozó nagybátyja gondjaira bízta, aki egy téglafalba rejtette (egyszerűen befalazta) azokat. A dokumentumok a háború végeztével, csodával határos módon – a túlélő nagybácsi érintetlenül megtalálta azt a téglafalat, ahová elrejtette az iratokat – előkerültek. Helga Weiss sokáig nem foglalkozott naplójával és rajzaival, csupán a Terezintől Mauthausenig terjedő időszakra írt feljegyzéseket. Később a prágai Állami Zsidó Múzeumnak adta át az iratait. 1965-ben megjelentettek egy gyűjteményes kötetet gyermeknaplóból és -levelekből, ebben jelentős helyet kapott Helga Weiss naplója. Talán ekkor érelődött meg a gondolat, hogy kötet formában is kiadatja. Átdolgozta a kéziratot – az első prágai éveket átfogalmazta, hiszen akkor csak 10-14 éves volt –, majd feljegyzései alapján megírta az 1944. október és 1945 májusa közötti időszak történéseit szintén napló formában. Helga Weissnek mindig sok tennivalója volt, a kötet végleges megszerkesztésére és kiadására nem volt ideje, végül 2012-ben került könyvesboltokba a most magyarra fordított teljes szöveg. A könyvvel kapcsolatos összes szerzői-szerkesztői munkálatot maga végezte, mellékelve a könyvhöz az ebben a korszakban készített rajzait, festményeit, valamint egy német szójegyzéket, amit a gettó világában használtak a fogva tartók és a fogvatartottak.

A könyv döbbenetes olvasmány, egyben kordokumentum is, amely a zsidóüldözés egy történetét mondja el a gyötrődésektől hirtelen felnőtté vált kamaszlány visszaemlékezésében.

(Helga Weiss: Helga naplója. Élet a koncentrációs táborban. Egy fiatal lány visszaemlékezései. Szerkesztette Neil Bermel. Budapest, 2013, Alexandra, 280 p)

Anna Somers Cocks

Velence, az elmerülő város

Pierre Cardin, a legendás francia divattervező idén júliusban ünnepelte 91. születésnapját. A divatpápa (aki egyébként olasz származású, egy San Biagio di Callalta nevű Treviso melletti kisvárosban látta meg a napvilágot 1922-ben, és kétéves gyermekként került szüleivel Franciaországba) pár éve építész unokaöccsével, Rodrigo Basilicativall közösen egy futurisztikus, csupa üveg felhőkarcoló tervét terjesztette a velencei városi tanács elé.

A Palais Lumière-nek, azaz a Fény Palotájának elnevezett toronyház három eltérő magasságú, uszonyra emlékeztető formájú toronyból állt volna, amelyeket hat, egymástól mintegy 35 méteres távolságra elhelyezkedő vízszintes, korong alakú épületrész kötött össze. A legmagasabb torony, és ezzel az egész épület tervezett magassága 245 méter volt (azaz 35 méterrel magasabbra tervezték, mint a párizsi Tour Montparnasse-t, amely 210 méteres magasságával jelenleg Franciaország legmagasabb toronyháza), és a Velence városközpontjától mintegy 10 km-re, a lagúna szárazföldi oldalán található Porto Margherában épült volna fel, egy egykor kőolajipari létesítményeknek otthont adó, mára már meglehetősen lepusztult állapotban levő ipari zónában. A hatvan (más források szerint hatvanöt) emeletesre tervezett toronyház építéséhez egy nagyjából húsz hektáros területet választottak ki, amiből 2,5 hektárt foglalt volna el maga az épület. A felhőkarcoló teljes építési költségét 1,5-2 milliárd euróra becsülték, és a 2015-ös milánói világkiállítás megnyitójára tervezték átadni. Az épületben lakások és irodák mellett szállodák, mozik, éttermek, sport- és oktatási létesítmények is helyet kaptak volna, összesen mintegy 250 ezer négyzetméternyi

területen. Az előzetes tervek elkészítése során fokozott figyelmet fordítottak a környezetbarát technológiák alkalmazására, így az elképzelések szerint a megújuló energiaforrások használatával és speciális anyagok beépítésével az épület nagyjából annyi energiát állított volna elő, amennyit felhasznál. Az építkezés összesen mintegy ötezer embernek biztosított volna munkát.

A futurisztikus felhőkarcoló azonban, amelyet sokan egy, a lagúnába zuhant földönkívüli űrhajóhoz vagy egy „üvegszoknyához” hasonlítottak, érthető módon felkeltette a város- és környezetvédők aggodalmát. Előbbiek attól tartottak, hogy a hatalmas toronyház tönkreteszi a városképet, míg az utóbbiak azzal érveltek, hogy az építkezés során károsodhat a lagúna amúgy is sérülékeny ökoszisztémája. Ezen kívül még a repülésirányítók is tiltakoztak az ellen, hogy egy majdnem 250 méteres toronyházat építsenek fel ilyen közel a városhoz.

Giorgio Orsoni, a tervet támogató velencei polgármester váltig állította, hogy nem kell attól tartani, hogy a tervezett felhőkarcoló tönkreteszi Velence városképét. Ám a *The Art Newspaper* című folyóirat, amelynek jelen cikk írója alapító szerkesztője, kiadott egy számítások alapján készült fotómontázst, ami azt ábrázolja, hogyan fog kinézni a tervezett felhőkarcoló a Lidóról, azaz a Szent Márk térrel szembeni, a lagúnát az Adriától elválasztó földszorosról nézve. A képeken a csupa üveg toronyház a Szent Márk téri harangtorony magasságának kétharmadáig ér, tönkretéve azt a csodálatos látványt, amit mindenki fel tud idézni lelki szemei előtt, aki valaha is Velencében járt.

Mivel a polgármester kitarzott amellett, hogy ez nem lesz így, a cikk szerzője megkérte a londoni Millerhare tanácsadó céget, amely hasonló előrejelzéseket és látványterveket készít a brit fővárosban és a világ más tájain felépíteni szán-

dékozott felhőkarcolók és más épületek tervei alapján, hogy nézzék át a folyóirat által készített számításokat. Mivel az iroda munkatársai is szeretik Velencét, örömmel járultak hozzá szakértelmükkel a látványterv elkészítéséhez, megállapításai pedig megerősítették a folyóirat munkatársainak eredményeit.

Végül idén júliusban Cardin úgy döntött, hogy elveti a tervet. A Velencéért aggódók tehát fellelegezhetnek, ám ezzel még korántsem múlt el minden, a város jövőjét fenyegető veszély. Sőt...

*

1987-ben az UNESCO a Világörökség részévé nyilvánította Velencét. A városvezetés vállalta, hogy kidolgozza a városra vonatkozó gazdálkodási tervet, amelyet végül idén márciusban mutattak be a nyilvánosságnak. A városi tanács szerint a terv célja az, hogy „meghatározza a stratégiákat, és kiválassza azokat a módokat, amely segítségével cselekvési terveken keresztül át lehet ültetni azokat a gyakorlatba”. Sajnos a dokumentum szinte egyáltalán nem felel meg egyik célkitűzésnek sem, mert a készítői visszariadtak attól, hogy az igazán jelentős problémák közül bármelyikkel érdemben foglalkozzanak.

A Világörökség része cím nem olyan elismerés, amit az UNESCO a saját belátása alapján ítél oda. A cím elnyeréséhez az adott ország kormányának pályázatot kell benyújtania. Olaszország kérte, hogy Velence kerüljön a listára, az UNESCO pedig úgy találta, hogy a város eleget tesz a szükséges feltételeknek. Így Velence megkapta a címet, melyért cserébe Olaszország vállalta, hogy gazdálkodási tervet készít a városra vonatkozóan, és kijelöl egy „pufferzónát” Velence körül. A Világörökség része cím önmagában nem garancia semmiféle támogatást, mert az UNESCO az idén mindössze 3,25 millió dollárt tud költeni az összes Világörökség-helyszínre (a 4,5 millió dolláron kívül, amit irodáik fenntartására, illetve a 7,5 millió dollár mellett, amit egyedi projektekre – mint például a Maliban folyó projektre – költhetnek).

A legtöbb, amit az UNESCO remélhet az, hogy figyelemmel kíséri az eseményeket, ha

pedig durva visszaélést tapasztal egy világörökségi helyszínnel kapcsolatban, akkor tiltakozhat, hivatalos küldöttségeket küldhet a szóban forgó nemzet kormányához, a Veszélyeztetett Világörökségi Helyszínek Listájára (List of World Heritage in Danger) teheti a helyet, illetve végső esetben megvonhatja a címet. Természetesen komoly diplomáciai és politikai vonzata van annak, ha az utóbbi lehetőséghez folyamodnak, így ilyesmire eddig csak két esetben került sor. Az UNESCO-nak van ugyan egy irodája Velencében, de ez nem Velencével foglalkozik. Az iroda fő feladata az, hogy tudományos és kulturális tanácsadást biztosítson Délkelet-Európa országai számára. Ugyanakkor az iroda egyik munkatársának a feladata az is, hogy kezelje a velencei helyreállítási projektekre összegyűjtött pénzt, amit olyan jótékonyági szervezetek bocsátottak a rendelkezésükre, mint a World Monuments Fund, a Save Venice, a Venice Heritage, valamint a Venice in Peril Fund (utóbbinak elnöke voltam 2000 és 2012 között). Másként fogalmazva, ha az UNESCO velencei irodája problémát tapasztal a város világörökségi státuszával kapcsolatban, akkor gyakorlatilag nem tehet semmit azon kívül, hogy jelentést küld a szervezet egyik párizsi osztálynak, amely a világörökségi rendszert működteti.

2006-ban az olasz kormány elrendelte, hogy minden olaszországi Világörökség-helyszínnek el kell készítenie a saját gazdálkodási tervét. 2012 novemberében a Velencére vonatkozó tervet végül jóváhagyta a városi tanács, amelyet 2007-ben a húsz különböző szervezet – kormányzati, regionális és civil –, amelynek beleszólása van Velence és a lagúna vezetésébe, arra jelölt ki, hogy állítsa össze a tervet és hivatalos kapcsolattartó legyen az olasz állam és az UNESCO felé.

A terv egy 157 oldalas dokumentum, ami a benne található információk szerint 250 közintézménnyel és szervezettel folytatott konzultációra alapul, és 136 ebből eredő javaslatot tartalmaz. Nem hozták nyilvánosságra, hogy melyek ezek a szervezetek, de arra már rájöttem, hogy a nagyon népszerű *No Grandi Navi* (Nagy Hajók

Stop) mozgalommal nem konzultáltak (a mozgalom aktivistái egyik tiltakozó akciójuk során a Giudecca csatorna partjaira hosszú transzparenseket helyeztek el, amelyek arról tájékoztatják a luxushajók korlátjai fölé hajló kíváncsi utasokat, hogy a velenceiek torkig vannak a városba ki- és behajózó óceánjárókkal). Viszont azt sem nehéz kikövetkeztetni, hogy a városi tanács figyelembe vette a Velencei Kikötői Hatóság (*Autoriate Portuale di Venezia*, APV) álláspontját is, ugyanis a városon keresztülhajózó óriási tengerjáró hajók kérdését alig említik a megoldandó problémák között. Bár a terv leszögezi, hogy tanulmányokat kell készíteni a kikötő tevékenységével és a hatalmas luxushajókkal kapcsolatban környezetvédelmi és társadalmi-gazdasági szempontból, azt is kijelenti, hogy ezeknek illeszkednie kell a kikötő céljaihoz, ami „Velence kikötőjének, mint Velence és a lagúna történelmi, gazdasági és társadalmi öröksége részének fejlesztése.”

Tudom, hogy honnan származnak az idézett szavak. Magam is hallottam, ahogy a Velencei Kikötői Hatóság nagy hatalmú vezetője, Paolo Costa pontosan ugyanezeket mondta 2011 októberében a Nemzetközi Magánbizottságok Szövetsége Velence Megóvására (*Associazione dei Comitati Privati Internazionali per la Salvaguardia di Venezia*) éves rendes közgyűlésén tartott beszédében. Costa büszke arra, hogy az ő irányítása alatt a velencei kikötő vált a kirándulóhajó-ipar legfontosabb Földközi-tengeri kikötőjévé. A téli hónapokat kivéve minden áldott nap láthatjuk ezeket a hatalmas, tizenhárom-tizenöt szint magas fehér úszó szállodákat az ősi háztetők és tornyok fölé magasodni, miközben a vontatóhajók a Dózse-palota felé húzzák őket, majd jobbra fordulva lehajóznak a Giudecca csatornán. Az úszó monstrok legtöbbször több mint háromszor olyan hosszú, mint egy futballpálya, úrtartalmuk pedig 100 000 vagy még annál is több bruttó regisztertonna (összehasonlításként: az 1912-ben elsüllyedt *Titanic* „csak” 46 000 tonnás volt). 1997-ben 206 ilyen tengerjáró luxushajó járt a városban, 2011-ben viszont már 655, és mivel ugyanazon a csatornán keresztülhaladva hajóznak be a városba és onnan ki, ez évente 1310 áthaladást

jelent. Az óriáshajók eltakarják a kilátást, szennyezik a levegőt, megrengetik a házakat, és áthaladásuk közben a Giudeccából a házak közötti kisebb csatornákba szorítják vissza a vizet.

Politikai szempontból Costának kétségtelenül több fegyvere van, mint Orsoni polgármesternek. Orsoni gyakorlatilag csak egy jogász, Costa viszont volt már fejlesztési miniszter (ami mindig erős pozíció a nemzeti kormányban), az Európai Parlament Közlekedési és Idegenforgalmi Bizottságának korábbi elnöke, ráadásul az elmúlt évben 2016-ig megerősítették megbízatását az APV vezetésére. Costa nagy terveket szövöget. Egyebek között azt tervezi, hogy a lagúna szárazföldi szélén található Marghera kikötőt a tervezett kelet-nyugati európai uniós közlekedési és szállítási tengely csomópontjává alakítja, amely így Barcelonából indulva Velencén keresztül vezetne a Balkánra és Ukrajnába. A Velence-Marghera kikötő lesz a legnagyobb az észak-olaszországiak közül, tele olyan árukkal, amelyek az Adrián át Velencébe jutnak, onnan pedig közúton és vasúton szállítják őket tovább. A terv megvalósulása azonban az uniós finanszírozástól függ, és bár a velencei utaskikötő kicsinek tűnik ehhez képest, megvan az az előnye Costa szempontjából, hogy teljesen az ő ellenőrzése alatt áll.

1997 óta az APV 141 millió eurót fordított az utaskikötő átalakítására és korszerűsítésére. A *Venezia Terminal Passeggeri* nevű cég, amit az APV 1997-ben hozott létre a kikötő üzemeltetésére, további 32 millió euróval járult hozzá a kiadások finanszírozásához. A *SAVE S.p.A*-nak, a velencei Marco Polo repülőtér üzemeltető cégnek (amely egyébként az APV egyik részvényese) úgyszintén érdeke fűződik a kikötő bővítéséhez, mivel a luxushajók utasainak többsége repülővel érkezik a városba és repülővel utazik el onnan. A városi tanácsnak viszont nincsenek részvényei sem az APV-ben, sem a SAVE-ben, és nincs közvetlen beleszólása az irányításukba sem. Továbbá nincs semmiféle ellenőrzési joga a Giudecca csatorna fölött, amelyen az óriáshajók közlekednek, mert – ellentétben az összes többi velencei csatornával – a Giudecca az APV felügyelete alá tartozik.

A kikötőhelyek száma a velencei kikötőben növekedett, így most már nyolc nagyobb

hajó köthet ott ki. Az idei év második felétől kezdve ezek mind óriáshajók lesznek, mivel a Görögországba induló kisebb komphajók ezentúl a lagúna szárazföldi oldalán kötnek ki. Az ottani új létesítmények kiépítése egy 250 millió eurós projekt volt, ami azt igazolja, hogy Costa elég ügyesen tud forrásokat szerezni. Ebben az esetben ráadásul az is megkönnyítette a dolgát, hogy az új dokkok egy lepusztult ipari zónában épültek fel, egy olyan területen, ahol egykor kőolajipari létesítmények működtek, és amelyről a központi kormány és a helyi önkormányzatok már korábban eldöntötték, hogy meg kell tisztítani a szennyezőanyagoktól és más célra kell hasznosítani. Ahol pedig építkeznek, ott forog a pénz, ott munkahelyek jönnek létre és szavazatokat nyernek. Szóval itt van az igazi hatalom – nem pedig a pénztelen városi tanácsnál és a polgármesternél.

Costa tagadja, hogy a hajók áthaladása akár az épületekre, akár a levegő minőségére hatással lenne, ellenfelei szerint viszont nem végeztek valóban független vizsgálatokat. Annyi mindenetre bizonyos, hogy a Velencében partra szálló kirándulójajós turisták száma 1990-ben 200 ezer, 2000-ben 337 ezer, 2007-ben 1 millió fő volt, 2011-ben pedig már elérte az 1,8 milliót. Silvio Testa, a hangos No Grandi Navi aktivisták vezetője elmondta, hogy 2011 júliusában egyetlen napon hat kötött ki ezekből a hajókból a kikötőben, és 35 ezer turista szállt belőlük partra.

Miután 2012. január 13-án a *Costa Concordia* zátonyra futott a Giglio-szigetnél, Francesco Bandarin, az UNESCO kulturális vezérigazgató-helyettese levelet írt az olasz környezetvédelmi minisztériumnak, melyben elmondta, hogy a baleset megerősítette a „régóta létező aggodalmat” a Világörökség-helyszíneket, különösen pedig a Velencét és a lagúnát fenyegető veszélyekkel kapcsolatban. Egy nem sokkal később kiadott kormányrendelet megtiltotta, hogy 40 ezer tonnánál nagyobb hajók közlekedjenek a Giudecca csatornán. Ezt a rendelet azonban nem hajtják végre...

Mégis, dacára a fentebb említett rendeletnek és egy magas rangú UNESCO-tisztviselő által

tett a hivatalos panasznak, dacára annak, hogy a városi tanács írta a gazdálkodási tervet az UNESCO-nak és ők a felelősek a Világörökség-helyszínért, a terv készítői nem tudtak elég bátorságot gyűjteni ahhoz, hogy akár a leghalványabban is tiltakozzanak az APV érdekei ellen. Megkérdeztem Giorgio de Vettort, a terv egyik koordinátorát, hogy miért nem említették a tengerjáró hajókat, és nem voltam meglepve – legfeljebb csak az őszintesége miatt –, amikor mindössze annyit mondott: „Őn is tudja, hogy mi ennek az oka.”

Tehát mi fog történni a tengerjáró hajókkal? Nem kétséges, hogy a kikötő egyre nagyobb szerepet játszik a város gazdasági életében. Costa szerint 1600 közvetlen munkahelyet teremt a hajók és az utasok kiszolgálása, 2600 munkahelyet az ellátás, karbantartás, javítás, hajóüzemanyag-értékesítés stb., és 1270 közvetlen munkahelyet teremtett a turisták által Velencében, a kirándulójajós körutazás előtt és után elköltött pénz (legalább 363 millió euró évente).

Ezek valóban lenyűgöző szempontok egy olyan városban, ahol egyre kevesebb munkahely van a turisztikai ágazaton kívül. De semmi sem derül ki arról, hogy a kikötő mivel járul hozzá közvetlenül a város működési költségeihez, és ki részesül a profitjából. Amint az oly sokszor előfordul Velencében, az információ hiányzik vagy visszatartják, kelletlenül adják ki vagy propagandacéllal használják.

Miután annyit fektetett be a velencei kikötőbe, a legutolsó dolog, amit Costa akarna, az az lenne, hogy a nagy tengerjáró hajók valahol máshol kössenek ki. Ám ő maga is elismeri, hogy az óriáshajók „a legtöbb emberben félelmet és aggodalmat keltenek”, ezért egy alternatívát javasolt a városon áthaladó óriáshajók számának csökkentésére egy, a lagúnán átmenő sekély csatorna, a Calle Contorta di Sant’Andrea mélyebbre kotrásával. Így a hajók vagy a Giudecca csatornán hajóznak be a városba és az új útvonalon át hagynák el azt (ez lenne a Costa által előnyben részesített opció), vagy Velence központját teljesen elkerülve mind befelé, mind kifelé a Calle Contortán hajóznak keresztül. Ám az említett csatornából

gyakorlatilag csak a lepusztult petrokkémiai művekre nyílik kilátás, így a turisták, akik azt várták, hogy a Dózse-palotán és a Szent Márk téren legeltethetik a szemüket, úgy érezhetik majd, hogy becsapták őket, ez pedig természetesen árthat az üzletnek. Az ökológusok azonban aligha járulnak hozzá a Calle Contorta mélyebbre kotrásához, és mivel a terv így nem valósul meg, Costa aligha aggódik különösebben a dolog miatt.

Egy másik helyi politikus egy új, viszonylag olcsó dokk építésére vonatkozó tervvel állt elő, amely képes lenne nyolc óriáshajó befogadására és a hatalmas, meglévő hullámtörőn belül építenének fel a Lido nyílásánál. Az utasokat katamaránok hoznák a városba úgy, hogy közben alig keltenének hullámvérést. Olaszország jelenlegi súlyos pénzügyi helyzetére való tekintettel azonban nem valószínű, hogy a 200 millió eurós beruházás egyhamar megvalósul, így hát arra kell számítanunk, hogy a luxushajókat a jövőben is láthatjuk majd Velencében.

Ez pedig felveti a turizmus kérdését. A gazdálkodási terv szerint, amely azoknak a turistáknak a számán alapul, akik legalább egy éjszakát Velencében és környékén töltenek (és így dokumentálhatóak), évente 6,3 millióan szállnak meg a városban. A turisták által átlagosan Velencében töltött napok számával szorozva ez 23 millió vendégéjszakát jelent évente. Amit a terv nem említ, az az, hogy rajtuk kívül még számos olyan turista jön a városba, aki csak egy napot tölt ott, és akik általában nagy csoportokban érkeznek. Nincs tehát elegendő információ és komoly zavar figyelhető meg a turizmus pontos mértékével és jellegével kapcsolatban. Ráadásul pont most, amikor több adatra lenne szükség, a városi tanács a pénzügyi megszorítások miatt arra kényszerült, hogy bezárja kutatóintézetét, a COSES-t (*Consorzio per la Ricerca e la Formazione*).

Mint azok a turisták, akik életükben először látogatják meg a párizsi Louvre-t és egyenesen a *Mona Lisa* felé veszik útjukat, a legtöbb ilyen egynapos kiránduló a Szent Márk teret szeretné látni. A tér, amit valaha „Európa szalonjának” hívtak, ma már inkább egy emberekkel zsú-

folásig telt vasúti pályaudvarra hasonlít. Több száz ember ácsorog a téren; van aki a földön üldögél, mások hátizsákjukat rögtönzött fekhelyként használva pihennek vagy épp szendvicseket esznek. Állandóan hatalmas sor kígyózik a Szent Márk bazilika előtt, mert az egyház nem épít ki időzített jegykiadó rendszert, és tenispálya nagyságú hirdetések csúfítják el a homlokzatokat. Zenekarok játszanak a Quadri és Florian kávézók előtt – jellemző életkép, de tényleg ez az, amit az emberek Velencéről elképzelnek?

Sokat lehetne beszélni az idegenforgalom ártalmas mellékhatásairól, de most csak a három legkiemelkedőbb problémát említjük meg. Először is, hacsak nem fékezik meg a turizmus növekedését, a terv egyik fő célkitűzése – azaz, hogy arra ösztönözzék a velenceieket, hogy ne költözzenek el és egy változatosabb gazdasági életet honosítsanak meg a városban –, teljesen megghiúsul. Másodszor, annak érdekében, hogy a turizmus problémáját kezeljék, valakinek magas szinten nyilvánosan is el kellene végre ismernie, hogy hamarosan korlátozni kell a városba látogató turisták számát, és a látogatóknak előre időpontot kell foglalniuk. Ha Velence már megtelt egy adott napra, akkor egy másik napon kell jönniük. Harmadszor, a turizmus nem járul hozzá elégséges mértékben a város fenntartásához.

Ám a terv nemcsak hogy nem ismeri el egyiket sem a fentiek közül, de nincsenek előrejelzések a számok alakulására vonatkozóan, és nem esik szó monitoringrendszer bevezetéséről sem az egynapos turisták számának meghatározására. Az ENSZ Turisztikai Világszervezetének előrejelzése szerint a globális idegenforgalom, ami jelenleg 1 milliárd turistát jelent évente, 2020-ra eléri az 1,6 milliárd főt, és Európa lesz a legnépzsűrűbb célterület. Érdemes megjegyezni, hogy a hivatalos adatok szerint a kínai turisták száma 16,3%-kal emelkedett 2011-hez képest. Egyre többen érkeznek Velencébe a BRIC-országok – azaz Brazília, Oroszország, India és Kína – állampolgárai közül, és csak idő kérdése, hogy mikor válik a szűk sikátorokban hömpölygő tömeg elviselhetetlenné, sőt veszélyessé.

De ahogy a gazdálkodási terv kikerüli a tengerjáró hajók problémáját, úgy kerüli el azt is, hogy a turisták tömegeinek kérdésével foglalkozzon. Egy bátortalan javaslat ugyan született arról, hogy vezessenek be egy rendszert a látogatók belépésének ellenőrzésére, ám amit a tervnek hangosan és világosan ki kellene mondania az az, hogy az ellenőrzések elkerülhetetlenek és arról kell gondolkodnunk, hogyan alkalmazzuk őket anélkül, hogy elzárnánk a várost a hétköznapi életől. Ehelyett a terv a „turisták számának korlátozásáról és szabályozásáról” beszél, amit azzal kíván elérni, hogy Velence más részeibe terelik őket, ráveszik őket arra, hogy látogassák meg a lagúnát és a környező vidéket, és üzzenek „öko-sportokat.” Ez viszont tiszta fantazmagória: a több millió turista, aki első alkalommal látogat Velencébe, a város nevezetességeit akarja látni és nem a lagúnát szeretné körülvezeni.

A turisták számának korlátozása azt is jelentené, hogy jegykiadási rendszert vezetnek be, és ez magában foglalhatná azt is, hogy a turisták közvetlenül hozzájárulnak a város költséges és egyre költségesebbé váló fenntartásához. Ha kellő körültekintéssel vezetik be, akkor nem lenne nehéz elfogadtatni egy ilyen rendszert a turistákkal. Ha csak az évi 6,4 millió látogató, akikről jelenleg biztosan tudunk, fejenként 30 eurót fizetne be egy elkülönített alapba – összehasonlításként: egy belépőjegy a New York-i Modern Művészetek Múzeumába (Museum of Modern Art) jelenleg 25 dollárba kerül –, az évente 192 millió eurót jelentene. A rendszer kiépítését ellenzők szerint ez sértené a szabad közlekedéshez való jogot, és bevezetésével Disneylandet csinálnának Velencéből. De a törvényeket módosíthatják, és nem a jegykiadási rendszer az, ami vidámparkot fog csinálni Velencéből, hanem az, ha továbbra sem fordítanak figyelmet a turisták számának kezelésére. Ahogy John Kay brit közgazdász mondta, Velence sokkal jobban működne, ha a várost is a Walt Disney Company irányítaná – sajnos az olasz média nem értette meg a kijelentés iróniáját...

Nincs megbízható tanulmány arra nézvést sem, hogy mennyit ér a turizmus Velence szá-

mára, mert a turizmus nagyon jelentős része a feketegazdaság szférájába tartozik. Annyi bizonyos, hogy nem folyik be elég pénz belőle a város kasszájába, jöllehet, ha megfelelően használnák ki, akkor igen jelentős mértékben járulhatna hozzá a város szükségleteihez. Időközben a Tanács súlyos anyagi gondokkal küzd, nem tudván, hogy mennyire számíthat évente a különleges finanszírozásból, amit a város kivételes jellegénél fogva eddig kapott. 2002-ben ez 592 millió eurót jelentett, de 2003-ban megkezdődött a MOSE (*Modulo Sperimentale Elettromeccanico*, azaz Kísérleti Elektromechanikus Modul) nevű víz alatti árvízvédelmi gátak – forgópántos víz alatti kapuk sora a lagúna nyílásaiban, amelyek szükség esetén felemelkednek és elzárják a várost a tengerrel – építése, és azóta szinte az összes pénzt erre a projektre irányították át. Így a Tanács 2005-ben csak 23 millió eurót kapott, az a 40 millió euró pedig, amit még 2011-ben különítettek el, csak idén áprilisban érkezett meg Rómából.

Mégis, a gazdálkodási terv óvakodik attól, hogy ezekből a kérdésekből bármelyiket is felhozza, még hozzá azok miatt az emberek miatt – mint például Costa az ő tengerjáró hajóival, a pizzériák tulajdonosai és a karneváli maszkokat áruló standosok –, akik a legrövidebb távon hasznot húznak a városba érkező tömegekből. Számukra az ötlet, hogy korlátozzák a városba látogató turisták számát még mindig szentségtörésnek hangzik, bár a szállodatulajdonosok, akiknek a többlet költő (azaz több napot Velencében töltő) turistákra van szükségük, már kezdik kérni az egynapos turisták számának korlátozását.

Ám messze a legmegdöbbentőbb hiányosság a gazdálkodási tervben az, hogy elmulasztotta figyelembe venni a tengerszint emelkedését. Természetesen szóba kerül az árvíz, ahogy a MOSE is, amelynek befejezése 2016-ban várható, de az egyre emelkedő vízszintet – a globális problémát – csak abban a vonatkozásban említik, hogy kutatásra van szükség annak meghatározásához, hogy milyen következményekkel jár a falakban felkúszó nedvesség a velencei épületekre nézve, és hogy az éghajlatváltozás „növelheti a vízügyi

kockázatot a terület egészén a több csapadék és a növekvő vízszint miatt.” Hasonlítsuk össze ezt a nevelésesen alulértékelt megállapítást a következő szavakkal a 2010-ben az UNESCO által közzétett *A globálistól a regionálisba: helyi tengerszint-emelkedési forgatókönyvek, különös tekintettel a Földközi- és az Adriai-tengerre (From Global to Regional: Local Sea Level Rise Scenarios, Focus on the Mediterranean Sea and the Adriatic Sea)* című jelentésből:

„Nem lehet kétséges, hogy a tenger szintje végül olyan értékre emelkedik, hogy az nem lesz fenntartható a lagúna és a régi város számára. Lehetséges, hogy a tervezett mobilgátak képesek lesznek megakadályozni az árvizeket a következő évtizedekben, de a tenger végül olyan szintre emelkedik, ahol még a gátak folyamatos zárva tartásával sem lehet megvédeni a várost az áradásoktól. A kérdés nem az, hogy be fog-e ez következni, hanem az, hogy mikor.”

Ugyanerre a következtetésre jutott az UNESCO által annak velencei irodájába összehívott 2010-es értekezlet is, amelyen részt vettek az *Istituto di Scienze Marine* (Ismar) és a *Consiglio Nazionale delle Ricerche* (CNR) tudósai is. A tudósok egyetértének abban, hogy a Földközi-tenger szintjének emelkedése csupán néhány hónapos lemaradással követi az Atlanti-óceán vízszint-emelkedését. A jelentés szerint:

„[A lagúna] átlagos vízszintje már közelebb áll a 30 cm-hez a dátum felett [azaz a nulla értékhez képest, ami az 1897-ben a Santa Maria Della Salute templomnál felállított vízszintmérőn az akkori átlagos tengerszintet jelöli]. Ez azt jelzi, hogy egy 80 cm-es tengerszint-emelkedés a 110 cm-es kritikus küszöbre [az a szint, amely fölött Velencében árvízről beszélünk] növelné az átlagos vízszintet. Ebben az esetben Velencét napjában kétszer öntené el az árvíz az árapály ingadozása miatt (az árapály amplitúdója 40 cm a tavasi árapály idején).”

Az Éghajlat-változási Kormányközi Testület (*Intergovernmental Panel on Climate Change*, IPCC) 2007-es jelentése 2100-ra 18-58 cm-es globális tengerszint-emelkedést jósolt, de a 2014-es jelentés a sarki jégsapkák gyors olvadása miatt várhatóan jelentősen emeli majd ezt az értéket.

Miért nem jó, ha a gazdálkodási terv azt állítja, hogy a gátak felépítésével az állam erre az évszázadra megoldotta a problémát? A gátak valóban hatékonyak súlyos, akár háromméteres áradások esetén és – ahogy kivitelezőjük, a *Consorzio Venezia Nuova* állítja –, úgy tervezték őket, hogy még akár 60 centiméteres átlagos tengerszint-emelkedéssel is megbirkózzanak. Ám még ha meg is védik az árvizektől (időszakos fenyegetettség), még a gátak sem képesek arra, hogy megmentsek a várost az egyre emelkedő tengervízszint hatásától (tartós fenyegetés), kivéve akkor, ha gyakran, illetve végül már állandóan zárva tartják őket.

Ezt a drasztikus beavatkozást a lagúna ökológiájába azonban nem lehet megkísérelni anélkül, hogy előbb megtisztítanák a lagúnát és az annak mintegy 2600 négyzetkilométeres vízgyűjtő területéről beérkező vizeket az ipari szennyeződéstől, és anélkül, hogy szennyvíz-csatorna-rendszert építenének ki Velencében (nos igen, Velence ebben a tekintetben is középkori város). Ennek megvalósulásához pedig óriási politikai akaratra van szükség, szoros együttműködésre számos irányító testület között, hosszú távú tervezésre mostantól kezdődően és rendszeres finanszírozásra – ezek közül azonban jelenleg egyik sem áll rendelkezésre.

Az UNESCO tengerszint-emelkedési jelentését egyébként el sem küldték Rómába. 2012 decemberében beszéltem Roberto Cecchivel, a Kulturális Minisztérium államtitkárával, aki tagadta, hogy valaha is hallott volna róla. Megkérdeztem Giorgio de Vettort a velencei városi tanácstól, hogy miért nem tárgyalja a terv a tengerszint-emelkedés kérdését, mire ő kitért a válaszadás elől. „Ez egy olyan probléma – mondta de Vettor –, amivel másképp kell majd foglalkozni, figyelembe véve az ügy minden tényezőjét és szempontját.”

Mindennek háttérben az attól való félelem húzódik meg, hogy ismét felszítsák a MOSE-ről folyó vitákat. A MOSE-gátakat csak közel húsz éves késéssel kezdhettek el építeni, mert az olasz kommunista és zöld párt hevesen, környezetvédelmi és politikai okokból is ellenzte a tervet. Még mindig vannak kételyek a MOSE-gátakkal kapcsolatban Velencében (va-

jon károsak-e a lagúnára, működni fognak-e, nem kerülnek-e túl sokba?), amit csak erősít a Consorzio Venezia Nuova, a gátakat építő olasz iparvállalatok csoportjának védekező magatartása és átláthatóságának hiánya. A politikai szintről szólva azt is érdemes megjegyezni, hogy a MOSE egy óriási projekt, melynek összköltsége a 2010-es becslés szerint 5,5 milliárd euró, ez pedig – éppúgy, mint Costa és az ő kikötője – komoly tiszteletet parancsol.

Mindeközben a házak falai lassan tönkremennek. Most már minden centiméternyi tengerszint-emelkedés számít, mert a vízszint immár magasabban van a legtöbb épület kő lábazatának szintjénél, és a víz kezd beivódni a falak porózus tégláiba. A nedvesség elérte a felső emeleteket, és már az épületeket összetartó vasrudak is rozsdásodni kezdtek. A Szent Márk bazilika narthexében (főhajótól elkülönülő előcsarnokában) a falakban felszívódott nedvesség elérte a körülbelül hat méteres magasságot, és emiatt már az ezeréves tessera-üvegmozaikokat, az itáliai-bizánci művészet remekeit is veszély fenyegeti. Ilyesmire még nem volt példa a város történetében, a helyzet pedig gyorsan romlani fog, mivel a víz tovább emelkedik.

A városi tanács azzal zárja a gazdálkodási tervet, hogy mostantól kezdve részt fog venni azon szervek munkájának összehangolásában, amelyeknek szerepe van Velence és a lagúna irányításában, illetve beleszólásuk van abba (lásd alább a főbb szereplők felsorolását). A terv legalább elismeri, hogy ez a lényege a velencei problémának: túl sok szervezet van – államiak és helyiek, baloldaliak és jobboldaliak –, és mind egyiknek megvannak a maga saját, a többinek gyakran ellentmondó prioritásai. Egy igazi hatalommal bíró koordináló szervezet az, amire nagy szükség lenne. De a városi tanács terve csupán kezdetleges elemzése a város problémáinak. A valóság figyelmen kívül hagyása és nyilvánvaló szolgaisága az érdekcsoportokkal szemben világosan mutatja, hogy Orsini polgármester városi tanácsából sosem lesz ilyen koordináló szervezet.

Sajnos a kérdés, hogy ki fogja megmenteni „a szív tündérvárosát”, ahogy lord Byron nevezte Velencét, továbbra is megválaszolatlanul marad – az idő pedig egyre fogy...

Ki kicsoda Velencében, avagy a város irányításában résztvevő fontosabb hatóságok és feladatköreik

- A *Consiglio comunale de la Città di Venezia*, azaz a velencei városi tanács (jelenleg baloldali koalíció irányítja) felügyeli a városon belüli csatornákat, illetve azokat az épületeket, amelyek nem szerepelnek a védett épületek listáján. A közeli nyolc kisváros városi tanácsának is van beleszólása a politika kialakításába, elsősorban a lagúnára vonatkozó kérdésekkel kapcsolatban.

- A *Magistrato alle Acque Venezia*, azaz a Velencei Vízügyi Igazgatóság (az olasz Infrastruktúra- és Közlekedésügyi Minisztérium (*Ministero delle Infrastrutture e dei Trasporti* egyik szerve) felelős az árvízvédelemért, valamint a szennyezés csökkentéséért a lagúnában. Az igazgatóság projektjeit többnyire koncessziója, a nagy hatalmú Consorzio Venezia Nuova (CVN), vezető olasz iparvállalatok és helyi cégek egy csoportja vitelezi ki. A Consorzio jelenlegi megbízatása 2016-ban ér véget, amikor a MOSE építése befejeződik. Jelenleg nem ismert, hogy mi veszi át a helyét.

- Az *Autoriate Portuale di Venezia*, azaz a Velencei Kikötői Hatóság (egy állami szerv) felelős a lagúnában mélyen kikötött hajózási csatornákért, a Velencén átvezető Giudecca csatornákért, a velencei kikötőért és a lagúna körüli kikötőkért.

- A *Giunta regionale del Veneto*, azaz a Veneto regionális kormányzat (jelenleg jobboldali koalíció irányítja) felelős a környezetszennyezés csökkentéséért a lagúna vízgyűjtő medencéjében, a turizmusért és a közlekedésért a szárazföldön stb.

- A Velence és Padova tartományi kormányok felelősek bizonyos környezeti tényezőkért a szárazföldön és a halászatért a lagúnában.

- A *Soprintendenza per i Beni Architettonici e Paesaggistici di Venezia e Laguna*, azaz a Velencei Építészeti és Köztéri Örökség Főfelügyelőség a Kulturális Örökség és Kulturális Tevékenységek Minisztériumának (*Ministero dei Beni e delle Attività Culturali e del Turismo*) egyik hivatala. Felügyelete alá tartoznak a műemlékek és a tájvédelmi körzetek.

(*The New York Review of Books*)

Peter Gordon¹

Közép-Ázsia nyugtalan völgye

Philip Shishkin: Restless Valley: Revolution, Murder, and Intrigue in the Heart of Central Asia (Yale University Press, 2013, 328 oldal) című könyvének bemutatása

Kirgizisztánban kevés olyan dolog akad, amire folyamatosan érdemes lenne figyelni: nincsenek kiterjedt köolajlelőhelyek, az ország lakossága pedig kisebb, mint Hongkongé. De – mint ahogyan arra nemrégiben Ciprus példája rámutatott – még a kis országok is lehetnek méretükhöz képest óriási hatással a világ ügyeire. Kirgizisztán Kína szomszédja, beletartozik Oroszország érdekszférájába, ráadásul van rajta egy jelentős amerikai légibázis is. A Szovjetunió széthullása és Kirgizisztán függetlenné válása óta eltelt mintegy két évtizedben két forradalmat is átélt az ország: a 2005-ös „tulipános forradalom” hamar elvirágzott, és 2010-ben újabb forradalom tört ki.

Azok, akik szeretnék többet megtudni a közép-ázsiai országról, keresve sem találhatnának jobb könyvet Filip Siskin *Restless Valley (Nyugtalan völgy)* című kiváló könyvénel, egy sodró iramú, szórakoztató és humanista riportmunkánál, amely rászolgál az első olvasásra talán kissé fellengzősnek hangzó *Revolution, Murder, and Intrigue in the Heart of Central Asia (Forradalom, gyilkosság és intrika Közép-Ázsia szívében)* alcímre.

A *Nyugtalan völgy* történetének magját Kirgizisztán története képezi 2005 és 2010 között, azaz Kurmanbek Bakijev elnök uralma idején. Az írás a 2005-ös „tulipános forradalommal” kezdődik, a néphatalom eme sajátos megnyilvánulásával, amely megdöntötte a poszt-szovjet diktátor, Aszkar Akajev uralmát. A világ valaha nagy reményeket fűzött Akajevhez, az egykori fizikaprofesszorhoz, akinek kezdeti vezetési stílusa miatt sokan úgy tekintettek

Kirgizisztánra, mint Közép-Ázsia demokráciára nyíló ablakára, egyfajta keleti Svájcra. A szép remények azonban az évek múlásával szerte-foszlottak. Nehéz pontosan megmondani, hogy mikor vált Akajev egy új Svájc látnoki építőjéből a korrupció kétbalkezes professzorává, de a folyamat mérföldkövei között ott láthatjuk azokat a kétes üzleteket is, amiket az elnök családtagjai folytattak a kirgiz főváros szélén található amerikai katonai bázissal. (A Manasz légibázis, amely a szeptember 11-e utáni amerikai katonai infrastruktúra kulcsfontosságú darabja, illetve az elnöki rokonok megvesztegethetősége visszatérő témák a *Nyugtalan völgy*ben.) Akajev bukása után visszatért a tudományos munkához, és jelenleg az egyik moszkvai egyetem fizika-professzoraként dolgozik. Az újabb forradalom sem hozott azonban igazi változást; Bakijev, az új elnök rendszere gyorsan átvette elődje rossz szokásait.

A *Nyugtalan völgy* úgy kezdődik, mintha egy regényt olvasnánk. A könyv egyik főszereplője Maxim, az elnök fia, aki egyfajta „puszta kézzel folytatott harc révén igyekszik magához ragadni az ország legjövödelmezőbb üzletét a személyes céljai elérése érdekében”. Az eszköz az Asia Universal Bank volt, amely olyan nagy kirgiz cégek számláit vezette, mint például a repülőteret üzemeltető vállalat, a nemzeti vasúttársaság, az aranyexport-monopólium, illetve az egyik legnagyobb áramszolgáltató – és mindemellett még kulcsfontosságú állami pénzeszközöket is kezelt, többek között az Államkinestárét és az Országos Nyugdíjbiztosítási Alapét. Ez elképesztő fejlődés volt egy olyan bank részéről, amely néhány évvel azelőtt még csak egy Nyugat-Szamoán bejegyzett kirakatcég volt, ami alig 150 ezer amerikai dollárt ért és még a lakossági banki szolgáltatáshoz szükséges engedélyt sem tudta megszerezni.

A második központi játékos Eugene Gourevitch, egy orosz-amerikai származású pénzember, aki meglehetősen szélsőséges pénzügyi hazárdjátékos volt. Gourevitch „karrierje” Afrika szarván kezdődött, az orosz maffia szövvényes világában folytatódott és Bakijev elnök fiának, Maximnak homályos kirgizisztáni üzleti univerzumában teljesedett ki; ab-

¹ Peter Gordon a *The Asian Review of Books* szerkesztője. Dolgozott az egykori Szovjetunióban és utódállamaiban is, beleértve Közép-Ázsiát, az 1990-es években.

ban az országban, ahol távollétében tizenöt év börtönbüntetésre ítélték. Amikor 2010-ben minden összeomlik, Gourevitch kénytelen néhány kétes cseccsen alakra hagyatkozni, akiket felbérel, hogy csempésszék át a szomszédos Kazahsztánba – olyan áron, amit csak később határoznak meg. Maxim elintézi, hogy innen Fehéroroszországba repüljön, abba az országba, amely egyébként a nemrég megdöntött Bakijev elnök családját is befogadta. Gourevitch története itt még nem ér véget: később az FBI informátora lesz.

A mellékszereplők között ott találjuk Gennagyij Pavljukot, egy saját keresztes hadjáratát folytató újságíró, akit Kazahsztánba csalnak, ahol aztán kidobják egy almatyi toronyházból, illetve a kitartó rendőrt, Melisz Turganbajevet, akinek a hivatalnokok gaztetteit érintő vizsgálatait állandóan kisiklatják az állami hatóságok beavatkozásai.

A legérdekesebb karakter azonban Medet Szadirkulov, a „szürke eminenciás”, aki Akajev és Bakijev elnöksége alatt is az elnök kabinetfőnökeként szolgált. Amikor kiesik az utóbbi kegyeiből, Szadirkulov átáll az ellenzékhez – vesztére. Egy elhagyatott hegyi útszakaszon megrendezett közlekedési baleset során meggyilkolják. A merénylet után csak három kupac hamu marad a kiégett Lexus utasaiból... Szadirkulov „kemény politikát folytatott” és „remek játékos volt az udvari cselszövésnek”.

A könyv szerzője, mint az Asia Society tudományos munkatársa több díjat is nyert már riportjaiért, tehetsége és írói képessége egyértelműen megnyilvánul a könyvben. Orosz – ráadásul félig tatár – származása olyan háttér, ami kétségtelenül segített neki abban, hogy eligazodjon a bonyolult Közép-Ázsiában. Riportalanyai között állami vezetők éppúgy megtalálhatók, mint emberi jogi aktivisták vagy nemi erőszak áldozatául esett nők. Legalább annyira érdeklik az emberek, mint a pusztá tények. A *Nyugtalan völgy* tele van felejtethetlen karakterekkel és szinte elmenkbe égő, néha tragikus, máskor komikus képekkel. Egy anya fiát keresi egy merénylet után halomba hordott testek között. Gourevitch menekülés közben azon töpreng, hogy vajon mi történt a Biskekben hátrahagyott

öltönyeivel, de szemléletesen írja le a rendőr fülét is, ami „a szögletes fejre tapadó lapított gombócokra hasonlított.”

A *Nyugtalan völgy* olvasmányos, közérthető, jól megírt és informatív könyv. Mint ahogy az a hasonló könyveknél gyakran megesik, a *Nyugtalan völgy* is korábbi riportokból áll össze, de az egyes riportokat összefűző varratok jobbára láthatatlanok maradnak, és csak nagyon ritkán fordulnak elő ismétlések. Van a könyvben pár Afganisztánról és Üzbegisztánról szóló fejezet, amelyek némileg eltérnek az elbeszélés fő sodorvonalától. A címben szereplő „nyugtalan völgy” az Üzbegisztán és Kirgizisztán határán található Fergana-völgy, holott a könyv történetének nagy része nem itt, hanem Biskekben játszódik. Mindennek ellenére a *Nyugtalan völgy* jelentős narratív integritást mutat.

Siskin, aki korábban a Wall Street Journal bagdadi irodájának vezetőjeként is dolgozott, jelenleg Pekingben él. Az ember oldalát furdalja a kíváncsiság, hogy vajon kivel készít interjút épp most...

(*The Asian Review of Books*)

James Pringle

Aki Kambodzsát a kezében tartja

Harish C. Mehta és Julie B. Mehta: The Extraordinary Life of Hun Sen: From Pagoda Boy to Prime Minister (Marshall Cavendish Editions, 2013, 400 oldal) című könyvének bemutatása

Hun Sen negyven szál State Express cigarettát szív el naponta, bár igyekszik ezt az adagot csökkenteni. Kedveli a longan gyümölcsöt, szereti etetni a pelikánokat a Takhmau melletti magántavában, 1150 amerikai dollárt keres havonta (viszont az állam fedezi minden kiadását), és szereti, ha az ételt hűsége felesége, Bun Rany készíti el. Kedvenc ételei a zöld ananász, az uborka és a száraz, savanyú hal. Naponta két csésze

kávét iszik, és esténként elkortyol még két pohárka (Coca-Colával kevert) Hennessey brandyt is. Naponta 15 percet szundikál, hogy enyhítse a nyomást a bal szemét helyettesítő műszemen. A szemét harc közben vesztette el, egy nappal azelőtt, hogy a vörös khmerek – akiknek oldalán Szen 1975-ben küzdött – elfoglalta Phnompent. Egyetlen olyan fényképfelvétel létezik, ami a miniszterelnököt még mindkét ép szemével ábrázolja; a képet egy földműves készítette, aki később Hun Szennek ajándékozta a fotót.

A fenti adatokat Hun Szen *Strongman: The Extraordinary Life of Hun Sen (Erős ember: Hun Szen rendkívüli élete)* című életrajzának második kiadásából tudom, ami tele van hasonló érdekes apróságokkal. Kambodzsában többször is járt tudósítónak jól tudom, hogy a hatvanéves kambodzsai miniszterelnök már akkor is hatalmon volt, amikor a Fehér Házban még Ronald Reagan ült az elnöki székben. Hun Szen, az egykori vörös khmer katona, aki később átállt a másik oldalra, egyszer azt mondta, hogy 90 éves kora előtt nem áll szándékában visszavonulni – és úgy tűnik, nem tréfált.

Amikor 1985-ben első ízben miniszterelnök lett, még egypártrendszer volt Kambodzsában. Az azóta eltelt idő legnagyobb részében, azaz 28 éven át ő volt a miniszterelnök, így ő az egyik leghosszabb ideig hatalmon levő diktátor a világon (bár a közép-ázsiai szovjet utóállamokban talán van néhány még nálánál is régebb óta a politikai életben levő „erős ember”).

A diplomaták azt mondják, hogy a korábban vietnámbarát miniszterelnök, aki azután került hatalomra, hogy 1979-ben csatlakozott a vietnami inváziós erőkhöz, ma már a kínaiak markában van (Kína egyébként támogatta a vörös khmernek a néhai Pol Pot által vezetett frakcióját). Jelen sorok írója szerint Hun Szen, a volt kommunista, akiből különösebb lelkesedés nélkül demokrata lett, valószínűleg egyformán jó kapcsolatokat ápol Hanoi-jal és Pekinggel (bár az igaz, hogy a pénz java a kínaiaknál van).

A hatalomban töltött hosszú évek alatt Hun Szennek valahogy mindig sikerült úgy alakítania és átalakítania magát, hogy a politikai élvonalban maradjon. Az elmúlt néhány évben még arra is képes volt, hogy szerény

gazdasági növekedést és stabilitást érjen el Kambodzsában, abban az országban, ami még most, sok évvel a vörös khmerek uralmának 1975 és 1979 közötti négy brutális éve után is a reménytelen szegénység földjének számít.

Először 1979 közepén látogattam a háború utáni Kambodzsába (korábban tudósítottam a polgárháborúról, ami azután tört ki, hogy Lon Nol tábornok megbuktatta Szihanukot), és láttam, ahogy a kambodzsaiak a földön térdelve szeménné próbálják összegyűjteni a rizst Phnompen utcáin, miközben a boi doi (vietnami katonák) automata fegyverekkel járőröztek a városban.

Saját tapasztalataimból tudom, hogy Hun Szen óriási meglepetés érte, amikor 2012. október 15-én meghalt Norodom Szihanuk, a jelenlegi király, Szihamoni apja. Addig a pillanatig Hun Szen azt hitte, hogy ő az, akit a kambodzsai emberek leginkább szeretnek. Ám a király halálhírének bejelentése után az utcák hirtelen megteltek hétköznapi kambodzsaiak százezreivel, a kisgyermekektől kezdve az aggastyánokig, akik mécseset gyújtottak és siratták a néhai Szihanuk királyt, aki az aranykor idején uralta az országot, és akinek anélkül sikerült elnyernie országa függetlenségét Franciaországtól, hogy olyan szörnyű háborút kellett volna vívnia, mint a vietnami kommunistáknak kellett előbb a franciák, majd az amerikaiak ellen.

A könyv felidéz egy már-már legendába illő történetet is Hun Manet, a miniszterelnök fia születéséről. A történet szerint Hun Szen családtagjai egyszer különös fényjelenségre lettek figyelmesek. A fények egy több száz éves fából áradtak, amely a Hun család otthonától mintegy hetven méterre állt. A két szerző azt írja, hogy a fények „ezüstös fénypásmákban fűrésztöttek otthonukat, amikor Bun Rany világra hozta Manetet”.

Manet, Hun Szen legidősebb fia a West Point-i katonai akadémián végzett, és magabiztos, intelligens embernek látszik. Könnyen elképzelhető róla, hogy egyszer majd Hun Szen örökébe lép, és jövendő miniszterelnökként tisztességes munkát végezhet, ha igaz, amit róla tudunk. Amikor Manet diplomaosztója volt, a büszke apa West Pointba utazott, hogy fiával lehessen.

A könyv tényleg tele van nagyon érdekes részletekkel, és még azt sem mondhatjuk, hogy végig a

miniszterelnökről szóló dicshimnusz lenne. Néha a két Mehta, férj és feleség, tisztán lát. „Néhány bíráló azzal érvelt – írják –, hogy Szihanuk mérseklő jelenléte nélkül Hun Szen és a Kambodzsai Néppárt többi vezetője korlátozás nélkül működhetek volna...” Mennyire igazuk lehet! A szerzőpáros azonban máskor már korántsem ilyen objektív. Az elmúlt három évtizedekben Kambodzsza polgárháborúkon, egy ENSZ békefolyamaton és számos választáson jutott túl, de Hun Szennek valahogy mindig sikerült győztesen kikerülnie a küzdelmekből. Az is igaz, hogy az utóbbi években stabilizálta a gazdaságot, sőt még némi gazdasági növekedést is el tudott érni. Ugyanakkor azonban tanúi lehettünk egy földszerzési láznak, az emberi jogok megsértésének, állami földek bérbeadásának 99 évre, és egy telhetetlenül kapzsi uralkodó elit tetteinek. A két Mehta kevés szót ejt ezekről a sajnálatos ügyekről.

A Norodom Ranariddh herceghez hasonló emberek, akik képesek lehetett volna felvenni a versenyt Hun Szennel, mára már jórészt eltűntek a politika színpadáról. A két Mehta egyébként korábban Ranariddhról is írt egy könyvet, amelynek a *Harcos herceg* címet adták. Erősen kétlem, hogy valamikor ennek a könyvnek is megjelenik majd a második kiadása, úgy, mint most a *Strongman*-nek. Ranariddh ugyanis időközben sokat veszített a jelentőségéből.

A Human Rights Watch tavaly azt állította, hogy ahelyett, hogy vádat emelne a gyilkosságokért és más súlyos visszaélésekért felelős katonatisztek ellen, „Hun Szen miniszterelnök támogatta és jutalmazta őket.”

Mindennek ellenére Hun Szen mindig is száz százalékig kambodzsai volt. Ahogy a szerzők írják: „Hun Szen szókimondósága erőteljes visszhangra talál az egyszerű kambodzsaiaknál.” Mások azt mondják, hogy a miniszterelnöknek kevésbé könyörtelennek kellene lennie, és elkötelezettebbnek az emberi jogok iránt. A két Mehtának mégis igaza van, amikor azt írják, hogy Hun Szen és munkatársai a hatalmon levő pártnban véget vetettek azoknak az uralmának, akiket Franciaországban vagy francia nyelven oktattak, kezdve Szihanuk királytól Pol Potig és a franciabarát többiekig. A franciák ideje lejárt.

Ami a *Strongman* 2013-as kiadását és annak

viszonyát illeti az 1999-ben kiadott eredeti változathoz, az új könyvnek legalább az első fele közvetlenül a korábbi kötetből van átemelve. Az új kiadás azonban ennek ellenére is érdekes lehet – még ha időnként kissé dagályos is – azoknak, akik még nem olvasták az elsőt. Érdekesek és újak a Hun Szennel és lehetséges örökösével, Hun Manettel, illetve Hun Szen testvérével, a titokzatos Hun Nenggel, a egy kelet-kambodzsai tartomány kormányzójával készített interjúk. Az 1990-től 2013-ig tartó 23 éves időszakkal azonban mindössze egyetlen, alig 13 oldalas fejezetet foglalkozik. A történet Szihanuk király és a hármasszámú vörös khmer vezető, Ieng Szari hamvasztásának pillanatával ér véget. Ám olyan keveset tudunk igazán Hun Szenről, aki szinte soha nem ad interjút, hogy azok, akik nem olvasták az eredetit, örömmel látják majd a jelenlegi kiadást a könyvespolcukon.

A jelenlegi kötet a következő szavakkal zárul: „2013-ra Hun Szen már 28 éve van hatalmon. Az idő majd megmutatja, hogy betartja-e ígéretét, miszerint kilencven éves koráig a politikában marad. Jó egészségi állapota és kiváló teljesítménye a 2008-as általános választásokon lehetővé tette, hogy még legalább négy országos választáson induljon.” Ám Khieu Kanharith informatikai miniszter szavait idézve: „Ez Kambodzsza. Itt bármi megtörténhet.” Nos, ez természetesen igaz...

(Asia Sentinel)

Peter Gordon

Hongkong és az iszlám világ

Wai-Yip Ho: Islam and China's Hong Kong: Ethnic identity, Muslim networks and the New Silk Road (Routledge, 2013, 256 oldal) című könyvének bemutatása

Hongkong teljes joggal vallja magát pénzügyi, logisztikai, üzleti és médiaközpontnak. Az utóbbi néhány évben már többször is felvetődött az a gondolat, hogy a város akár az iszlám bankvilág

központjává is válhat.

Akárhogy is nézzük, az iszlám jelenleg nem képvisel túlságosan jelentős erőt Hongkongban. De Vaj-jip Ho, a Hong Kong Institute of Education professzora úgy érvel az *Islam and China's Hong Kong (Az iszlám és a kínai Hongkong)* című könyvében, hogy már most is elegendő iszlám jelenlét van a városban ahhoz, hogy Hongkong komoly szerepre tegyen szert a Kelet-Ázsia és a muszlim világ közötti (kereskedelmi és üzleti) kapcsolatokban.

Vajon tényleg „elhanyagolt határvidék” az iszlám Hongkongban, ahogy azt Ho kérdi az előszóban? Ami a pusztaságokat illeti, ma már negyedmillió muzulmán él Hongkongban, és annak idején ennél sokkal kevesebb nyugati is elég volt ahhoz, hogy a város pénzügyi központtá váljon. Azaz nem kizárt, hogy Hónak igaza van.

Ho, aki inkább szociológus mint közgazdász vagy bankár, azzal folytatja érvelését, hogy megvizsgálja, milyen mértékben vált, illetve ágyazódik be az iszlám Hongkong társadalmi szerkezetébe. Különös módon Ho érvelését szinte még jobban megalapozza az a tény, hogy Hongkong összességében nem fektet túl nagy súlyt a vallásra. Természetesen itt is van vallási bigottság és adódnak nehézségek a mecsetek építésével kapcsolatban, ahogy azt Ho is említi. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy ezek a problémák kevésbé súlyosak, mint, mondjuk Európa legnagyobb részén, vagy akár Kína más vidékein. A hongkongi muszlim közösség inkább mérsékeltnak tekinthető. Ho például megemlíti, hogy a város muszlim lakosai körében enyhébb volt a reakció Mohamed prófétát ábrázoló „dán karikatúrákra”, amelyek néhány évvel ezelőtt óriási felháborodást váltottak ki a muszlim világban.

Úgy tűnik, hogy a Kína szó használata a Hongkong előtt a könyv címében nem politikai nyilatkozat; a szerző ezzel csupán arra utal, hogy munkájában az 1997 utáni Hongkongon van a hangsúly. Ho rámutat, hogy a muszlimok száma Hongkongban háromszorosára nőtt azóta, hogy az egykori brit gyarmat visszakerült Kínához. A nagymértékű gyarapodás jórészt a háztartási alkalmazottként dolgozó indonéz vendégmunkások számának növekedésének köszönhető. A számszerű növekedés mellett Ho

kiemeli a vegyes identitások kialakulását és a kormány hozzáállásának változását az oktatás, illetve általában véve az integráció felé.

A hongkongi muzulmán közösség története szinte egyidős a város történetével. A közösség sok tagja jelentősen hozzájárult Hongkong fejlődéséhez és a jelenben is ezt teszi, azonban ugyanez elmondható más kisebbségi közösségekről is. A muszlimok száma nem kirívó – példának okáért – az angolul folyékonyan beszélők számához képest. De mivel Hongkong csomópont olyan funkciók számára, amelyekben az angol nyelv központi szerepet játszik, az angol – ellentétben az iszlámmal – hivatalos státusszal rendelkezik, és használata átfedi Hongkong politikai és üzleti elitjét. Hogy vajon Hongkong sikeres lesz-e abban, hogy „Kína kapujává alakítsa át magát az iszlám pénzügyi élethez”, ahogy Ho írja, illetve hogy egy ilyen átjáróra egyáltalán szükség van-e, az nagyon is nyitott kérdés.

Az Islam and China's Hong Kong egy tudományos munka sok idézettel, statisztikával és interjúk átirataival. Azt hiszem, inkább azok fogják olvasni a könyvet, akik pontosan aziránt érdeklődnek, hogy milyen gyakorlati szerepet játszhat – ha ugyan játszhat bármilyen szerepet – Hongkong a muszlim világban. Nem valószínű, hogy Ho könyve megváltoztatja azok véleményét, akik erőltetettnek gondolják az ötletet, de azok, akik úgy vélik, hogy van lehetőség egy ilyen kibővített kapcsolatra, bizonyára hasznosnak találják majd a könyvet.

(*The Asian Review of Books*)

Roger Lowenstein²

Új Ford-életrajzok

Richard Snow: I Invented the Modern Age. The Rise of Henry Ford (Scribner, 2013, 384

2 Roger Lowenstein pénzügyi újságíró és író; számos könyv – köztük a *Buffett: The Making of an American Capitalist* (Random House, 1995) és a *The End of Wall Street* (Penguin Books, 2011) – szerzője.

oldal) és *Vincent Curcio: Henry Ford (Oxford University Press, 2013, 306 oldal) című könyveinek bemutatása*

A kapitalizmus hőskorának számos iparmág-nását könnyű lenne elképzelni egy mai, modern nagyvállalat vezérigazgatóként – nem úgy Henry Fordot. Az elit egyetemek közgazdasági karain oktatott legjobb vezetési gyakorlatokkal éles ellentétben áll például, hogy verőlegényeket vett igénybe arra, hogy megfélemlítsék a sztrájkoló munkásait. A részvényesek pedig minden bizonnyal legalábbis bosszantónak találnák azt, hogy Ford elbocsátott szinte minden olyan vállalatvezetőt, aki hozzájárult a Ford Motor Co. sikeréhez.

Henry Fordot ez utóbbi azonban aligha zavar-ná különösebben, hiszen annak az időnek a nagy részében, amíg ő vezette a Ford Motor Co.-t, a vállalatnak – rajta kívül – nem voltak részvényesei, és nem is akarta, hogy legyenek. A férfi, aki megalapította az Egyesült Államok egyik ikonikus nagyvállalatát, gyűlölte a befektetőket, a könyvelőket és a bankárokat is. Éppilyen paradox módon Ford, a gyáripáros, aki – ahogy ő maga mondta – „feltalálta a modern kort”, megvetette a modernséget, és egy múzeumfalut épített a múlt emlékére. Furcsa módon szinte érzéketlen volt a stílus iránt. Ford számára az autókól csak a motor volt a fontos, a korszak-szerű kialakításával, az utasok kényelmével nem igazán törődött. És bár egyes nézeteit kétségtelenül lehet károsnak vagy retrográdnak tekinteni, az is igaz, hogy sok esetben megelőzte a korát. Az egyik ilyen előremutató lépése az volt, hogy afroamerikai munkások ezreit fog-lalkoztatta a gyárában. Meglepően 21. századi elképzelései voltak az egészséges életmódról is: rossz szemmel nézett a dohánytermékekre és a húsrá, és előnyben részesítette a gyümölcsök és a hüvelyesek fogyasztását. Ő, és természetesen műszaki zseni is volt...

Henry Ford 1863. július 30-án, néhány héttel az amerikai polgárháború gettysburgi csatája után született, a Michigan állambeli Greenfield falucskában, ahol szülei farmja volt. Ford gyű-lölte az embert próbáló tanyasi életet, viszont már gyerekkorában tanújelét adta kitűnő mű-

szaki érzékének. Állítólag nemcsak szétszedni és összerakni tudta a szomszédok és barátai óráit, de mindezt úgy tette, hogy azok utána még jobban is működtek, mint korábban. Már fiatalemberként felismerte, hogy sem a gőz, sem az elektromos energia nem lesz alkalmas a ló nélküli kocsik meghajtására, és a jövő a belső-égésű motoroké.

Mindennek ellenére aligha lehetett volna csoda-gyerekeknek nevezni. Az első két vállalata nem volt sikeres. Huszonnyolc éves volt, amikor végleg maga mögött hagyta a vidéki életet, és már közel járt a negyvenhez, amikor megalapí-totta a Ford Motor Co.-t. „Látnok” volt, ám egy-szersmind viszonylag sekélyes gondolkodású, hiányos műveltségű ember, aki büszkén szaval-ta, hogy a történelem „süket duma”, és akiben a hétköznapi amerikaiak a saját magukról alkotott képet látták visszatükröződni. Ez még akkor is igaz maradt, amikor Fordnak már dollármilliói voltak a bankban (bölcs módon nem volt hajlan-dó rábízni a pénzét a tőzsdére).

Valójában az a képessége tette lehetővé, hogy Ford forradalmasítsa az alakulófélben levő au-tóipart, hogy nagyon jól megtalálta a hangot az egyszerű emberekkel. A 20. század elején az autógyártók legtöbbször még arra összpontosított, hogy drága játékszereket építsen a gazdag vá-sárlók számára. Ford viszont meglátta a töme-gekben rejlő lehetőséget. Könyörtelenül törte az árakat, és ugyanolyan könyörtelenül csök-ken-tette a költségeket is. A gyárában semmit sem pazaroltak el, még a padlóról összesepert hulladékot is hasznosították. A T-modell létre-hozásával egyfajta haszonelvű tökéletességet ért el, egy szívós, megfizethető autót alkotott, amelynek kiszemelt vásárlóközönsége az ame-rikai átlagember volt.

Henry Ford egy, a fentebb vázoltakkal közel azonos portréja bontakozik ki Richard Snow *I Invented the Modern Age (Én találtam fel a modern kort)* és Vincent Curcio *Henry Ford* című könyvéből. Egyik szerző sem ajánl új értelmezést és nem állnak elő friss tényekkel sem, de ez nem is számít: Ford csodálnivaló és idegesítő karakter, akár ismerős a téma, akár nem. Vincent Curcio könyve rövid előszavában azt írja, hogy az ő feladata az volt, hogy össze-

egyeztesse Ford „rosszindulatát” a „nagyságával”. Richard Snow, aki könyvének a *The Rise of Henry Ford (Henry Ford felemelkedése)* alcímet adta, Ford korai és jobb éveire összpontosít, arra az időszakra, amelynek végén a T-modell megszületett.

Bár Snow sem bagatellizálja el könyve alapjának vallásos megszállottságát, inkább Ford életének korai, inventív időszakára koncentrálna, amikor nemcsak megtervezte az autót, hanem fel is találta azokat az alkatrészeket, amelyeket beléjük építettek. A Snow által lefestett Detroit szinte hemzsegett a szépreményű autóiipari vállalkozótól – a Dodge testvérektől kezdve James Ward Packardig –, az általuk teremtetett „kreatív káosz” pedig szinte a Szilikon-völgyre emlékeztet bennünket a személyi számítógépek korának korai szakaszából.

Bár általában úgy gondoljuk, hogy az autó a lovak által vontatott kocsiból fejlődött ki, Snow a kerékpárra vezeti vissza a gépkocsi mechanikai eredetét. A Quadricycle, Ford első kísérlete egy igazi négykerekű jármű megalkotására egy gőzgépből átvett szelepeket használt és nem volt hátramenete. Mivel a megépített masina nem fért ki a fűszakra ajtaján, amit garázsban használt, Ford végül egy baltával tört utat a gépnek.

A T-modell egy sor kisebb finomítás (mint például a párnázott ülések beépítése) tekintetében volt jobb elődeinél, így akár egy egész család is elfért benne és képes volt 60-70 kilométer/órás sebességgel haladni. Ford hamarosan hozzálátott a futószalag-rendszer fejlesztéséhez, ami a T-modell éves termelését az 1910-es 20 ezer darabról hat évvel későbbre évi 600 ezer darabra emelte. A tömegtermelés, mutat rá Snow, valóban a szerszámgépek forradalma volt. A dolog abból eredt, hogy Ford szerette az egyszerűséget és az „egy eszköz, egy munka” elvet követte.

Maga a „T” is főszereplője Snow gyakran lírai könyvének. Az új autó lerövidítette a távolságokat és új fogalmakat teremtett a szabadidő eltöltésére, miközben kinevelte az „otthoni autószerelők” egy egész nemzedékét. Ahogy azt a szerző aprólékosan elmeséli, egy „T” tulajdonosának minden nap be kellett mászni az autó alá, hogy átzsírozza az alvázat, és ez csak a kezdet

volt. „Magas, kellemetlen karosszériájával és harcias orrával” a T-modell viccek, dalok és egy új amerikai folklór tárgyává vált. Elvitt egyik helyről a másikra, de közben – mint a lovat, amit felváltott – ösztökléni, nógatni kellett. A kor írói kifejezték a frusztrációjukat, amit az autó okozott, ugyanakkor azt a különös vonzalmat is, amit iránta éreztek. E. B. White³ például így emlékezett vissza: „Még mindig érzem, ahogy a járdán parkoló öreg Fordom orra hozzám dörgölődik, mintha csak almát keresne a zsebemben.”

Az autó hullámos hajú alkotóján azonban ennél sokkal kevesebb szeretni való akadt. Ford gyakran tanúsított egyfajta érzéketlen közönyt. Még az is furcsa volt, ahogy a szavakat mondatokká rendezte, túl tömören fejezve ki magát, mintha nem is érdekelt volna, amit mond. Am bármilyen érzéketlennek is tűnt, a velős beszéde valahogy mindig a dolgok közepébe talált. Amikor 12 évesen elvesztette szeretett édesanyját, Henry csak annyit mondott: „A ház olyan nélküle, mint egy mozgatórugó nélküli óra.”

Ford megérzései lehettek tökéletesen pontosak, de éppúgy vezethettek óriási baklövésekhez is. Például azt követelte, hogy a nála dolgozó munkavállalók éljenek erkölcsös életet, és szociális munkásokat küldött a nyakukra, hogy szimatoljanak utánuk. Ennek ellenére egy időre tényleg jobbá tette a munkavállalók életét.

A jólét azonban, mondhatni, elvette az eszét. Fordnak az a gondolata támadt, hogy a részvényesei – és úgy általában véve minden részvényes – „paraziták”, és miután gigászi csatát vívott azért, hogy ne kelljen osztalékot fizetnie, kivásárolta őket a cégből. 1914-ben (mintha csak azért tenné, hogy elterelje a vállalat pénzét a befektetőktől) megduplázta a munkások napi minimálbérét, ami így 5 dollárra emelkedett. Ez a mérföldkőnek számító döntés címoldalra került az egész Egyesült Államokban, és igencsak aggasztotta a korszak kapitalistáit, akik úgy gondolták, hogy Ford „bibliai vagy lelki elveket alkalmaz olyan területen, ahol azoknak semmi

3 Elwyn Brooks White (1899–1985) amerikai író, művei között számos népszerű gyerekkönyv is szerepel, melyek közül a *Malac a pácban (Charlotte's Web, 1952)* és a *Stuart Little – Egy kisegér nagyon nagy kalandja (Stuart Little, 1945)* magyarul is olvasható.

keresnivalójuk”.

Ford számára az üzlet szolgáltatás volt, amiért, ha jól végzik, jár a nyereség. Azzal, hogy az ügyfelet, illetve a munkavállalót helyezte az első helyre, Ford elutasította a részvényesek osztalék-megszállottságát, ami sokkal később tönkretett olyan cégeket, mint például az Enron. De a szép elvek nem segítették a jó üzleti stratégiát. Fordnál az egyszerűség éppannyira lehetett bűn – ürügy az üzlettársak véleményének figyelmen kívül hagyására és a súlyos döntések elodázására –, mint erény.

Az 1920-as években Ford vállalkozása komoly problémákkal küzdött. Évekig nem volt hajlandó továbbfejleszteni a jól bevált „T-t”, ezzel lényegében hagyta, hogy a General Motors fokozatosan átvegye a piaci vezető szerepet. Amikor Edsel, Ford rokonszenves fia megbízásából kifejlesztették a „T” négyajtós változatát, Henry egy ideig fel-alá járkált az új modell körül, aztán megragadta és letépte az egyik ajtót. Egy másik alkalommal tudomására jutott, hogy a gyár egyik mérnöke egy hathengeres motor prototípusának kifejlesztésén dolgozik. Ford odahívatta őt egy szállítószalaghoz, ami a gyártás közben keletkezett fémhulladékot továbbította. Végigsétáltak a szalag mentén, és a mérnök megdöbbenve látta, hogy ott hever a motorja az ócskavashalom tetején...

Curcio szerint Ford keserősége az I. világháború alatt kezdődött. 1915 elején többször is kifejezte pacifista érzelmeit, és elítélte az Európában zajló háborút. Louis Lochner amerikai békeharcos és a nőjogi aktivistaként is ismert magyar újságíró, Bedy-Schwimmer Rózsa meggyőzték Fordot, hogy vezessen egy saját békemissziót Európába annak érdekében, hogy meggyőzze a hadviselő feleket arról, hogy vessenek véget a háborúnak. Ford 1915 decemberében kibérelte az *Oscar II* nevű óceánjárót és számos békeaktivista kíséretében Európába hajózott. A küldetés azonban – legalábbis Ford számára – már azelőtt véget ért, hogy igazából elkezdődhetett volna. Útközben influenzajárvány tört ki a hajón, és maga Ford is megbetegedett. A „Békehajó” küldetése ráadásul folyamatosan ki volt téve a sajtó gúnyos

hangvételű támadásainak, így Ford végül úgy döntött, hogy kiszáll a küldetésből és hazautazik Amerikába.⁴

Curcio szerint ez volt az a megaláztatás, ami kikövezte az utat Ford későbbi téves lépései előtt. Fokozatosan egyre inkább eltávolodott James J. Couzens-től, az üzleti zsenitől, akinek a vállalat sikere Curcio szerint „éppen olyan mértékben” köszönhető volt, mint Fordnak. 1915-ben Couzens lemondott a vállalat vezérigazgatói posztjáról, bár megtartotta székét az igazgatótanácsban. Ford végül 1919-ben 30 millió dollárért megvásárolta Couzens üzletrésztét.⁵ Hasonló sors várt William S. Knudsenre, a kitűnő menedzserre, aki a tömegtermelés valóságos szakértőjének számított. Knudsen 1921-ben szedte a sátorfáját, és beállt a General Motorshoz, ahol néhány év múlva a GM Chevrolet-részlegének elnöke lett.

Ford legszembetűnőbb világnézeti jellemzője azonban kétségtelenül az antiszemitizmus volt. Miután 1920-ban megszerezte a *Dearborn Independent* című hetilapot, folytatásokban közölte *A nemzetközi zsidó (The International Jew)* című, később könyv alakban is kiadott sorozatát, ami 91 héten át összeesküvés-elméletek, vallási hiedelmek és ferdítések elegyét tárta az olvasók elé. Az *Independent* által hangoztatott egyik tipikus fikció az volt, hogy a zsidó bankárok gyilkoltatták meg Abraham Lincolnt, bosszúból azért, mert a polgárháború idején új papírpénzt (a híres uniós „zöldhasú” [greenback] dollárt) bocsátott ki ahelyett, hogy a hadi kiadások fedezésére magas kamattal vett volna fel bankkölcsönöket. A sorozat még Európában is széles olvasóközönségre tett szert, és maga Adolf Hitler is olvasói között volt.

Ahogy Snow, úgy Curcio is meglehetősen nagy figyelmet szentel Ford fanatizmusa rejtelmének. Ami engem illet, úgy vélem, hogy alulértékeli a vidéki konzervativizmus mértékét a századforduló Amerikájában. A hangadó farme-

4 A kortársak által gyakran *Békehajónak (Peace Ship)* nevezett *Oscar II* ettől függetlenül egészen 1917-ig járta Európát, és végig élvezte Ford támogatását, aki összesen mintegy félmillió dollárt költött a hajó tevékenységére.

5 Couzens-t később szenátorrá választották, és Detroit polgármestereként is dolgozott.

rek gyűlölték a bankárokat, az antiszemitizmus pedig mindennapos jelenségnek számított akkoriban. Ford nemcsak pénzembereknek (szerinte már önmagában is szitokszó foglalkozásnak) tekintette a zsidókat, hanem a modernitás – jazz, ledér nők és erkölcsi hanyatlás – terjesztőinek is. Ford korlátoltságát egyébként jól mutatja az az eset, hogy amikor a szomszédjában lakó rabbi (aki egyébként az egyetlen zsidó barátja volt) visszaadta neki a T-modellt, amit még Ford ajándékozott neki, az autógyáros meglepődve kérdezte, hogy miért döntött így. Ford végül a közfelháborodás miatt 1927-ben úgy döntött, hogy beszünteti a *Dearborn Independent* kiadását és bocsánatot kér az antiszemita írásokért.

A történetre sötét árnyékot vet a gazdasági válság, amikor a Ford Motor Co. veszteséget veszteségre halmoz, a Ford által felbérelt verőlegények pedig kegyetlenül összeverik a szakszervezeti szervezőket. Henry Ford csak akkor hajlandó aláírni a megállapodást a United Auto Workers szakszervezettel, amikor Clara – Ford felesége és „nagy híve” – azzal fenyegetőzik, hogy elhagyja férjét.

Henry rosszindulatának szomorúbb áldozatai között ott találhatjuk Edselt, aki sosem tudta teljesen elfogadtatni magát az apjával. Azután, hogy a 49 éves Edsel rákban elhunyt, Henry egyre nagyobb hatalmat adott az egykori bokszolónak,

Harry Bennettnak, hogy úgy vezesse a gyárat, ahogy neki tetszik. Ifjabb Henry Ford, a vállalat-alapító unokája – akit arra neveltek, hogy egyszer majd átvegye a cég vezetését, amit majdan megörököl – állítólag annyira félt Bennett-től, akinek egyfajta személyi testőrsége volt, hogy pisztolyt tartott magánál, amikor a gyárban volt.

Mind az *I Invented the Modern Age*, mind a *Henry Ford* alapos kutatómunkára épülő könyv. Snow stílusa társalgási, nagyon olvasmányos. Összefoglalva Ford hatását a társadalomra, Snow azt írja, hogy a T-modell „hagyta ránk azt a tájat, amit ma ismerünk, a benzinkutakkal, elővárosokkal és autópályákkal”. Curcio prózája sűrűbb, de a könyve tele van éles leírásokkal, mint például amikor megjegyzi, hogy Ford gondolatai „egyik témáról a másikra ugrottak, minden elözmény nélkül”, így a kijelentéseit „zavaróan talányossá tették”.

Henry Ford 1947 áprilisában, 83 éves korában hunyt el a Michigan állambeli Dearborn városában. Halálakor 26,5 millió dollárja volt a bankban – és egy bicika a nadrágzsebében. Korántsem volt olyan egyszerű személyiség, ahogy azt Snow és Curcio munkáiból gondolnánk, és valószínűleg egyáltalán nem lehet összeegyeztetni a nagyságát komoly jellemhibáival. Mindkettőből bőven kijutott neki...

E SZÁMUNK SZERZŐI

Balogh Tibor DSc filozófus, Szeged
Bangó Jenő professor emeritus az aacheni egyetemen (óraadó a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológiai Doktori Iskoláján)
Czaga Viktória ny. főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára
Erős Vilmos történész, Debrecen

Hajnóczky Tamás kisebbségpolitikai szakértő, Budapest
Kapronczay Károly történész, Budapest
Kerekgyártó T. István szociológus, egyetemi docens, Jászberény
Lányi Gusztáv pszichológus, Budapest
Szmodis Jenő PhD jogfilozófus, Budapest
Veliky János történész, Szentendre

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Bangó Jenő</i> : Nemtudás a tudástársadalomban	1
<i>Szmodis Jenő</i> : Wagner hatása a nietzschei hatalomfilozófia kialakulására – Wagner, a keresztény és Nietzsche, a komponista	9

SZÁZADOK

<i>Veliky János</i> : A politika nyelve – politikai nyelvek az 1840-es években	35
<i>Czaga Viktória</i> : M. kir. katonai internáló (lengyel) tábor, Pesthidegkút	42

MŰHELY

<i>Erős Vilmos</i> : A magyar történetírás 1945 után	48
<i>Kerékyártó T. István</i> : A társadalmi esélyteremtés konstrukciója	75
<i>Hajnáczy Tamás</i> : A tibolddaróci barlanglakások felszámolása avagy nem cigányok a CS-lakás programban	80
<i>Lányi Gusztáv</i> : Magyar politikusok és egyetemek plágium-ügyei 2012-ben . . .	99

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Balogh Tibor</i> : Egy rendszerező pszichiáter vallomása	106
<i>Kapronczay Károly</i> : Egy kamasz lány emlékei a holokausztról – Helga Weiss naplója	110

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Anna Somers Cocks: Velence, az elmerülő város (112) *Peter Gordon*: Közép-Ázsia nyugtalan völgye (120) *James Pringle*: Aki Kambodzsát a kezében tartja (121) *Peter Gordon*: Hongkong és az iszlám világ (123) *Roger Lowenstein*: Új Ford-életrajzok (124)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2013. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25 440 Ft helyett 18 000 Ft

Fél évre: 12 720 Ft helyett 9 000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18 480 Ft helyett 14 000 Ft

Fél évre: 9 240 Ft helyett 7 000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18 960 Ft helyett 14 000 Ft

Fél évre: 9 480 Ft helyett 7 000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13 440 Ft helyett 9 000 Ft

Fél évre: 6 720 Ft helyett 4 500 Ft

Akciónk a 2013. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

